

KISEBBSÉG- KUTATÁS

MINORITY STUDIES

23. évfolyam, 2014. évi 4. szám

Alapító és főszerkesztő: Cholnoky Győző

Szerkesztők:

Kántor Zoltán, Ferenc Viktória, Halász Iván

Szerkesztőbizottság:

*Pomogáts Béla (elnök),
Kántor Zoltán, Miskolczi Ambrus,
Szarka László, Szász Zoltán, Tóth Ágnes,
Doncsev Toso, Péntek János, Kocsis Károly,
Tóth Pál Péter, Halász Iván.*

Kiadja a Lucidus Kiadó
1192 Budapest, Gomb utca 7. Telefon: (+36-1) 282-2250.

Szerkesztőségi titkár: *Vágó Pálné*

Tipográfia: *Drobek Ödön*

Nyomdai előkészítés: Scriptor Kft.

1134 Budapest, Angyalföldi út 30-32. Tel.: (+36-1) 349-5494

Szerkesztőség: 1014 Budapest, Hess András tér 5. fsz. 82-83.

Tel./fax: (+36-1) 225-2866.

Internet: www.lucidus.hu,

www.hhrf.org/kisebbssegkutatas,

<http://bgazrt.hu/npki/kiadvanyok/kisebbssegkutatas/1/>

A lap megjelenik negyedévenként.

Éves előfizetési ár: 4800 Ft (áfá-val),

külföldön 24 euró (+postaköltség: 12 € tengerentúlra, 8 € Európába).

Lapszámonkénti ár: 1200 Ft.

Előfizethető a kiadónál

a Monor és Vidéke Takarékszövetkezet 65100118-10025640 számláján.

Nyomás és kötés: Oliton Kft., 1104 Budapest, Kada utca 149.

Felelős vezető: *Balogh Antal*.

HU ISSN 1215–2684

TARTALOM

TANULMÁNYOK

AZ I. VILÁGHÁBORÚ KITÖRÉSÉNEK CENTENÁRIUMÁRA

NÉMETH István: Az I. világháború – újragondolva	7
GYETVAI Mária: Az I. világháború mint a szerb expanziós törekvések beteljesedése	41
POMOGÁTS Béla: Látélet és vízió – Szabó Dezső és Karl Kraus az I. világháborúról	71

MÉRÉS-ÉRTÉKELÉS A KÜLHONI MAGYAR OKTATÁSBAN

PAPP Z. Attila: Iskola és képesség. Egy 2013-as pilot kutatás tanulságai	93
CSATA Zsombor: Az erdélyi magyar tanulók iskolai teljesítményének meghatározói a TIMSS-vizsgálatok alapján	126
MORVAI Tünde: A TIMSS- és PIRLS-vizsgálatok eredményei szlovákiai magyar viszonylatban	158
JOÓ HORTI Livia – MENGYÁN PLETIKOSZITY Ildikó – CSERNIK Ilma – BADIS Róbert: Magyar gyerek, szerb iskola, avagy a magyar oktatás vonzereje a Vajdaságban	174
FERENC Viktória: Ami a nemzetközi mérésekben nem látszik: tanulói kompetenciák Kárpátalján	188

MŰHELY

SZÁSZ Zoltán: Bánffy Miklós gróf Magyar Története	222
---	-----

KRITIKA

CHOLNOKY Győző: Az I. világháború magasról nézvést	233
--	-----

SZEMLE

NEMZETI TUDAT, NEMZETI ÉS ETNIKAI FOLYAMATOK

Doering-Manteuffel, A.: A 20. századi német történelem fejlődési időívekben (Komáromi Sándor)	238
Suveica, S.: Válság Ukrajnában: a moldovai területi egység felkutatása (Szabó Vivien)	241

KISEBBSÉGEK KULTÚRÁJA

Metz, F.: Richard Wagner zenei világa a Bánság kulturális életében (Komáromi Sándor)	245
Šoltés, P.: Vallásilag vegyes házasságok a történelmi Magyarországon (Császári Éva)	249
Höpken, W. et. al.: A német „Délkelet-kutatás” és a müncheni Délkelet-Európa Társaság náci kötődésű terhei (Komáromi Sándor)	253
Man'kov, A. E.: Skandináv sziget szláv nyelvi környezetben (Zoltán András)	259
Moskalúk, L. I.: Német nyelvszigetek az Altaj vidékén (Zoltán András)	262
Pavlenko, A.: Nyelvi konfliktus a posztszovjet nyelvi tájképben (Görög Nikolett)	264

NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK TÖRTÉNETE

Lamprecht, G.: Az I. világháború zsidó emlékezete Ausztriában, 1914–1938 (Komáromi Sándor)	269
Lomova, O.: Liang Qichao 1902-ben: Kína erős, modern állammá válása (Császári Éva)	272

RESUME	275
---------------------	-----

CONTENTS

STUDIES

ON THE CENTENARY OF THE START OF THE FIRST WORLD WAR

István NÉMETH: The First World War rethought	7
Mária GYETVAI: The First World War as the ultimate fulfilment of Serbian expansionism	41
Béla POMOGÁTS: Appraisal and vision – Dezső Szabó and Karl Kraus on the First World War	71

ASSESSMENTS IN MINORITY HUNGARIAN EDUCATION

Attila PAPP Z.: School and competences. Lessons from a pilot study from 2013 ...	93
Zsombor CSATA: The determinants of school achievement of Hungarian pupils in Transylvania based on TIMSS studies.....	126
Tünde MORVAI: Results of TIMSS and PIRLS studies in Slovakian Hungarian relation	158
Lívia JOÓ HORTI – Ildikó MENGYÁN PLETIKOSZITY – Ilma CSERNIK – Róbert BADIS: Hungarian child, Serbian school, or how promising is to study in Hungarian in Vojvodina	174
Viktória FERENC: Unseen in international assessments: pupils' competences in Subcarpathia.....	188

WORKSHOP

Zoltán SZÁSZ: 'Hungarian History' by count Miklós Bánffy	222
--	-----

CRITICS

Győző CHOLNOKY: The First World War from an upper perspective	233
---	-----

REVIEW

NATIONAL AWARENESS, NATIONAL AND ETHNIC PROCESSES

Doering-Manteuffel, A.: The temporal curves of development of 20th-century German history (Sándor Komáromi)	238
Suveica, S.: Crisis in Ukraine: a quest for Moldovan territorial integrity (Vivien Szabó)	241

MINORITY CULTURE

Metz, F.: The musical universe of Richard Wagner (1813-1883) in the cultural life of Banat (Sándor Komáromi)	245
Šoltés, P.: Marriages of mixed religion in greater Hungary (Éva Császári)	249
Höpken, W., et. al.: The German "South-East research" and the Nazi burdens of the South-Eastern Europe society in Munich (Sándor Komáromi).....	253
Man'kov, A. E.: The Scandinavian island in a Slavonic linguistic environment (András Zoltán)	259
Moskalúk, L. I.: German language islands in the Altai Region (András Zoltán).....	262
Pavlenko, A.: Language conflict in Post-Soviet linguistic landscapes (Nikolett Görög)	264

HISTORY OF NATIONAL AND ETHNIC MINORITIES

Lamprecht, G.: The Jewish memory of the First World War in Austria, 1914-1938 (Sándor Komáromi).....	269
Lomova, O.: Liang Qichao in 1902: China's transformation into a strong and modern state (Éva Császári)	272

RESUME	275
---------------------	-----

AZ I. VILÁGHÁBORÚ KITÖRÉSÉNEK CENTENÁRIUMÁRA

Németh István

Az I. világháború – újragondolva

A nemzetközi politika új jelenségei a 19–20. század fordulóján

Az 1870–1871. évi porosz–francia háború után ugyan többször válságos helyzet alakult ki, de az európai államok tapasztalt diplomatái mindig megtalálták a kompromisszumos megoldásokat. Így történt 1878-ban, amikor megállapodásra jutottak a Balkán felosztásában, 1884-ben Bismarck rendezésében Afrika felosztásában a berlini Kongó-konferencián, 1898-ban, amikor Anglia és Franciaország lezárta afrikai konkurencia-harcát, majd az 1904. évi antant-szerződésben pedig még közelebb kerültek egymáshoz. 1907-ben Anglia és Oroszország jutott egyetértésre Afganisztán és Perzsia ügyében.

E gyakorlat folytatása lehetséges lett volna, de a hatalmaknak elégük lett az állandó kompromisszumok kereséséből, amelyek nem fizetődtek ki, kiváltképpen akkor, amikor a kölcsönös fenyegetések a tengeri és szárazföldi fegyverkezéssel növekedtek. Főleg a legfiatalabb nagyhatalom, a Német Birodalom jelentett növekvő fenyegetést gazdasági hatalmával és fegyverkezésével, de szenvedett el egyúttal mind több kudarcot is a nemzetközi kompromisszumok révén, s érezte magát mindinkább fenyegetve, „Közép-Európa bekerítésével” vádolva az antant országokat. Megbomlott a korábbi nagyhatalmi egyensúly, kiéleződött az angol–német ellentét s az európai nagyhatalmi rendszer két táborra szakadt: az egyik oldalon Oroszország, Franciaország és Anglia, a másikon pedig Németország, Ausztria–Magyarország és Olaszország állt. Utóbbi ugyan

ambivalens magatartást tanúsított, s 1915-ben az ellenséges táborhoz csatlakozott. A legtöbb egyéb kapcsolat nem jelentett szilárd szövetséget, ilyené csak közvetlenül a háború kitörése előtt kovácsolódott.

A válság, amelyet már nem lehetett többé békés eszközökkel megoldani, 1908-ban a Balkánon kezdődött, majd a két Balkán-háborúban folytatódott az ottani kisállamok hatalmi harcaival a visszaszoruló Törökország ellen. A nagyhatalmak közül ebben közvetlenül Ausztria–Magyarország és Oroszország vett részt. 1908 óta a nemzetközi rendszer folyamatosan gyengült; ez a folyamat 1911-ben felgyorsult a második marokkói válságot követően, amely Líbiában kiváltotta az Oszmán Birodalomra mért olasz támadást s a balkáni háborúkat. A Habsburg politikai vezetők az Oszmán Birodalom széthullásában saját, jövőbeli sorsukat látták, mint a soknemzetiségű, több problémával küszködő birodalomét, amelyet a nemzetközi rendszer cserbenhagy, mivel inkább feldarabolása, semmint az európai rendszer és a nagyhatalmak békéjének megőrzése az érdeke.

A nemzetközi politika másik tényezője is a háború irányába hatott: 1911-től kezdve szélesedett a fegyverkezés Európában, mivel Németország, Franciaország és Oroszország egymás fegyverkezésére válaszul növelte a katonai költségvetést és hadserege létszámát. A többi ország – a balkániakat is beleértve – csatlakozott a fegyverkezéshez, így az európai nemzetek hamarosan a fegyverkezési verseny spiráljába kerültek, s amint erre lehetősége nyílt, a diplomáciát is a maga oldalára állította.

Mindezzel egyidejűleg megkezdődött a radikális nacionalizmus térhódítása, amelynek képviselői nem csupán nyomást gyakoroltak saját kormányukra, követelve az agresszívebb fellépést, de félelmet is keltettek a többi államban. Bár alaptalannak bizonyult az aggodalom, hogy a kormányok nem képesek féken tartani, illetve ellenállni a nacionalista követeléseknek, de a külpolitikában feltételezésként mégis számítottak rá. A francia és az orosz állam vezetői a pángermánoktól, a német vezetők pedig a pánszláv revansistáktól tartottak. Míg az egyes kormányok békés szándékaikat hangoztatták, diplomatáik egyre nagyobb figyelmet szenteltek a radikális nacionalista agitátoroknak, akik egymás kampányából merítették erőt, s ezzel hozzájárultak a nemzetközi politikában uralkodó bizonytalansághoz és bizalmatlansághoz. 1914-ben a béke

megőrzését egyik állam sem érezte olyan sürgetőnek, hogy azért hatalom- és presztízsvesztéséget szenvedjen. A két szemben álló szövetségi rendszer elsődleges célja már nem kisebb-nagyobb területi gyarapodás volt, hanem egyenesen az ellenfél széttúzása.

Az 1914. júliusi válság döntéseit valamennyi kormány úgy fogta fel: védelemből cselekszik, s céljai elérésében reménykedett. A Monarchia úgy érezte, pusztá léte forog kockán a délszlávok radikalizálódásával. Szentpéterváron Oroszország nagyhatalmi státuszát féltették; Németország úgy vélte: a Monarchia nagyhatalmi pozíciójának megőrzése saját létkérdése is, amelyet a hármass antant veszélyeztet. Poincaré országa biztonságát hozta fel indoknak az oroszokkal való szövetség érdekében. Nagy-Britannia célja az európai hatalmi egyensúly megtartása volt. Valamennyi hatalom úgy tartotta: háborús céljai védelmi jellegűek; a nagyhatalmak közötti feszültségeket a nemzetközi rendszer nem volt képes kezelni. Más szóval: *„a nagyhatalmak létfontosságú érdekei kölcsönösen kizárták egymást, és ez vezetett az általános háborúhoz.”*¹

A 20. század elején kibontakozó konfliktus a modern nagyhatalmi politika terméke volt. Ugyanis *„a nemzeti törekvések és a dinasztikus torzsalkodások csak a modern hatalmi politika összefüggésében kaphattak világpolitikai jelentőséget, s a legkisebb szikra kipattanása is magában hordozta az általános robbanás veszélyét”* – írja Diószegi István. Az évtizedek óta halmozódó konfliktusok Ausztria–Magyarország és a délszláv nemzeti mozgalom összeütközésével lobbantak lángra. Ferenc Ferdinánd a szláv népek egyenjogúságának híve volt, s trónra lépésekor megvalósíthatta volna föderalista elképzeléseit, kihúzva a talajt a nagyszerb–pánszláv törekvések alól. A háborúval a Monarchia a délszláv nemzeti ártrendeződést kívánta meghíúsítani; azt, hogy a független Szerbia Piemont szerepét vállalhassa a kettős monarchia délszlávjainak tömörítésében, s így megőrizze birodalmi létét. *„A Balkán-kérdés azért emelkedett világpolitikai rangra, mert a nemzeti vitában szemben álló*

¹ William Mulligan: *The Origins of the First World War*. Cambridge University Press, 2010. Ismerteti: Arany Ágnes: A háborús felelősség kérdése az újabb angolszász historiográfiában. Németh István (szerk.): *Az első világháború 1914–1918*. L'Harmattan Kiadó: Budapest, 2014. 343–344.

felek és a mögéjük dinasztikus érdekből felsorakozó nagyhatalmak a nagy európai hatalmi blokkok tagállamai voltak, és a vita eldőlte a szövetségi rendszerek egész további sorsára kihatott.”²

A Monarchia konfliktusa Szerbiával

Amikor az 1878. évi berlini kongresszus hozzájárult Bosznia és Hercegovina osztrák–magyar megszállásához – mindkét terület formálisan továbbra is az Oszmán Birodalom része maradt –, Ausztria és Magyarország az új közigazgatási területet államaikba igyekezett betagozni. A salamoni ítélet szerint azonban egyik tartomány sem lett Ciszlajtánia vagy Transzlajtánia része, hanem a Monarchia közös pénzügyminisztériuma igazgatta. Az 1867. évi kiegyezés után I. Ferenc József osztrák császár és magyar király ugyanis kínosan ügyelt a birodalom két felének azonos kezelésére.³

A trónörökös Ferenc Ferdinánd katonai kancelláriájában (1913-ban a közös hadsereg főfelügyelője lett) I. Ferenc József halála után a hadseregre támaszkodva a kettős monarchiát a délszlávok bevonásával trializmussá tervezte bővíteni, amely azonban csak a Magyarországgal folyó polgárháború révén lett volna megvalósítható; e törekvést ráadásul a hátrányba kerülő csehek sem nézték volna tétlenül. Ferenc Ferdinánd kezdeményezésére tervek születtek a Monarchia etnikai–föderatív állammá alakítására (ilyen volt Aurel Popovici terve Nagy-Ausztria Egyesült Államairól), amelyek azonban megvalósulatlanok maradtak.

A századfordulón a nagyhatalmaknak már öt önálló balkáni országgal – Montenegró, Szerbia, Románia, Bulgária, Görögország – kellett számolniuk, de a balkáni népek egy részét az Osztrák–Magyar Monarchia és az Oszmán Birodalom még közvetlen befolyása alatt tartotta. Az önálló taktikázás lehetőségét főleg Szerbia használta ki, amikor

² Diószegi István: *A hatalmi politika másfél évszázada 1789–1939*. História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1994. 229.

³ Az Osztrák–Magyar Monarchia intézményeinek működését lásd: Kozári Monika: *A dualista rendszer (1867–1918)*. Pannonica Kiadó: Budapest, 2005.

vezető körei 1903-ban szakítottak a Habsburg-orientációval, s az orosz orientációs politikát folytató Karadjordjević-dinasztiát segítették trónra. Az új politika nyíltan Törökország ellen irányult, de a részben szerb lakosságú Bosznia és Hercegovina osztrák–magyar birtoklása miatt is felkarolták a nagyszerb politikai gondolatot.⁴

Szerbia 1903–1906 között lazított a Monarchiához fűződő kereskedelmi kapcsolatain, s 1905-ben szerb–bolgár vámuniót kötöttek. A Monarchia 1906 februárjában a szerb lépésekre válaszul piacát nagyrészt elzárta a szerb áruk elől. A kereskedelmi kapcsolatok normalizálása érdekében 1907 júniusától folytak megbeszélések, de a szerződéstervezetből nem lett jogérvényes megállapodás. A vámháború (valójában „sertés-háború”) egészen 1911-ig tartott; Szerbia azonban teljes gazdasági emancipációja előkészítésére újabb piacokat talált, gazdaságilag függetlenedett a Monarchiától, s öntudatosabb, Monarchia-ellenes politikát folytatott, s a szomszédos országokban élő szerbek összefogására törekedett.⁵ 1907 után pedig Oroszország ismét erősítette befolyását a Balkánon; Szerbia vezetői önálló nacionalista érdekeik támogatása miatt támaszkodtak Oroszországra; így a nagyszerb gondolat és a pánszlávizmus szorosabbra fűzte kapcsolatát „népi egységideáljaik megvalósulását remélve.”⁶

Bosznia és Hercegovina anektálásának gondolata a tartomány belső problémáinak megoldása kapcsán vetődött fel, mivel az átmeneti államjogi állapot kedvezett a szerb egységtörekvéseknek. I. Ferenc József császár már 1907 májusában jóváhagyta Burián István közös pénzügyminiszter Bosznia–Hercegovina annexiójára irányuló tervét, amelyet a közös minisztertanács is közmegegyezéssel jóváhagyott. 1908 áprilisában Burián újabb emlékiratot készített az annexióról, amelyet Aehrenthal közös külügyminiszter végül augusztus 5-én hagyott jóvá. Az 1908. augusztus 19-i közös minisztertanácson Wekerle Sándor magyar miniszterelnök is kiállt az annexió mellett.⁷

⁴ Galántai József: *Magyarország az első világháborúban*. Korona Kiadó: Budapest, 2001. 34–35.

⁵ Uo. 37.

⁶ Uo. 35.

⁷ Uo. 38–39.

1908 nyarán az Oszmán Birodalomban győzött az ifjútörök forradalom, s a Monarchia számára kétségessé vált a két délszláv tartomány ideiglenes birtoklása. A Monarchia a török kormány annexiós hozzájárulását 2,5 millió török fontért szerezte meg, amelynek előteremtése nem kis gondot jelentett a közös pénzügyminiszternek. Törökország előzetes beleegyezésére ugyanis Németország is igényt tartott, mert keleti behatolása érdekében szüksége volt a török vezetők jóindulatára. Az annexió azonban csak az Oroszországgal való megegyezés révén történhetett. A két külügyminiszter, Aehrenthal és Izvolszkij a csehországi Buchlauban találkozott, ahol az orosz külügyminiszter hozzájárult Bosznia és Hercegovina tervezett osztrák–magyar anektálásához.⁸

A Monarchia 1908. október 5-én jelentette be a két tartomány formális bekebelezését. Az erősödő Szerbia számára formálisan is kilátástalanná vált, hogy a délszláv többségű tartományt valamilyen alkufolyamattal megszerezze és tengeri kijáráshoz jusson. A Monarchia és Szerbia viszonya a katonai összeütközésig kiéleződött; a közös hadügyminiszter már októberben szerbiai és montenegrói szabadcsapatok betörésével számolt.⁹

A katonai összecsapás gondolata a bécsi vezető körök számára sem volt idegen. Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök szerint „*Aehrenthal báró osztotta azt a nézetemet, hogy a konfliktust Szerbiával háborús döntésig kell vinni, mert 2–4 év múlva Oroszország és Olaszország képes lesz a szerbek mellé állni, s így akkor egyszerre kerülünk háborúba Oroszország és Olaszország ellen, valamint a Balkánon, amely minden körülmények között elkerülendő*”.¹⁰ A katonai lépés eredménye Szerbia bekebelezése lett volna, de II. Miklós orosz cár I. Ferenc Józsefhez intézett 1908. december 30-i éles hangú levele miatt a közös külügyminiszter elállt a tervtől. Helyette 1909. februárban ultimátumot adtak át Szerbiának, amelyben az annexió deklaratív elismerését, a Monarchia elleni propaganda beszüntetését és az ilyen célú, akkoriban alakult társaságok – közöttük a *Narodna Odbrana* – feloszlátását követelték. A bécsi körök

⁸ Diószegi, 1994. A hatalmi politika másfél évszázada..., i. m. 220–221.

⁹ Galántai, 2014. Magyarország az első világháborúban, i. m. 39.

¹⁰ Uo.

az ultimátum elutasítása esetén már márciusra tervezték a hadjáratot. Háborúra azonban nem került sor, mert a szerb kormány elfogadta az ultimátumot. Oroszország még nem volt felkészülve a háborúra, s 1909. március 17-i minisztertanácsi döntése értelmében nem nyújthatott katonai segítséget. Így a szerb kormány 1909. március 31-én elfogadható választ adott a Monarchia ultimátumára.¹¹

Az 1908. évi boszniai annexió azonban annyira elmérgesítette a Monarchia és Szerbia viszonyát, hogy vámháborújuk 1911-ig tartott, majd gazdasági kapcsolataik alig egy év után ismét megszakadtak. Szerbiában növekedett a Monarchia iránti gyűlölet; a dunai monarchia valamennyi, a szerbek, horvátok és bosnyákok által lakott, területeinek Szerbiához csatolását s a délszlávok egy államban történő egyesítésére irányuló nagyszerb törekvést a belgrádi titkos szervezetek irányították. Közöttük a Dragutin Dimitrijević (Apis) ezredes, a belgrádi katonai kémelhárítás főnöke által vezetett *Ujedinjenje ili smrt* (Egyesülés vagy halál) titkos szervezet 1911-ben alakult meg olyan tisztekből, akik a szerb kormány „megalkuvó” politikáját is ellenezték.¹² Szervezetük beépült a Bosznia–Hercegovinát lazán behálózó Ifjú Bosznia mozgalomba, amely a délszláv egység, a függetlenség megteremtésére áhítózott s megvalósulásának fő akadályát az Osztrák–Magyar Monarchiában látta. Az 1908. évi annexió után pedig Oroszország ismét a balkáni államok Monarchia-ellenes tömörítésén fáradozott.¹³

1912 őszén Szerbia, Bulgária, Görögország és Montenegró (a Balkán-Szövetség) nemzeti átrendeződésük miatt háborút indított Törökország ellen, amely kiindulópontja lehetett Ausztria–Magyarország és a balkáni német befolyás elleni fellépésnek is. A török csapatok minden fronton vereséget szenvedtek. Mivel a Monarchia Törökországgal rokonszenvezett, s a Balkán-Szövetség részleges mozgósítást rendelt el a szerb határra. A Monarchia akár katonai erővel is hajlandó volt megakadályozni Szerbia kijutását a tengerhez. Oroszország továbbra is a Monarchia követeléseinek teljesítését tanácsolta Szerbiának. Engedékenysége

¹¹ Uo. 40.

¹² Ferdinand May: *A „Fekete kéz”*. Kossuth Könyvkiadó: Budapest, 1979.

¹³ Galántai, 2014. Magyarország az első világháborúban, i. m. 41–42.

ellenére a bécsi hadügyminisztériumban a növekvő nagyszerb és szláv propaganda miatt az egyetlen menekvést a Szerbia elleni támadó fellépésben és a szávai királyság okkupálásában látták.¹⁴

A Monarchia katonai vezetését végül is a Német Birodalom álláspontjának – angol nyomásra történő – megváltoztatása hűtötte le, s a balkáni ellenfelek fegyverszünetet kötöttek. De a balkáni válság az 1912 decemberében összeülő londoni konferencián sem zárult le s nem került sor békekötésre. A Balkán-Szövetség államai rövidesen összeveszttek a megszerzett területek elosztásán: 1913 júniusában a második Balkán-háborúban Szerbia Montenegróval és Görögországgal együtt lépett fel Bulgária ellen, majd Törökország is beavatkozott az ország ellen. A Monarchia nyílt katonai fellépést tervezett Bulgária mellett, Németország azonban most is helytelenítette a Monarchia fegyveres akcióját, s egyébként sem akart Románia és Törökország ellen fellépni, mert éppen ezekben az országokban igyekezett befolyását növelni.

1913. augusztus 10-én Bukarestben aláírták a Bulgária vereségét szankcionáló békeszerződést, de a balkáni bonyodalmak még nem zárultak le.¹⁵

A Balkán-háború kitörése után Magyarország szerb lakossága nyíltan kifejezte szimpátiáját a szávai királyság iránt, s minden korábbi meghaladó egységben lépett fel Szerbia mellett. Pénzgyűjtéseket szerveztek – az adományozásból kiemelkedett a szerb értelmiség –, és sok fiatal férfi szökött Szerbiába, hogy önkéntesként harcoljon.¹⁶

Az 1913. májusi közös minisztertanácson a közös pénzügyminiszter kifejtette: „Szerbiát önálló államként meg kell szüntetni [...] a szerb népet egyenjogú részként a Monarchiához kell csatolni, ahol nemzeti és politikai otthonra talál.” A magyar miniszterelnök elutasította Szerbia bekebelezését, mert a trialimussal szláv többség alakulna ki, s ez a dualizmus végét jelentené. Az októberi minisztertanácson Conrad vezérkari főnök képviselte leghatározottabban Szerbia bekebelezését: „Szerbia vagy lojálisan egészen hozzánk csatlakozik, olyan módon, ahogyan pl.

¹⁴ Uo. 43.

¹⁵ Uo. 46–47.

¹⁶ Uo. 44–45.

*Bajorország a Német Birodalomhoz tartozik, vagy nyílt ellenségeskedést kell létrehozni, amelyre a legalkalmasabb pillanat adva van.*¹⁷

A „legalkalmasabb pillanat” végül 1914 nyarán következett be, amikor Ferenc Ferdinánd trónörökös megszemlélte a szerbek gyásznapiján Bosznia–Hercegovinában mindössze 20 ezer katonával tartott közepes hadgyakorlatot. Az Ifjú Bosznia tagjai március közepén a sajtóból értesültek Ferenc Ferdinánd tervezett boszniai útjáról, s arról, hogy megtekinti a hadgyakorlatot. A terrorista csoportot a belgrádi titkosrendőrség szervezte, fegyvereiket a hadsereg kragujevaci fegyverraktárából kapták, katonai irányítással lőkiképzést kaptak, terrorista kiképzésben részesültek, a bosnyák határon külön-külön, szerb határőrök és vámosok segítették át őket. A fegyvereket – négy Browning belga revolver, hat szerb kézigránát – segítők vitték Danilo Ilić tanítóhoz, a merénylet helyi szervezőjéhez, aki 1913-ban csetnik kiképzést kapott.

A Ferenc József utcában a sarkon várakozó Gavrilo Princip két-három méterről lőtt. Egy golyó érte Ferenc Ferdinándot, egy hitvesét, Hohenberg Zsófiát, s mindkét lövés halálos volt. Gavrilo Principet még a helyszínen elfogták, s vallomása elvezetett társaihoz. Órákon belül kiderült, hogy a „nyomok Belgrádba vezetnek”, s formálisan végül a világháborúhoz vezettek.

Az Osztrák–Magyar Monarchia, a Balkán és Oroszország ugyanis még nem kész részei Európának: – írta Jászi Oszkár társadalomtudós – bennük az állam és nép nem azonos, s dinasztikus hatalom tartja össze őket. A nemzetiségi kérdésnek nevezett gyulladásozottság olyan államok belső szervezési zavara, amelyek számos történelmi okból nem jutottak el a nyugati típusú nemzeti államok szintjére, viszont képtelenek voltak olyan politikai rendszert létrehozni, amely „népességük faji, gazdasági és kulturális összetételének valóban megfelel.” E nemzetállami embriók ezekben a térségekben az állandó bizonytalanság, feszültség, bizalmatlanság és ingerültség politikai és társadalmi légkörét hozták létre.¹⁸

¹⁷ Uo. 53.

¹⁸ Jászi Oszkár: *A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok. Új Magyarország részvénytársaság*; Budapest, 1918. 14–15.

A nagyszerb gondolat és a pánszlávizmus céljai

Ilija Garašanin (1821–1875) az Oszmán Birodalom autonóm szerb hercegségének belügyminisztere, majd miniszterelnökének külpolitikai terve orosz segítséggel a Balkán Szövetség létrehozására irányult, s ruszofil beállítottságához élete végéig hű maradt. 1844 elején *Načertanije* (teljes címe: Szerbia 1844-es kül- és belpolitikai programja) című titkos munkájában fogalmazta meg először Szerbia első külpolitikai programját, amely a nagyszerb program kezdetének tekinthető: „Szerbia szerencsésen kezdte fejlődését, s létezése alapjának a 13–14. századi szerb királyságot kell tekintenie. Kötelességünk most, hogy kiássuk az egykori szerb birodalom alapköveit és falait, s jövőnket a történelmi jog védelme alá helyezzük.”

Munkájának zömét a lengyel Adam Georg Czartoryski herceg emisszáriusától, a cseh Franz Zachtól kapott írások tették ki, de áthelyezte a hangsúlyokat: Zach föderális elképzeléseiből végül központosító–hegemonikus nagyszerb programmá vált. Szerbia nemzeti céljainál abból indult ki, hogy Szerbia ugyan „kicsi, de ez az állapot nem maradhat fenn.” A „nemzeti egység elvének” legfontosabb parancsa az összes szerb egyesítése egy állam keretein belül, vagyis: „ahol egy szerb található, ott van Szerbia.”¹⁹

Garašanin alapgondolata szerint az Oszmán Birodalom belátható időn belül várható széthullása nem vezethet ahhoz, hogy Oroszország és Ausztria a Magas Porta területeiből saját érdekszférákat alakítson ki, mert ennek nyomán az egész Balkán – hozzávetőlegesen a Vidin–Szaloniki vonal mentén – felosztásra kerülne. E fenyegető fejleményeknek a térség népei csak úgy tudnának ellenállni, ha megalakítanák a *Balkán keresztény népeinek szövetségét* és egyidejűleg gondoskodnának Bécs és Szentpétervár ellentéteinek fennmaradásáról.

Az időlegesen Kossuth terveihez kapcsolódó föderációs terve a délszláv kérdést nagyszerb értelemben tervezte megoldani. Eközben Hatalmas Dusan cár (1331–1355) birodalmának jogfolytonosságára hivatkozott, amelynek határai északon és északkeleten a Drináig és a Szávaig, nyugaton pedig az adriai partokig terjedtek. Garašanin olyan

¹⁹ Horst Haselsteiner: Nagy-Szerbia, Nagy-Horvátország. *História*, 1993/8.

nagy délszláv birodalmat képzelt el, amelyhez Montenegro és Bosnia-Hercegovina mellett a Monarchia összes délszlávok lakta területét, Horvátországot és Szlovéniát, az albánok szállásterületének északi felét és egy bolgárok lakta vilajetet (tartományt) is hozzá sorolt. Mindez azonban azt jelentette, hogy céljait csak Ausztria ellenében lehetett megvalósítani. Garašanin nagyszerb beállítottsága miatt összeütközésbe került Horvátországgal és Szlovéniával is. Nagy-Szerbia létrehozását a távlatokban a nyugati szlávokkal, elsősorban a csehekkel, morvákkel és szlovákokkal való szövetségnek kellett volna követnie.²⁰ A szlovák Jan Kollár (1793–1852) 1824. évi híres-hírhedt szonettjében már olyan nagy szláv birodalomról álmodott, amelynek Oroszország a „feje”, Lengyelország a „melle”, Csehország a „karja” és Szerbia a „lába”.

1871-ben a nyíltan agresszív, klasszikus orosz szlavofilizmus konzervatív-nacionalista képviselője, a kultúrfilozófus és természetkutató Nyikolaj J. Danyilevszkij (1822–1885) *Oroszország és Európa* című könyvében nyolc, illetve kilenc egységből álló, orosz vezetésű nagy „pánszláv unió” eljövételét vázolta fel, amelynek „tagállamai”:

1. az Orosz Birodalom 1869. évi határai között, nyugaton kiegészítve Galíciával, Észak-Bukovinával és Kárpátaljával, mint eredeti orosz területekkel;
2. a csehek, morvák és szlovákok királysága;
3. a szerbek, horvátok és szlovének királysága;
4. a bolgár királyság Macedóniával;
5. a román királyság, kiegészítve Bukovina déli részével és Erdély „felével”;
6. a görög királyság;
7. a magyar királyság a megmaradt területeken;
8. Konstantinápoly és környéke;
9. Lengyelország, ha elfordul Nyugat-Európától, elfogadja az orosz vezetést, s lemond a régi lengyel–litván államszövetség keleti feléről.

²⁰ Romsics Ignác: Expanzionizmus és regionalizmus. Integrációs tervek Közép- és kelet-Európáról a 19. században és a 20. század elején. In: Uő. (szerk.): *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században*. Teleki László Alapítvány: Budapest, 1997. 42.

Az orosz irányítású kelet-európai szláv államszövetség funkciója Oroszország európai hegemoniájának, s az Egyesült Államokkal megosztott világhatalmának megalapozása lett volna.²¹

Nagyhatalmi hadicélok az I. világháború elején

A két szövetségi rendszer már régóta várt háborújának kitörését az érintett országok lakossága a hosszú, elviselhetetlen nyomástól megszabadulva lelkesedéssel fogadta. A német nép a háború kitörésekor egyértelműen kormánya mögé állt. A birodalom háború előtti külpolitikai elszigetelődése, valamint Anglia, Franciaország és Oroszország növekvő együttműködése Németország megfékezésére a bekerítettség (Einkreisung) és a fenyegetettség érzetét váltotta ki. A Szerbiának átnyújtott osztrák hadüzenet utáni váratlan, általános orosz mozgósítást a Németország elleni támadás előkészületének tekintették; e lépést később a törénészek valóban az első világháború közvetlen okának tekintenek.

A német népnek a bekerítettségéből való kitörést (Auskreisung) és a preventív háború tézisének sugallták. A cári Oroszországot autokrata, reakciós államnak tekintették. A pártok a háború idejére pártközi megállapodást (Burgfriede) kötöttek, s kölcsönösen lemondtak az egymás közötti és a kormánnyal szembeni véleménykülönbségek nyilvánosságra hozataláról. Úgy tűnt, valósággá lett a birodalom régóta emlegetett belső egysége. A csaták istenét későbbi demokrata német költők és gondolkodók – közöttük Thomas Mann és Alfred Kerr – is méltatták és a háborút a nemzet tisztító-tűzének állították be. Protestáns lelkészek és nemzeti-liberális professzorok az ellenséget a sátán megtestesítőjének, a „világégést” világbírósnak, a német népet pedig az isteni akarat végrehajtójának állították be.

A politikai és gazdasági célok kölcsönhatását jelezték Németország 1914. szeptember 9-i hadicél-irányvonalai,²² amelyek szerint a háború

²¹ Romsics Ignác, 1997. *Expanzionizmus és regionalizmus*, i.m. 14.

²² Reinhard Opitz: *Europastrategien des deutschen Kapitals 1900–1945*. Pahl-Rugenstein Verlag, Köln, 1977. 215–217, *Chronik Handbuch*: i. m. 83–84, valamint Németh István: *Németország története. Egységtől az egységig (1871–1990)*. Aula Kiadó: Budapest, 2004. 71–72.

általános célja „a Német Birodalom belátható időre való biztosítása Nyugaton és Keleten. Ezért Franciaországot annyira meg kell gyengíteni, hogy ismételten ne jelentkezhessen nagyhatalomként, Oroszországot pedig a lehető legtávolabbra kell szorítani a német határoktól, és meg kell törni hatalmát a nem-orosz népek felett”. Németország stratégiai helyzetét javítandó Belgium a háború után német ellenőrzés alatt vazallus állam szintjére süllyesztendő, katonailag fontos kikötőiben fenntartva a megszállási jogot, tengerpartja pedig katonailag Németország rendelkezésére áll. Az ország gazdaságilag német provinciává alakítandó. Liège-t és Verviers-t Poroszországhoz csatolnák, a belga Luxemburg tartomány egy határcsíkját pedig Luxemburg kapná. Antwerpen anektálását függőben hagyták. Francia Flandria a túlnyomórészt flamandok lakta Dunkerque-vel, Calais-val és Boulogne-nyal hozzácsatolandó az átalakított Belgiumhoz. E helyzet Angliával szembeni értékét a megfelelő katonai hivatalok megítélésére bízták. Luxemburg német szövetségi tartomány lenne és megkapná a Belgiumhoz tartozó Luxemburg tartomány egy sávját és elméletileg a Longwy-i beszögelést. *„Közös vámszerződésekkel elérhetőnek tűnik egy közép-európai vámszövetség létrehozása Franciaország, Belgium, Hollandia, Dánia, Ausztria–Magyarország, Lengyelország, valamint elméletileg Olaszország, Svédország és Norvégia bevonásával. Ezen szövetségnek közös intézményi vezetés nélkül, tagjainak látszólagos egyenjogúságával, ám valójában német vezetéssel a német gazdaság Közép-Európa feletti uralmát kell biztosítania”.*

A gyarmati terjeszkedés ügyét, ahol elsősorban összefüggő közép-afrikai gyarmati birodalomra törekedtek, s az Oroszországgal szembeni célok pontosítását későbbre halasztották. A Franciaországgal és Belgiummal kötendő gazdasági szerződések alapjaként egy rövid átmeneti formát ajánlottak, amely elméletileg megfelel az ideiglenes békének. Hollandia esetében mérlegelésre ajánlották, milyen eszközökkel és intézkedésekkel lehet az országot szorosabban a Német Birodalomhoz kapcsolni.

A keleti hadicélokot egyeztetni kellett volna Ausztria–Magyarországgal, de erre kötelező érvénnyel sohasem került sor. Német szemzőgből a Monarchia mindinkább függő viszonyba került tőlük, így annak kívánságai felett részben túltették magukat.

A Schlieffen-terv értelmében Kelet-Poroszsország védelmét csupán a 8. német hadsereg látta el, amelynek feladata az orosz támadás feltartóztatása volt, amíg a nyugaton felszabaduló fő haderő általános támadásra indul Oroszország ellen. Az orosz hadsereg azonban a vártnál gyorsabban felvonult. Három német hadtest Gumbinnennél már 1914. augusztus 20-án megütközött a határt kelet felől átlépő 1. orosz hadsereggel, majd súlyos védelmi harcokban, kelet-porosz területek feladásával a Visztula irányába vonult vissza, hogy elkerülje a fenyegető bekerítést a délről előrenyomuló 2. orosz hadsereg részéről. A súlyos helyzetben a nyugállományából visszahívott Paul von Hindenburg tábornok vette át a főparancsnokságot; vezérkari főnöke Erich Ludendorff altábornagy lett, aki már a belgiumi felvonulásnál kitüntette magát. Az új hadvezetésnek 1914. augusztus végén sikerült Tannenberg mellett bekeríteni és megsemmisíteni a 2. orosz hadsereget. Néhány nappal később pedig a német csapatok a Mazúri tavak mentén kisebb veszteségek árán legyőzték a túlerőben lévő 1. orosz hadsereget is.²³

A marne-i csata és 1914 novemberében a brit utánpótlás számára fontos Csatorna-menti francia kikötővárosok elfoglalásának megghiúsulása után a szövetséges és német hadseregek a belga tengerparttól a svájci határig húzódó 700 km-es frontvonalon néztek farkasszemet egymással. A mozgóháború állóháborúvá s rövidesen felőrlő anyagháborúvá vált. A szövetségesek 1915-ben többször megkísérelték a szer-teágazó német lövészárkok-rendszert nehéztüzérséggel, majd gyalogos rohammal bevenni és áttörni. A kísérletek mindkét oldalon rendkívüli véráldozatokkal jártak, s végül is eredménytelenek maradtak.²⁴

Az első világháború elején az antant hatalmak közül elsőként és legkonkrétabban Oroszország fogalmazta meg hadicéljait. Szazonov orosz külügyminiszter már 1914. augusztus 30-án ismertette Maurice Paléologue francia nagykövettel 13 pontos hadicél-követelésüket. A szövetségesek legkonkrétabb terve több ponton fedte Danyilevszkij 1871. évi elképzeléseit. Legelső céljuk Németország hatalmának és katonai-poli-

²³ Helmut M. Müller: *Schlaglichter der deutschen Geschichte*. Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 1994. 212–213.

²⁴ Uo. 213–214.

tikai uralmi igényének megtörése volt. Majd: a területi változásokat a nemzetiségi elvek határozzák meg. Oroszország kisajátítaná a Nyeman alsó folyását és Galícia keleti részét. A lengyel királysághoz tartozna Kelet-Posen, Szilézia és Nyugat-Galícia. Franciaország visszakapná Elzász-Lotaringiát, a Rajna menti Poroszország egy részét és Pfalzot. Belgium jelentős területnövekedéssel számolhatna. Schleswig-Holsteint visszaadnák Dániának. Helyreállítanák Hannover királyságot. Ausztria három részre osztott monarchia lenne: az osztrák császárság az örökös tartományokkal, a cseh királyság (Cseh és Morvaország) és a magyar királyság, amelynek Erdély sorsáról meg kellene állapodnia Romániával. Szerbia anektálná Boszniát, Hercegovinát, Dalmáciát és Észak-Albániát. Bulgáriát Szerbia kompenzálná Macedóniában. Dél-Albániát – az Olaszországhoz kerülő Valona kivételével – Görögországhoz csatolnák. A német gyarmatokon Anglia, Franciaország és Japán osztozna. Németország és Ausztria háborús jóvátételt fizetne.²⁵

Az 1914. szeptember 4-i londoni deklarációban²⁶ Nagy-Britannia, Oroszország és Franciaország kötelezte magát, hogy nem kötnek különbékét s adott időpontban értesítik egymást a békefeltételekről. A francia minisztertanács már 1914. szeptember végén (a marne-i csatát követő részleges német visszavonulás idején) elhatározta, hogy a háború saját államterülete pusztá felfszabadításán túlmenően a „*porosz militarizmus felszámolásáig*” folytatandó; a túlzó megfogalmazás a békeszerződés feltételei között végső soron kétségbe vonta a Német Birodalom egységét is.²⁷

Az oroszok és franciák 1914 őszén megállapodtak arról, hogy az adott időpontban Franciaország azt teheti a Rajna-vidéken, amit jónak lát, s Oroszország hasonlóképpen cselekedhet Lengyelország Poroszországhoz tartozó részein. A két szövetséges (Nagy-Britannia ekkor még csekély mértékben vett részt a háború cselekményekben) kölcsönösen

²⁵ Oroszország hadicéljai. A dokumentumot lásd: Németh István (szerk.): Az első világháború 1914–1918, 2014. i. m. 390.

²⁶ Uo. 391.

²⁷ Georges-Henri Soutou: Die Kriegsziele des Deutschen Reiches, Frankreichs, Großbritanniens und der Vereinigten Staaten während des Ersten Weltkrieges: ein Vergleich. In: Wolfgang Michalka (Hrsg.): *Der Erste Weltkrieg. Wirkung – Wahrnehmung – Analyse*. Seehamer Verlag: Weyarn, 1997. 33.

szabad kezet adott egymásnak a háború utáni szabályozás kérdésében. Bizonyos francia politikai és adminisztratív körökben már ekkor játszottak a gondolattal, hogy Elzász-Lotaringia természetesnek tekintett visszacsatolása mellett még a Saar-vidéket, Luxemburgot, s valamilyen formában a Rajna-vidéket is Franciaországhoz kapcsolják. A francia politikusok a nyilvánosság előtt e célokat meglehetősen korán a „garanciák” fogalom mind gyakoribb használatával népszerűsítették, még akkor is, amikor hadicéljaikat pontosan még nem is rögzítették.

A cári birodalom 1915. március 4-én terjesztette be a brit és francia kormánynak Konstantinápoly és a tengerszorosok (Bosporusz, Dardanellák) birtoklására vonatkozó igényeit, amelyek alig váltottak ki izgalmat. A brit kormány – felülvizsgálva korábbi politikáját – Törökország háborúba lépése után nemcsak orosz szövetségese megtartására törekedett, hanem saját nemzeti érdeke miatt is kívánatosnak tekintette az Oszmán Birodalom felosztását. A nyugati szövetségesek ellentételezésként elvárhatták, hogy a cári kormány konstruktívabban és alkotóbban együttműködjön Olaszország és a még semleges balkáni államok átállásában a szövetségesek oldalára. Nagy-Britannia engedménye saját számára is lehetőséget kínált területi kompenzációs érdekeinek bejelentésére, amelyek az Oszmán Birodalom mellett az 1907-ben érdekszférákra osztott Perzsia semleges övezetére is kiterjedtek, amelynek gazdasági értékét a később feltárt nagy kőolaj-lelőhelyek jelentősen növelték. Ugyanakkor nem lehet túlértékelni az orosz igények iránti londoni áldozatokat, ha figyelembe vesszük, hogy a Szezi-csatorna megépítésével jelentősen csökkent az Indiába vezető szárazföldi útvonal jelentősége.²⁸ Ez idő tájt Londonban a háborús célok tervezésében még csak addig jutottak, hogy helyre kell állítani Belgium függetlenségét, s eltökéltek voltak Németország szárazföldi és tengeri katonai erejének csökkentésében; a Német Birodalmat kiűzik Afrikából, s korlátozzák befolyását a Közel-Keleten.

1915 októberében Párizsban Aristide Briand követte René Vivianit a miniszterelnöki székben, akinek kormánya határozottabban folytatta

²⁸ Horst Günther Linke: *Rußlands Weg in den Ersten Weltkrieg und seine Kriegsziele 1914–1917*. In: Wolfgang Michalka (Hrsg.), 1997, i. m. 76.

a háborút, s pontosabban megfogalmazta *Franciaország* háborús céljait. Az 1916–1917 fordulóján kialakított kormány-álláspontot Briand 1917. január 12-én közölte Paul Cambon párizsi angol nagykövettel. Eszerint Franciaország az adott időpontban magától értetődően követelni fogja Elzász-Lotaringia visszacsatolását és a Saar-vidék annexióját. A Rajna-vidék sorsát illetően véleménykülönbség alakult ki a kormányon belül: annexió, katonai megszállás, illetve két-három rajnai állam alakítása és francia protektorátus alá helyezése. Oroszország javára szintén elcsatolnának további német provinciákat, s ilyen körülmények között kérdésessé vált volna maga a német egység is.²⁹ Luxemburg nagyhercegséget az egyik francia álláspont szerint egyesítenék Belgiummal, hogy aztán egyfajta kiegyezésképpen szoros politikai, katonai és gazdasági uniót hozzanak létre vele. Mások – a többség – egyszerűen Franciaországhoz akarták csatolni.

A francia hadicélok összessége kevésbé imperialista hatalmi, mintsem a saját biztonságra irányuló törekvést jelzett Németországgal szemben, amelynek erejétől és dinamikájától tartottak. Vele szemben kétféle módon igyekeztek védekezni: stratégiai (valamilyen módon a Rajna vonalának ellenőrzése), illetve gazdasági biztonsággal (a német ipar korlátozásával). Ha a francia vas- és acélipar termelőerejét megnövelnék a lotaringiai, Saar-vidéki és luxemburgiival, akkor a francia acélipar a brit szintjére növekedhetne, s nem lenne 1:4 arányban továbbra is alárendelve a német acéliparnak. Tehát a francia ipar nagy fellendüléssel számolhatna, s eközben Németország gazdasági hatalmi pozícióját is megnyesegetné.

1916 júniusában Párizsban szövetségesi gazdasági konferenciát hívtak össze, ahol elhatározták, hogy a háború alatt és után együttműködnek, hogy hatékony ellenőrzést gyakoroljanak a világ legfontosabb nyersanyagtartalékai felett. A háború után a Német Birodalmat hosszabb időre diszkriminatív vámrendelkezéseknek vetik alá. A belgák, olaszok és oroszok azonban nem ratifikálták a párizsi gazdasági konferencia határozatait, mert a háború után nem kívánták veszélyeztetni

²⁹ Soutou, 1997. Die Kriegsziele des Deutschen Reiches, Frankreichs, Großbritanniens und..., i. m. 34.

gazdasági kapcsolataik újrafelvételét Németországgal. Nagy-Britannia azonban – amely 1916-ban Németország gazdasági erejétől tartva szakított hagyományos liberalizmusával – 1919-ig támogatta a konferencia javaslatait, amelyek megfogalmazásában is részt vett a versailles-i szerződésig bezárólag.³⁰

A „nemzetiségi fegyver” alkalmazása a hadviselő feleknél

Az első világháború során a központi hatalmak és az antant országai egyaránt alkalmazták a nemzetiségek hátországi fellázításának módszerét. A német birodalmi kormány már 1914 késő nyarán a vezérkarral együttműködve nagy ívű forradalmasítási programot készített elő a brit impérium és a cári birodalom ellen. Az antant részéről pedig kézen fekvő megoldásnak bizonyult előbb az Osztrák–Magyar Monarchia nemzetiségeinek önállósági és területi ígéretekkel való megnyerése, majd a központi hatalmak 1918. tavaszi sikerei nyomán elszakadási törekvéseik támogatása.

a) A Német Birodalom fellázítási politikája

Voltaképpen több fázisú, már 1914 végén induló, német politikáról volt szó. Németország az első világháborút – főleg első szakaszában – forradalmi háborúnak tekintette, a politikai világrend forradalmának, amely német befolyást teremt Európában és megdönti az angol hegemoniát Európán kívül. Angliát az antiimperialista erők (az iszlámmal, Indiában és Egyiptomban szervezett felkeléssel), a cárizmust pedig a kelet-európai nemzeti és szociális forradalmak (finn, lengyel, ukrán és kaukázusi népek) támogatásával igyekezett gyengíteni. Moltke vezérkari főnök a Külügyi Hivatalhoz írt 1914. augusztus 5-i levelében megerősítette: rendkívül fontosnak tartja India és Egyiptom, valamint a Kaukázus fellázítását, s a Törökországgal kötött szerződéssel a Külügyi Hivatal meg-

³⁰ Uo. 36–37.

valósíthatja e terveket és felébreszti az iszlám fanatizmusát.³¹ A felkelést az afganisztáni emír betörésének kellene kiváltania, aki információjuk szerint szenvedélyesen igyekszik benyomulni Indiába. Az elszigetelt német csoportok azonban nem tudták helyreállítani a kapcsolatokat Afganisztánnal, még kevésbé bevonni az India elleni háborúba s így forradalmat kiváltani az ottani angol uralom ellen.

E törekvéseken kívül a német külpolitika később, a háború folyamán azon fáradozott, hogy a „Szent Háborút” kiterjessze a síítákra, s a bagdadi szellemi központból kiindulva Perzsiát bevonja a háborúba, mert ezzel megvetné a hátát afganisztáni akcióinak és India-ellenes lépéseinek. A német kormány formális szerződést kívánt kötni Perzsiával, hogy haderejével közvetlen csapást mérjen Angliára és Oroszországra, de Perzsiát nem sikerült megnyerni háborús partnernek.

Török területről kiindulva kísérletek történtek az abadani angol-perzsa olajtársaság olajkútjainak és berendezéseinek német tulajdonba vételére, vagy legalábbis lerombolásukra.³² A törököknek Oroszország kaukázusi területei mellett meg kellett volna támadniuk a Szezei-csatornát és Egyiptomot. Utóbbi akció előkészítése érdekében a konstantinápolyi német követség már 1914. augusztus elejétől kapcsolatban állt az egyiptomi alkirályal, akinek négy millió aranyfrankot bocsájtott rendelkezésére. A német akció célja „*az egyiptomi angol uralom szétrombolása*” volt – írta Arthur Zimmermann külügyi államtitkár-helyettes 1914. augusztus 25-én utasításában.³³ Amikor a törökök visszariadtak az akció katonai nehézségei miatt, Zimmermann legalább öszvér- és tevecapatok támadására buzdította őket a Szezei-csatorna ellen, mert az egyiptomi felkelést „*minden körülmények között*” végre kell hajtani. Az egyiptomi felkelés azonban sohasem tört ki, mert az angolok a helyiek hadseregét Szudánba helyezték át s indiai-angol hadsereget küldtek a Szezei-csatornához, amely megghiúsította a Szezei-csatorna megszerzésére irányuló kétszeri német–török kísérletet.

³¹ Fritz Fischer: *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914–1918*. Sonderausgabe. Droste Verlag: Düsseldorf, 1967. 113.

³² Uo. 114.

³³ Uo.

Az iszlám világ brit birodalom elleni mozgósításának másik színtere Arábia volt. A Törökországgal való összjáték és a „Szent Háború” eszköze ugyanis csak akkor lehetett eredményes, ha sikerül megnyerni maguknak a szultán-kalifától laza, s gyakorta bizonytalan függésben lévő arab törzsfőnököket. A németeknek sikerült oldalukra állítaniuk a mekkai békebíró, az iszlám szent városainak oltalmazóját, s átmenetileg Ibn Saudot is. Az angol politika németek feletti győzelmét az angol fegyverek sikerei Bagdadnál, valamint az magyarázta, hogy az angolok a németektől eltérően az arab törzseknek teljes függetlenséget ígérhettek.

A Szezi-csatorna és Egyiptom ellen Palesztinából indított német akciókat támogató megkísérelték a líbiai Senussi királyt egyiptomi bevonulásra rávenni. Ez volt Enver pasa kedvenc gondolata, aki megbízottjai révén dolgozta meg Senussit. Ugyanezen célból küldte Abesszíniába Gottlieb von Jagow külügyi államtitkár Leo Frobenius német kutatót, s utasította Cospoliban a német követet, hogy minden eszközzel vegye rá Abesszíniát az angolok elleni beavatkozásra.³⁴

A Német Birodalom forradalmasítási törekvései az első világháború kezdetén az egész észak-afrikai térségre, Casablancáig terjedtek, s a francia gyarmati birodalmat támadva az arabokat és berbereket franciaellenes felkelésre akarták rávenni.

Északnyugat-Afrikában – főleg a tengerparti részekben – a német agitáció kedvezőbb feltételek között működhetett, mint az iszlám világ más részein, mert itt a törzsek hagyományos ellenállása a francia gyarmati uralom ellen már a nemzeti önrendelkezés kezdetére nyúlt vissza. A német politika Marokkóban is kötődhetett a háború előtti régi kapcsolatokhoz. A birodalom 1914 augusztusától kapcsolatba lépett az ottani törzsfőnökökkel, akikkel már a háború előtt is együtt dolgoztak.

A német fellázítási akciókhoz tartozott egy ír fegyveres felkelés támogatása, hogy Anglia közvetlen szomszédságában okozzon számára nehézséget. Németország ebben a helyzetben is egy évszázados konfliktushelyzethez kapcsolódhatott, amely a háború előtti években a nyílt lázadásig fejlődött. Az írországi német fellépést a német-amerikaiak, főleg az alldeutsch beállítottágú New York-i főkonzul, Falcke szor-

³⁴ Uo. 115.

galmazta. Azt javasolta, hogy az Egyesült Államokban élő íreket mozgósítsák Anglia ellen, s nyerjék meg a német ügynek. Bernstorff gróf, washingtoni német követ kifogásolta a javaslatot, mert attól tartott, hogy a dolog fordítva sülnet el, s egy ilyen kísérlet lehetőséget teremt az Egyesült Államokban politikailag és kulturálisan vezető angol elemeknek, hogy az Egyesült Államokat Németország ellen hangolja. A figyelmeztetések ellenére a német kormány New Yorkból mégis Németországba hívta Sir Roger Casementet, ahol az írországi felkelés politikai és katonai vezetés átvételével táplálta a német reményeket. Casement egy német tengeralttjárón érkezett az írországi partokhoz, ahol letartóztatták és kivégezték.

Matthias Erzberger centrupárti politikus 1914. szeptember eleji nagy emlékiratában a messzire tekintő nyugati célok és a Közép-Európa program mellett keleti német hadicélként ezt írta: „*a nem-orosz népek felszabadítása a moszkovitaság járma alól, s az egyes népek belső öngazgatásának létrehozása. Mindezt Németország katonai fennhatósága alatt, talán vámunióval is.*”³⁵ Erzberger szerint az utolsó cél „*Oroszországot elvágni a Keleti-tengertől és a Fekete-tengertől.*” A kaukázusi területen a törökök megkíséreltek a mohamedán törzsekre hatni, miközben a német agitáció elsősorban a keresztény grúzok felé irányult. A különböző politikai irányzatokhoz tartozó grúzok Berlinben közös bizottságot alapítottak, amelyhez örmények is csatlakoztak. A német politika nemzeti törekvéseiket saját szolgálatába állította és saját céljára használta fel. Az események során a grúzok növekvő mértékben függővé váltak Németországtól, a végén már anyagilag és pénzügyileg is.

A német és az osztrák–magyar vezérkar Ukrajnában is felkelést tervezett, hogy lazítsanak az orosz nyomáson. Az ukrán felkelési mozgalom első szakaszát osztrák Galícia rutén nemzeti bizottsága szervezte Heinze lemergi német konzul támogatásával. Javaslata Tschirschky bécsi német nagykövet Berlinbe küldte a nemzeti bizottság vezetőjét, von Levickyt, ahol augusztus végén a birodalmi kancellár és a Külügyi Hivatal támogatásáról biztosította. A lengyel ellenállás szempontjára

³⁵ Németh István: *Hatalmi politika Közép-Európában. Német és osztrák–magyar Közép-Európa tervezés (1871–1918)*. L'Harmattan Kiadó: Budapest, 2009. 144.

ból fontos volt, hogy Szeptycki gróf, a lemergi ukrán érsek 1914-től 1917–1918-ig támogatta az ukrán akciót, abban a reményben, hogy a 30 milliós görög–ortodox ukránt leválasztja Moszkvától és átvezetheti az unitárius egyházba.

Az ukrajnai német forradalmasítási politika második és döntő szakaszát az ukrán szocialista emigránsok csoportja jelentette, akik közül néhányan csak a háború kitörésekor hagyták el hazájukat. Megalakították az Ukrajna Felszabadításának Szövetségét, amely folyamatos pénzügyi támogatást kapott Berlinből. A szövetség célja egy demokratikus–szocialista jellegű önálló Ukrajna volt. Az ukrán szocialisták propagandájuk középpontjába az agrárkérdést állították, mert az volt a meggyőződésük, hogy a föld ígérete megmozgatja az ukrán parasztokat. A gondolatot von Rechenberg felkarolta és azt javasolta, hogy propagálják az orosz koronabirtokok parasztok közötti szétosztását.³⁶ Ettől kezdve érzékelhetővé vált a nemzeti és társadalmi forradalomba való kezdődő beavatkozás. De éppen ez a társadalom-forradalmi jelleg járult hozzá az osztrák–magyar kormány növekvő eltávolodásától az Ukrajna Felszabadításának Szövetségtől, amely a galíciai lengyel nagybirtokosok és hozzájuk csatlakozó kongresszusi lengyelek érdekeit tartotta szem előtt. Így a végén a németek Ukrajna forradalmasítását egyedül folytatták. Lengyelországban a fellázítási törekvések – Ukrajnától eltérően – a nemzeti megmozdulások élő hagyományaihoz csatlakozhattak, amelyek a 19. század lengyel felkeléseinek láncolatában az 1905–1906. évi forradalom alatti nyugtalanságokig terjedtek. Már az 1914. júliusi végleges német–orosz szakítás előtt a németeknek az volt a szándékuk, hogy az eljövendő háborúban Lengyelországot fellázzítják és külön államként helyreállítják. Az orosz állami fennhatóság alatti Lengyelország oroszellenes lázadásra való megnyerése érdekében a Külügyi Hivatal augusztus elején elhatározta, hogy a római kúria bekapcsolásával, a lengyel klérus révén befolyásolja a kongresszusi Lengyelország lakosságát. A kúriának fel kellett világosítania a lengyeleket, hogy *„a szövetséges hadseregek feladata Lengyelország felszabadítása, ezért ezt minden lengyelnek, s a lengyel klérusnak is támogatnia kell.”* Galíciában Piłsudski vezeté-

³⁶ Fritz Fischer, 1967. Griff nach der Weltmacht..., i.m. 120.

sével lengyel légiót állítottak fel. Mivel azonban a Varsóban illegálisan működő lengyel „nemzeti kormány” együtt a jövőt illetően túlságosan messzire menő politikai követeléseket állított fel, a légiót betagolták az osztrák–magyar hadseregbe és így politikailag ellehetetlenítették. A német katonai szervek is fontolgatták hasonló szervezet felállítását, de a birodalmi kormány aggodalmai miatt a tervet végül elvetették. 1914. december elején lezárult a németek rövid flörtje a lengyelek forradalmi és demokratikus nacionalizmusával. Posenre (később Poznań) és Nyugat-Poroszországra irányuló ambícióik a porosz állam öntudatának idegeit érintették. 1915 nyarán ezért a németek lemondtak a kongresszusi Lengyelország létrehozása során a lengyel szabadcsapatok támogatásáról és lengyel felkelés kiobbantásáról, hogy Lengyelországgal szemben elkerüljenek bármiféle politikai elkötelezettséget.³⁷

Heinze főkonzul a cárizmus elleni harmadik „legerősebb mozgalomnak” a cionizmust tartotta, akik a világháborút megelőző két évszadban Oroszországban folyamatosan véres pogromok áldozatai voltak. Az osztrák császár felhívásában polgári jogállást, kulturális és gazdasági pozíciókat ígért nekik. A galíciai zsidók lángoló szavakkal bosszúra szólították fel a cári birodalomban élő hittársaikat a pogromokért, és aktív, vagy legalábbis passzív ellenállásra az orosz uralom ellen. A németek a cionista zsidók által alapított berlini szervezetekben is az oroszellenes propaganda eszközt látták.

De a német remények itt sem váltak valóra, sőt tragikus következményekkel jártak. Az orosz kormány és a militáns jobboldali körök, amelyek már a háború előtti pogromokért is feleltek, most megerősödtek zsidóellenes gyűlöletükben és az ország ellenségeinek tekintették őket. Újabb zsidóellenes kilengésekre került sor, s a hivatalosan elrendelt intézkedések borzalmas szenvedést hoztak az érintettekre.

Az ukránoktól, a lengyelektől és a finnektől eltérően a német kormány nem szorgalmazta a litvánok és lettek fellázítását. A litvánoktól nem várt el különleges nemzeti öntudatot, Kúrföldön, Lívöldön és Észtországban pedig azért nem, mert ezekben az országokban a balti német-ség felső rétegeként rendelkezésére állt, amellyel végre lehetett hajtani a

³⁷ Fischer, 1967. Griff nach der Weltmacht..., i.m. 122–123.

német kormány elképzeléseit. A lettek és észtek forradalmasítása nem volt lehetséges a balti németség uralkodó rétegének jelenléte miatt, mert a politikailag nyugatra orientálódott, fellángoló nemzeti érzésük végül is Németország ellen irányult volna, s forradalmi úton felszámolta volna a balti németség monopóliumhelyzetét.³⁸

A finn nagyhercegség sajátos alkotmányjogi helyzete az orosz birodalmon belül – amelyet az 1905. évi forradalom előtt és alatt olyan keményen vitattak – megfelelő támadási pontot kínált a német szándékoknak. Ezeket támogatta a viszonylag erős, főleg svédországi emigráció. A német birodalmi vezetés nagykövetségei révén már 1914. augusztus elejétől finnországi összekötőként összegyűjtötte ezeket az emigránsokat. Augusztus 6-án Bethmann Hollweg a stockholmi követet finnországi felkelés kirobantásával bízta meg, többek között a svédországi párttal való kapcsolatfelvétel révén. A finneknek szóló felhívásokban autonóm állam felállítását helyezték kilátásba, anélkül, hogy a német kormány kötelező érvényű nemzetközi jogi ígéretet tett volna. A finn tárgyaló felek a felkelés feltételül hazájukban német csapatok jelenlétét, vagy Svédország Oroszország elleni háborús részvételét állították, amelyen a német diplomácia évek óta sikertelenül fáradozott.

Vezető finn hazafiak országuk felszabadítását a nem-orosz nemzetiségek felszabadításának keretében képzelték el. A Külügyi Hivatal 1914 augusztusában tiroli emigrációjából Berlinbe hozatta a szenvedélyes Castrén ügyvédet. A háború éveit folytatódottak a német igyekezetek finn akciócsoportok alakítására és finn pártok megnyerésére, amelyet fékezett az ő-s-finnek törekvése, akik megelégedtek volna az orosz birodalmon belül biztosított autonómiával, miközben Németország Finnország leválasztására törekedett Oroszországról. Ezen előkészületek legkonkrétabb esete a „finn légió” felállítása volt finn önkéntesekből, amely a többi más párhuzamos szervezetek alakításához hasonlóan meglehetősen kis létszámú maradt.³⁹

Az oroszországi nemzetiségek fellázításának német igyekezetei viszonylag kis hatással jártak, de általuk világossá váltak a keleti német

³⁸ Uo. 124.

³⁹ Uo. 125.

hadicélok: a népek felszabadításával gyengíteni Oroszországot és saját hatalmi pozíciót felépíteni Európában.

A nemzetiségek aktivizálásánál is súlyosabb következményekkel járt Oroszországra nézve az orosz forradalmi szocializmus mozgósítása. A „nemzeti” mellett az orosz „szociális” mozgalmak forradalmasítása is a belső feszültségek növelését szolgálta. Főleg a még mindig megoldatlan agrárkérdés és az elhamarkodott iparosítás nyomán napvilágra került társadalmi visszasságok a nagyvárosokban radikális munkásmozgalom kialakulásához vezettek. Az 1905–1906. évi forradalomban inkább spontán, mintsem tervezett módon találkozott az agrár- és a városi proletár mozgalom. A forradalom összeomlása és a rákövetkező reakció számszerűen erős emigrációt teremtett egész Európában, Amerikáig bezárólag, akik számára az első világháború kitörése lehetőséget teremtett a politikai életbe való visszatérésre. A német kormány a háború kitörésétől kezdve kihasználta ezen emigráció politikai energiáit.

Az első világháború kezdetén német részről még nem létezett egységes álláspont az Oroszországgal szemben folytatandó célszerű német politikáról. De Oroszország forradalmasítása és harckészégének aláásása érdekében támogatták a bolsevikokat pénzügyileg és technikailag-szervezetileg, mivel Oroszországban csak a bolsevikok hajlottak a háború szükség esetén különbékével való befejezésére. A német Legfelső Hadvezetés e lehetőség maximális kihasználásával számolt. Nem csak a kétfrontos háború befejezésére és a német keleti front katonai tehermentesítésére, s így a nyugati német csapatok harci erejének erősítésére gondolt, hanem arra is, hogy Oroszországot területi elcsatolásokkal és gazdaságilag meggyengítse, nagyhatalomként visszaszorítsa, vagy optimális esetben e pozíciójából kiszorítsa. Richard von Kühlmann nagykövet állítólag hiába figyelmeztetett arra, hogy Németország nem képes tartósan befolyása alatt tartani Oroszországot s ügyelni kellene arra, hogy az újra megerősödött országot ne tegye ellenségévé. A döntő szót azonban a császár mondta ki, aki a katonák oldalára állt.

Az osztrákok már 1914. augusztus elején ajánlották a németeknek, hogy *„a Svájcban élő orosz forradalmárok Ausztrián keresztül térjenek*

vissza Oroszországba”.⁴⁰ A német vezérkar majd 1917 áprilisában szállította haza Lenin csoportját a keleti fronton való békekötés reményében.⁴¹

b) Az antant hatalmak nemzetiségi politikája Ausztria–Magyarországgal szemben

A történetírás többségi véleménye szerint a dunai monarchia a nemzetiségi viták miatt bomlott fel. De a Monarchia alapelveiben szupranacionális és kisebbségbarát volt, sőt egyfajta modell is lehetett a mai Európa számára. Nemzetiségeinek társadalmi konfliktusai 1848–1918 között túlnyomórészt a saját népcsoportjaikon belül zajlottak és a nemzetidegen felső rétegek ellen irányultak, elsősorban a románok, rutének, szerbek, szlovákok és szlovének esetében.⁴²

Akkor mégis hogyan és miért történhetett a Monarchia szétrombolása?

676.000 km²-nyi területével Ausztria–Magyarország Oroszország után a második legnagyobb (1905), 52,8 millió lakosával (1914) pedig Oroszország és a Német Birodalom után Európa harmadik legnépesebb állama volt. A Habsburg Birodalom az 1867. évi kiegyezés után két államból állt: az Osztrák Császárságból és a Magyar Királyságból. Hozzá tartozott még az Ausztria által 1878-ban megszállt Bosznia-Hercegovina, amelyet 1908-ban kondomíniumként betagoltak a Monarchiába. Közös államfője a Habsburg-Lotaringiai házból származó Ausztria császára és Magyarország apostoli királya volt; 1867–1916 között I. Ferenc József, majd 1918-ig másodfokú unokaöccse, I./IV. Károly.

Ausztria–Magyarország 1910. évi népszámlálásakor a köznyelvet beszélőkre kérdeztek rá, ezért a 11 nemzetiségről egzakt számok

⁴⁰ Uo. 126.

⁴¹ Németh István: Lenin hazautaztatása Oroszországba 1917 tavaszán – német játék a világforradalommal? In: *Valóság*, 2011/2. 31–49.

⁴² Robert A. Kann: Zur Problematik der Nationalitätenfrage in der Habsburgermonarchie 1848–1918. In: Adam Wandruszka, Walter Urbanitsch (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Band 3: *Die Völker des Reiches*. 2. Teilband. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1980. 1330.

nem léteznek. Eszerint a Monarchia 51.390.223 főnyi lakosságából a német nyelvet abszolút számokban 12.006.521-en (23,36%), a magyart 10.056.315-en (19,57%), a csehet 6.442.133-an (12,54%), a lengyelt 4.976.804-en (9,68%), a szerb–horvátot 4.380.891-en (8,52%), az ukránt (rutént) 3.997.831-en (7,78%), a románt 3.224.147-en (6,27%), a szlovákot 1.967.970-en (3,83%), a szlovént 1.255.620-an (2,44%), az olaszt 768.422-en (1,50%), egyéb nyelveket 2.313.569-en (4,51%) beszéltek.⁴³

Az 1910. évi népszámlálás adatai szerint pedig a Magyar Királyság legnagyobb nemzetiségeinek százalékos megoszlása a következő volt (a zsidókat csak a vallási megoszlásnál tüntették fel, ezért a nemzetiségek között itt a magyarok részét képezték): 1910-ben Magyarország összlakossága (Horvátország nélkül) 18 264 533 főt számlált. Közöttük: magyar (55%), román (16%), szlovák (11%), német (10%), ruszin (2,5%), szerb (2,5%), horvát (1,5%) és cigány (0,6%) volt.

* * *

Anglia csak 1914. augusztus 12-én, szövetségesi szolidaritásból üzent hadat Ausztria–Magyarországnak. Angol vezető politikusok a nyilvánosság előtt gyakran hivatkoztak arra, hogy a kis nemzetek jogait védik s önrendelkezésüket kívánják: 1914. november 9-én ilyen értelemben beszélt Herbert Asquith (1852–1928) miniszterelnök is. Konkrétan és egyértelműen csak Belgiumot említették. A Monarchiával kapcsolatban homályos állásfoglalások hangzottak el; a lengyel területek esetében már ekkor bizonyos leválasztásokra (Galícia) gondoltak, de ezek még nem lehetetlenítették volna el a Monarchia létét. 1914-ben e vonatkozásban talán Winston Churchill (1875–1965) ment a legmesszebbre, aki a Habsburg-börtönben élő nemzetek felszabadításáról beszélt. A lengyelek, ukránok, délszlávok és olaszok által lakott területek leválására utalt,

⁴³ Romsics Ignác: Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása és a trianoni békeszerződés. In: Németh István–Fiziker Róbert (szerk.): *Ausztria a 20. században. Az „életképtelen” államtól a „boldogok szigetéig”. Tanulmányok.* L'Harmattan Kiadó: Budapest, 2011. 93–94.

de ő is elvetette a csehszlovák függetlenség gondolatát, amely a Monarchia felbomlását jelentette volna.⁴⁴

Az 1915. április 6-i londoni szerződésben viszont Anglia hadba lépésük fejében a Monarchia jelentős részét odaígérte Olaszországnak és Romániának. Horvátország, Szerbia és Montenegro pedig kárpótlásként megkapja Rijeka kikötővárost Krk, Sv. Grgur, Prvić, Goli és Rab szigetekkel, valamint „azokat a területeket, amelyek érdeklik Szerbiát és Montenegrót”, a dalmáciai tengerpartot Trogirral és Splittel Ulcinjig. Bosznia és Nyugat-Hercegovina Szerbiához, Dél-Dalmácia Dubrovnikkal és Kelet-Hercegovina Montenegróhoz kerül. Északon Szerbia megkapja Bácskát és a Szerémséget, miközben a Bánátról Szerbiának és Romániának kell egyetértésre jutnia. Albánia olasz megszállása esetén Észak-Albániát Szerbia és Montenegro osztja fel egymás között. Mivel a szövetségesek megkísérelték Bulgáriát az oldalukra csábítani, ha Szerbia lemondana Macedóniáról Bulgária javára, akkor kárpótlásként megkapná Szlavóniát.

Franciaország Monarchia iránti politikája ekkor még arra irányult, hogy Ausztria–Magyarország ne gyengüljön meg túlságosan, hogy ellensúlyozhassa a cári Oroszország európai terveit. A háború első évében Aristide Briand (1862–1932) igazságügy-miniszter képviselte a Monarchiával szembeni viszonylag legmesszebbmenő álláspontot: a háború gyorsan befejezhető, ha az angol–francia koalíció a Balkán felől a Monarchiára támad és felkelésre bírja a szláv népeket. Briand 1915 októbere után – már miniszterelnökként és külügyminiszterként – a délszláv népek szabadságát Franciaország hadicéljaként emlegette, s ő volt az első államférfi, aki Eduard Beneš (1884–1948), a csehszlovák függetlenséget és ezzel a Monarchia teljes felbontását képviselő politikust hivatalosan fogadta, anélkül, hogy elkötelezte volna magát e politika mellett.⁴⁵ A cseh Tomáš Masaryk (1850–1937) és néhány horvát politikus ugyanis már 1914–1915-ben Londonba és Párizsba emigrált, ahol németellenes személyekkel kampányt indított a Monarchia felosztásáért és a helyébe lépő nemzeti államok létrehozásáért. A szerb, horvát, cseh

⁴⁴ Galántai, 2014. Magyarország az első világháborúban, i. m. 182.

⁴⁵ Uo. 182–183.

és román nemzeti mozgalmak céljait mindinkább sikerült összekapcsolniuk a francia, brit és olasz érdekekkel.⁴⁶

Oroszország külpolitikája az első pillanattól kezdve a Monarchia szétrombolását követelte, miként az 1914. augusztus 30-i hadicéljából kitűnt. Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg (1856–1929), a francia Ferdinand Foch (1851–1929) marsall tanítványa és csodálója, katonai főparancsnok és felesége, Anasztázia, a pánszláv eszme szenvedélyes híve, mindennél jobban gyűlölte Ausztriát. Azt mondta Maurice Paléologue (1859–1944) francia nagykövetnek: „*Háborúba megyünk [...] Ausztriából semmi sem marad [...]. Maguk megkapják Elzász-Lotaringiát, s csapataink újra bevonulnak Berlinbe.*”⁴⁷ Az orosz kormány a lengyeleknek már 1914. augusztus 15-i kiáltványában „önállóságot” ígért a háború sikeres befejezése után. Szerbia jelentős megnagyobbítását kívánta Bosznia, Hercegovina, Dalmácia és Észak-Albánia hozzácsatolásával.

Az antanthatalmak céljai kezdetben nem tartalmazták a délszláv nemzeteket tömörítő állam megalakítását sem. Az orosz külpolitika erős Szerbiát akart, amely azonban kénytelen Oroszországra támaszkodni. A valamennyi délszláv nemzetet átfogó állam azonban már túlságosan erős és önálló alakulat lett volna számára. Az angol és francia politika pedig nem kívánta az elsősorban Oroszországra támaszkodó Szerbia túlságos megerősödését, ezért Olaszországnak is juttatni akart balkáni szláv területeket. Szerbia és Oroszország ellensúlyozásánál Horvátország erősítésére – esetleg függetlenségére – is gondoltak; ez a törekvés jelentkezett majd az 1915. áprilisi londoni szerződésben.

A Monarchia „elnyomott népeinek szabadsága” kezdettől szerepelt az antant politikusainak szóhasználatában, és számoltak azzal is, hogy a korszak elvárásainak megfelelően a nemzeti elv érvényesítése során sor kerül bizonyos területek leválasztására, amely az 1915. áprilisi londoni szerződésben részben nemzetközi megállapodássá vált. Azért karolták fel a Monarchiából emigrált nemzetiségi politikusokat, mert segítségükkel gyengíthették a központi hatalmakat, saját közvéleményük felé pedig

⁴⁶ Németh, 2009. Hatalmi politika Közép-Európában..., i. m. 130.

⁴⁷ Fejtő Ferenc: *Rekviem egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria–Magyarország szétrombolása.* Atlantisz Könyvkiadó: Budapest, 1997. 46–47.

alátámaszthatták háborús propagandájukat. Az antant országokat és az emigráns politikusokat elsősorban a Monarchia katonai vereségének közös törekvése egyesítette. A háború első éveiben céljaik még eltértek egymástól, mert az antant országok elutasították a Monarchia államszervezetének teljes szétbontását, mert a cári Oroszország ellensúlyaként továbbra is a Monarchia fennmaradását tervezték.⁴⁸

Az antant tervei a háború első éveiben nem tartalmazták a csehszlovák függetlenséget, mert vele a Monarchia elvesztette volna meghatározó közép-európai funkcióját és a cári Oroszország ellensúlyát. Ezért Masaryk és Beneš törekvéseit ekkor még nem vette fel hadicéljai közé, sőt még 1916. február után is – amikor Párizsban a csehszlovák emigráns politikusok megalakították a Csehszlovák Nemzeti Tanácsot – elutasították messzemenő céljaikat.⁴⁹

1914. szeptember 21-én és 28-án Nikola Pašić (1845–1926) miniszterelnök az orosz kormány számára hivatalosan is körvonalazta Szerbia területi igényeit: mindazon területek megszerzése a Monarchiától, amelyen a „szerb-horvát nép” él, beleértve Magyarországtól egy széles déli övezet, amely Belgrád védelméhez is szükséges, valamint Dalmácia és Isztria. Utóbbi részben átengedhető Olaszországnak, ha azonnal belép a háborúba az antant oldalán. 1914 decemberében Szerbia a Monarchia második támadásának visszaverése után – Belgrád visszafoglalását követően –, a háború fő céljának deklarálta az elnyomott szerbek, horvátok és szlovének felszabadítását és egyesítését, amely a londoni egyezményen részben nemzetközi megállapodássá vált.

Az antant nagyhatalmi tervezéseitől függetlenül azonban már a háború elején megfogalmazódott az önálló – nem csak a szerbeket tömörítő – délszláv állam megalakításának terve. Ezt képviselte az emigráns horvát Frano Supilo (1870–1917), a zágrábi tartománygyűlés tagja, jóllehet politikája nem fejezte ki a többségi horvát politikusok ausztrofil föderációs irányát. A délszláv népek föderációját képviselte a horvát Ante Trumbić (1864–1938), a dalmáciai tartománygyűlés és a bécsi Reichsrat emigráns tagja, valamint a szintén emigráns Ivan Mest-

⁴⁸ Galántai, 2014. Magyarország az első világháborúban, i. m. 184–185.

⁴⁹ Uo.

rović (1883–1962) horvát szobrászművész is. A Monarchiából emigrált délszlávok eleinte Olaszországban gyülekeztek, majd annak háborúba lépése és az olasz délszláv területi igények miatt a délszláv emigráció központja London lett, ahol Trumbić vezetésével 1915 májusában megalkotották a Jugoszláv Bizottságot.

A szerb politikusok eleinte előnyösebbnek tartották a Pašić által képviselt centralizált nagyszerb állam kialakítását, s csak 1915 végétől hajlottak a jugoszláv állam tervének elfogadására, jóllehet a vezető szerepet illetően jelentős ellentétek alakultak ki a szerb és horvát politikusok között.⁵⁰

A francia kormányzat Kelet-Közép-Európával kapcsolatos politikájában 1917. november–decemberben minőségi változás ment végbe. 1917 novemberében a Szentpéterváron hatalomra került bolsevikok békeprogramja nyomán várható volt, hogy Oroszország kiválik a háborúból, és felbomlik a Párizs számára stratégiai jelentőségű francia–oros szövetség. A francia külpolitika ezért a cári birodalmat helyettesítendő Németország új keleti ellensúlyát kereste. Ebben az összefüggésben értékelődött fel a jövőbeli Lengyelország és kaptak új jelentőséget az Osztrák–Magyar Monarchia területén élő, önálló állam alapítására vagy a szomszédos nemzetállamhoz való csatlakozásra törekvő népek, illetve az azokat képviselő politikai emigrációk, mindenekelőtt a csehszlovákok – írja Kecskés D. Gusztáv.⁵¹

Az 1917. november 17-i francia kormányváltás nyomán hatalomra került miniszterelnök, Georges Clemenceau (1841–1929) és barátja, Stephen Pichon (1859–1933) külügyminiszter a Monarchia felbomlásztásának általuk már korábban is képviselt programja szerint egy hatékony Németország elleni szövetséghez Oroszország helyettesítésére Lengyelország önmagában nem elegendő; Csehszlovákiát, Belorussziát, Ukrajnát, Besszarábiát és Romániát is szükséges bevonni a németellenes francia biztonsági zónába. Az új francia irányvonal jegyé-

⁵⁰ Uo. 185–186.

⁵¹ Kecskés D. Gusztáv: Paradigmaváltás Párizsban. Franciaország Kelet-Közép-Európa politikájának átalakulása az első világháború idején. In: Németh István (szerk.), 2014. Az első világháború 1914–1918... i.m. 191.

ben decemberben bizottság jött létre a francia Külügyminisztériumban, hogy Oroszországra vonatkozóan az idegen elemeket (csehek, ukránok stb.) felhasználó propaganda- és akciótervet dolgozzon ki. Pontos akciótervet készítettek a Monarchia hátországában szervezendő szabotázsakciókra. December 16-án pedig aláírták a Csehszlovák Nemzeti Tanács irányítása alatt álló csehszlovák hadsereg létrehozásáról szóló francia kormányrendeletet. Mindezek a lépések azonban nem jelentették még a francia kormány visszavonhatatlan elkötelezettségét a Monarchia szétzúzása és önálló cseh állam létrehozása mellett.⁵²

A független Lengyelország létrehozása melletti 1917 decemberének végi francia állásfoglalás után, 1918. január 5-én Lloyd George brit miniszterelnök a lengyel etnikai határok helyreállítását javasolta, s Thomas Woodrow Wilson amerikai elnök 1918. január 8-i nyilatkozatának 13. pontjában szintén független lengyel államot kért tengeri kijáráttal. Így a versailles-i Legfelső Haditanács 1918. június 3-i ülésén Franciaország, Anglia és Olaszország az igazságos és tartós béke egyik feltételének jelölte meg a független és egyesült lengyel állam megteremtését.

Szeptember 28-án a francia kormány átadta a lengyel hadsereg parancsnokságát a Lengyel Nemzeti Bizottságnak, miáltal szövetséges hadviselő félnek ismerte el a lengyel haderőt. Rövidesen a többi antantállam is meghozta ezt a döntést. 1918. október 7-én a lengyel régens-tanács kikiáltotta Lengyelország függetlenségét.

Az új francia Kelet-Közép-Európa koncepció 1918 januárjától októberig tovább erősödött, mivel ekkor több, a központi hatalmak sikerét jelentő esemény történt: 1918. március 3-án Szovjet-Oroszország Breszt-Litovszkban különbékét kötött a központi hatalmakkal, és kivált a háborúból, amely a francia–orosz és a brit–orosz szövetség azonnali felbomlásával járt. A békeszerződés területi határozatai értelmében Németország annektálta Lengyelországot, Litvániát, Kúrföldet, Livóniát, Fehér-Oroszország és Észtország jelentős részét. Oroszországnak ki kellett ürítenie Kelet-Anatóliát, Ardagan, Karsz és Batumi vidékét. A pénzügyi egyezményben Oroszországot 6 milliárd márka hadisarc fizetésére kötelezték Németországnak, ebből 1,5 milliárdot aranyban és

⁵² Uo. 192.

bankjegyekben, 1 milliárdot áruban, 2,5 milliárdot speciális hitel formájában, 1 milliárd sorsáról pedig később szándékoztak dönteni. Szovjet-Oroszország hozzávetőlegesen 780 ezer km²-nyi területet veszített, kb. 56 millió lakossal. Ezek voltak az ország legiparosodottabb részei.⁵³ Az eredményt – II. Vilmos dicséretét zengve – a világtörténelem „legnagyobb sikerének” tekintették, amelynek jelentőségét majd igazán az unokák értékelik.⁵⁴

Április elején botrányos körülmények között (Czernin-incidens) végleg megszakadtak az Osztrák–Magyar Monarchiával 1917 márciusa óta folyó titkos francia különbéke-tárgyalások. A sajtóhírek szerint 1918. május 14–15-én Spában Németország és Ausztria–Magyarország szoros gazdasági, politikai és katonai együttműködésről szóló szerződést írtak alá, amely azonban a két monarchia lengyel-politikájának vitái miatt meghiúsult. Kifelé azonban megvalósulni látszottak a francia biztonságpolitika számára ijesztőnek tűnő német Közép-Európa tervek.

Ráadásul a nyugat-európai fronton a német hadsereg több offenzívát indított, amelyek sikerei ugyan elmaradtak a várakozástól, de végleges kimenetelüket még senki sem láthatta előre, hiszen a nyugati front megsegítésére várt amerikai csapatok még nem érkeztek tömegesen Franciaországba.

A válságos helyzetben a francia kormány minden szóba jöhető tartalékot – köztük a központi hatalmak által is már évek óta előszeretettel alkalmazott „nemzetiségi fegyvert” is – igyekezett bevetni. Franciaország egyértelműen támogatta a Monarchia úgynevezett „elnyomott nemzeteinek” 1918. április 8–10-én Rómában tartott kongresszusát, amelynek résztvevői a közös elnyomó elleni küzdelemre szólítottak fel.⁵⁵

1918 májusában a francia miniszterelnök nyilatkozatában szükségesnek nevezte az Osztrák–Magyar Monarchia szétzúzását. E stratégiai felértékelődés politikai hozadékaként 1918. június 29-én a francia, augusztus 9-én az angol, szeptember 14-én pedig az amerikai vezetés

⁵³ Németh István: *A keleti német impérium kiépítése 1918 első felében*. In: Uő. (szerk.), 2014. *Az első világháború 1914–1918...* i.m. 116.

⁵⁴ Fischer, 1967. *Griff nach der Weltmacht*, i.m. 446.

⁵⁵ Kecskés, 2014. *Paradigmaváltás Párizsban...*, i.m. 193–194.

ismerte el hivatalosan a Csehszlovák Nemzeti Tanácsot mint de facto kormányt. Október 14-én Párizsban létrejött az Ideiglenes Csehszlovák Kormány, amelyet az antant országok folyamatosan elismertek. Wilson amerikai elnök 1918. október 18-án a Monarchiának írt jegyzékben a birodalom népeinek önrendelkezési jogát hangsúlyozta.

Ausztria–Magyarország rövidesen darabjaira hullott szét: 1918. október 21-én a bécsi Ideiglenes Nemzetgyűlés megalakította az önálló német Ausztriát, október 28-án Prágában kikiáltották a Csehszlovák Köztársaságot, s a 30-án létrehozott bécsi államtanács tudomásul vette a kettős monarchia felbomlását. Szintén október 30-án a szlovákok kimondták Magyarországtól való elszakadásukat, 31-én a budapesti Nemzeti Tanács nyilvánította ki elválását Ausztriától. December 1-jén a délszlávok deklarálták a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság létrejöttét, a gyulafehérvári román nagygyűlés pedig kinyilvánította Kelet-Magyarország csatlakozását Romániához. Az antant nem próbálta akadályozni a Habsburg Birodalom szétesését, mivel úgy ítélték meg, hogy a Monarchia, mint Németország potenciális szövetségese, immár nem járul hozzá az európai egyensúlyhoz.⁵⁶

⁵⁶ Uo. 195–196.

Gyetzvai Mária

Az I. világháború mint szerb expanziós politika beteljesedése

Elkoptatott bölcsesség, mégis érdemes újra és újra leszögezni: a háborúk nem a hadüzenettel kezdődnek: az odáig vezető folyamatok a felszín alatt már jóval korábban elkezdődnek és a feltételek napvilágra kerülésükhöz sokáig érlelődnek, mire mindenki számára láthatóvá lesznek. Az I. világháború még csak nem is a Ferenc Ferdinánd trónörökös és felesége elleni sarajevói merénnyel kezdődött. Csupán magában a Monarchia által annektált Bosznia-Hercegovinában is több merénylet, illetve merényletkísérlet előzte meg. Több hadjárat, fegyveres összecsapás, amelyet külön háborúként tárgyal és saját névvel illet a történelemtudomány – mint pl. a krími háború,¹ a balkáni háborúk² – valójában az I. világháború előjátékai voltak. Ha így tekintünk rájuk, azzal automatikusan megkérdőjelezzük azt a széles körben hangoztatott és elfogadott véleményt is, hogy az első nagy világégés váratlanul tört ki, valójában senki sem akarta és nem készült rá. Igaz lehet ez az európai lakosság nagy részére, mert belefeledkezett a napóleoni háborúk óta tartó hosz-

¹ A legjelentősebb fegyveres konfliktus Európában, a napóleoni háborúk és az I. világháború között. Szokványos orosz–török háborúként indult (szám szerint a tizedik volt a sorban), 1853-ban. A kezdeti orosz sikerek azonban nyugtalanítani kezdték az európai hatalmakat, s az orosz terjeszkedést megállítandó 1855-ben Franciaország, Nagy-Britannia és a Szárd Királyság Törökország segítségére siettek. A brit politika elsősorban India miatt tartotta megengedhetetlennek Oroszország térnyerését a stratégiailag nagyon fontos tengerszorosok térségében. Franciaország a napóleoni háborúk okozta presztízsvesztését és az 1815-ös bécsi rendezés revízióját akarta elérni, vagyis nemzeti elvek szerint átrendezni Európát. Ehhez a Krími háború jó bevezetőnek tűnt. A háborút lezáró Párizsi Kongresszus (1856) az oszmán birodalmat a nagyhatalmak gyámsága alá helyezte, megteremtette a közvetlen nyugati beavatkozás lehetőségét, vagyis hogy annak széthullása a nagyhatalmak ellenőrzése alatt történjék.

² 1912–13. Az első balkáni háborút az oroszok bábáskodásával életre hívott Balkáni Szövetség (Bulgária, Görögország, Montenegró és Szerbia) vívta az oszmán birodalommal, a másodikat az előző utáni osztozkodással elégedetlen Bulgária korábbi szövetségeseivel és Romániával, valamint az oszmán birodalommal.

szű békeidőbe és a három nagy birodalom által biztosított – látszólagos – állandóságba. A politika alakítóira azonban nem. Sőt az európai értelmiség nagy része is meg volt győződve a háború kitörésének elkerülhetlenségéről, innen a századvég sötét előérzetektől terhelt művészete. Közülük sokan arra is számítottak, hogy a háború utat nyit majd egy igazságosabb társadalmi berendezkedésnek, s ezért nem is volt ellenükre, amikor bekövetkezett. Ez az „igazságosabb társadalmi berendezkedés” azonban, ahol bekövetkezett is, rövid életű volt, Oroszország kivételével. A háború kiterjedését, az általa okozott pusztítást és következményeit az európai politikai berendezkedésre valóban kevesen ismerték fel, legalábbis a kezdet kezdetén. Az uralkodó vélekedéssel ellentétben ezek egyike volt II. Vilmos, német császár, aki nem kevesebbert próbált közvetíteni Ausztria és Szerbia között, minthogy „megmentse Európát”³ Azt sem sokan sejtették, hogy ez a háború katonailag más lesz, mint a korábbiak, s ugyanazokkal a módszerekkel, fegyverekkel, taktikával nem lehet megnyerni. Az előbbire, s azon belül nemcsak az európai, hanem az észak-afrikai és közel-keleti berendezkedés megváltoztatására vonatkozóan azonban tervek tucatjai készültek, mert minden politikus számára világos volt, hogy az oszmán-török birodalom széthullása idő kérdése csupán. Ezt senki sem akarta készületlenül várni, mindenekelőtt, természetesen, azok az országok nem, amelyeket közvetlenül érintett a Balkánon várhatóan kialakuló hatalmi vákuum: a „nagyok” közül elsősorban Ausztria-Magyarország és a cári Oroszország sorolhatók ide. Ezeknek a terveknek a megvalósíthatósága gyakran változott az akkori képlékeny, sokszereplős, úgyis mondhatnánk sok ismeretlenes politikai egyenletben. Hol az egyik tűnt valószínűbbnek, hol a másik. A török uralom alól felszabaduló balkáni területek felosztását célzó, a nagyhatal-

³ II. Vilmos ígyekezete és az orosz háborús törekvések egyértelműen megmutatkoznak azokból az unokafivéréhez, II. Miklós orosz cárhoz írt leveleiből, amelyeket a cári külügyminisztériumnak az I. világháború kitörését közvetlenül megelőző időszakban keletkezett archív iratai között a bolsevik hatalom hozott nyilvánosságra 1923-ban. Angol nyelvű kiadása: *How the War Began in 1914. Being the Diary of the Russian Foreign Office from the 3 rd to the 20 th (Old Style) of July 1914. Published by the "Red Archives" Department of the Russian Soviet Government in their "Historical Journal" Vol. 1923.* George Allen & Unwin, London, 1925.

mak által propagált felosztási módok és a félsziget államai által kidolgozott elképzelések egyaránt magukban hordozták a fegyveres konfliktus lehetőségét. A „tervezetők” többsége azonban nyilvánvalóan reménykedett abban, hogy ezek csupán helyi háborúk lesznek. A nagyhatalmak terve, hogy tudniillik egymás között osztják fel a területet, eleve involválták a külső kényszerítő erő, alkalmasint fegyverek alkalmazását. A balkáni államok elképzelései a kérdéses területek saját körben való felosztására szintén nem tekinthetők a belső, szerves fejlődés eredményének, ami közmegegyezésen alapult volna, hanem a saját érdekszféra kiterjesztését célozták, tekintet nélkül a többiekére, s készek voltak ezeket akár fegyverrel véghezvinni. Nem lettek volna békés úton kivitelezhetők azok a rendezési tervek sem, amelyekkel egy-egy balkáni állam próbálta valamelyik nagyhatalommal szövetkezve növelni a területét a többiek rovására. A nagyszámú terv között több olyan is akadt, amelyik a Balkán felosztását összekapcsolta az európai határok nagyobb mértékű átrendezésével, és feltelezte nemcsak a török birodalom, hanem Ausztria-Magyarország felosztását is.⁴

Valójában szinte csak a rendelkezésre álló terjedelem kérdése, hogy meddig megyünk vissza a szerb történelembe a nagy háború okait keresve. Lehet érvet találni akár amellett is, hogy egészen a XIV. századig, Dusán cár birodalmáig⁵ nyúljunk vissza, hiszen a szerb politikai elit erre hivatkozva formált jogot arra, hogy a török uralom alól felszaba-

⁴ Ezek többé-kevésbé ismertek voltak a monarchiabeli politikusok előtt is. Így pl. Andrássy Gyula, a Monarchia utolsó külügyminisztere tartott a két szerb állam, Szerbia és Montenegró egyesülésétől. Szerinte Bosznia-Hercegovina autonómiája előbb-utóbb elvezetett volna a Szerbiával való egyesüléshez, ami megnövelte volna a Monarchiával antagonisztikus ellentétben álló Szerbiát. Ezt volt hivatva megakadályozni Bosznia-Hercegovina anektálása az Osztrák–Magyar Monarchia által.

⁵ Gyermekkorát – anyja származása révén – részben Bizáncban töltötte. 1331-ben a szerb trónt apja elleni lázadással szerezte meg és folyamatos hódításaival a Bizánci Birodalom megszerzésére, a császári cím elnyerésére törekedett. A Bizáncban dülő trónviszályt kihasználva, 1342 és 1348 között, meghódította Macedóniát, Épeiroszt és Thesszaliát. 1345-ben a szerbek és görögök cárjává kiáltotta ki magát. A pátriárkai rangra emelt szerb érsek Szkopjében Szerbia és Románia császárává koronázta 1346-ban. Jóllehet fő célját, Bizánc meghódítását, nem érte el uralkodása alatt, Szerbia lett a Balkán legerősebb állama. Birodalma kérészéletű volt, halála után felbomlott és rövidesen a terjeszkedő törökök zsákmányává vált.

duló balkáni népek egyesítője és sorsának alakítója legyen. Sőt, a XX. században, a széthullóban lévő szocialista Jugoszlávia összetartására tett szerb kísérletek, illetve az azt igazolni hivatott propaganda is azon alapult, hogy egyedül a szerbségnek van olyan dicső birodalmi múltja, amely alkalmassá teszi egy délszláv állam irányítására. A leggyakrabban mégis a szláv népek összefogását hirdető pánszlávizmust⁶ tekintik az Osztrák–Magyar Monarchia legnagyobb ellenségének, a szétzúzását közvetve előidéző eszmeáramlatnak, tehát közvetve az I. világháború egyik kiváltó okának. Ennek igazsága kétségbevonhatatlan, jóllehet politikai hatékonyságát a XIX. század közepétől feléje forduló nagyhatalmi – elsősorban orosz – érdeklődés alapozta meg.

A pánszlávizmus, a szláv népek rokonságának és összetartozásának eszméje, tulajdonképpen a német romantikából sarjadt ki. Megalapozói is németek voltak – August Ludwig von Schlözer (1735–1809) és Johann Gottfried Herder (1744–1803) –, de megjegyzendő, hogy életük e szempontból meghatározó időszakában mindketten az orosz birodalom területén tevékenykedtek. Schlözer történész volt, az etnográfia atyja. Lefordította a kijevi barlangkolostorban, a XII. sz.-ban keletkezett Nesztor-krónikát, s ennek alapján rámutatott a szláv népek rokonságára.⁷ 1761-ben házitanítóként került Szentpétervárra Gerhardt Friedrich Müller orosz történétíró családjához. Egy elmérgesedett vita következtében azonban állás nélkül maradt, s szorult helyzetéből Razumovszkij gróf mentette ki: adjunktusként bejuttatta az orosz Akadémiára, amelynek azután – Nagy Katalin cárnő jóvoltából – 1765-ben rendes tagja lett. Herder kelet-poroszországi születésű volt, Königsbergben tanult, s barátságos érzületeket táplált Oroszország iránt. „*Gesang an Cyrus*” címen névtelenül megjelentetett művét elküldte a felvilágosodással rokonszenvező III. Péter cárnak. 1764 és 1769 között az orosz birodalom részét képező Rigában működött, s éppen a *Rigauer Blatt* hasábjain,

⁶ A közép-, és kelet-európai szláv népek nemzeti öntudatra ébredéséhez kapcsolódó egységmozgalom a XVIII. század végén XIX. század elején. Politikai irányzattá az 1840-es években vált, amikor is a török és Habsburg uralom élő szláv népek egyesítését tűzte zászlajára.

⁷ *Vorstellung seiner Universal-Historie*. Göttingen, Gotha, Dieterich, 1772.

1764-ben jelent meg első, terjedelmes tanulmánya a nyelvekről,⁸ amelyben felbukkan a rá később oly jellemző „nemzeti karakter” fogalma. Herder egy közösségként kezelte a szlávokat, és karakterük legjellemzőbb vonásaként a szorgalmat és a béke szeretetét emelte ki.⁹ Ennek alapján jövendölt fényes jövőt a szláv népeknek (és az olyan, közējük ékelődött, nyelvi szigeteknek, mint a magyar, a teljes felszívódást). A kettejük szellemi örökségéből kisarjadt pánszlávista néprajz, nyelv- és irodalomtudomány kezdetben – legalábbis látszólag – a nyelv, az írás, a népszokások közösségének jelentőségét hangsúlyozta, az ezek iránt való elkötelezettség akkor még jól megfért az iránt az ország érzett lojalitással, amelyben az adott szláv nép él. Egyértelműen megmutatkozik ez Ján Kollárnál, akinek munkásságát áthatja az Adriától az Urálig, a Tátrától a Balkánig terjedő szláv népességű területek kiterjedése feletti lelkesedés, és a várakozás, hogy ez a 60–80 milliós, méltatlanul – pl. a németség és a magyarság erőszakossága folytán – szolgásgorba döntött tömeg kitör méltatlan helyzetéből és eléri a megérdemelt fényes jövőt. A politikai érvényesülés igénye azonban szinte kezdettől áthatja a pánszláv mozgalmat. Némi eltérést mutat viszont, hogy mely hatalomtól várták ennek megvalósításához a segítséget. Többnyire Oroszországtól, de akadtak olyanok is – mint pl. jól jövedelmező bécsi állásokban működő szlovén hívei –, akik Ausztrián belül képzelték el a Habsburg korona alá tartozó szláv népek egyesülését.

A délszláv népek (horvátok, szerbek, vendek, szlavónok, dalmátok, bosnyákok stb.) etnikai egységét hirdette a horvát Ljudevit Gaj (1809–1872). Részben Pesten végzett egyetemi tanulmányai során ismerkedett meg Ján Kollárral. Az ő hatására tűzte ki célul a délszláv népek egyesítését egy közös irodalmi nyelv és a latin írás segítségével.¹⁰ A nevéhez fűződő „illírizmus” fő posztulátuma az volt, hogy a délszláv népek az általuk benépesített területek ókori lakosaitól erednek. Célja volt a népesség nyelvi egységesítése mellett a regionális megosztottság (a „što”

⁸ *Ueber den Fleiß in mehreren gelernten Sprachen.*

⁹ *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (1784–1791). *Sämtliche Werke* (‘Összes művei’ (33 kötetben, Olms, Hildesheim, 1967).

¹⁰ *Kratka osnova hrvatsko-slavenskoga pravopisanja* (Buda, 1830)

nyelvváltozatot beszélő szlavón és dalmát, valamint a „kaj”horvátot beszélő északi területek között) felszámolása is. Szerinte az ellenállás hatékony eszköze lehetett volna a már akkor érezhető nagyszerb törekvéseknek, amelyek a „što” nyelvváltozatot beszélőket szerbeknek tekintették, a „kaj”horvátot beszélőket pedig szlovéneknek. A szlovéneknek Gaj szerint az „illír” nyelv irodalmi használata megkönnyíthette volna az ellenállást az egyre erőteljesebb németesítéssel szemben is. Gaj elképzeléseinek sem a szlovének, sem a szerbek körében nem volt tartós hatása. Sokkal sikeresebb volt nála a szerb Vuk Sztefanovics Karadzics (1787–1864), aki Jernej Kopitar (1780–1844) szlovén származású nyelvész, a bécsi udvari könyvtárban a görög és szláv nyelvű könyvek cenzora segítségével kidolgozta a népnyelven alapuló szerb irodalmi nyelvet. Horvát, szerb és szlovén írók az ő közreműködésével rögzítették Bécsben, hogy az egységes irodalmi nyelv alapja a „što” nyelvváltozat „ijező” formája lesz a latin és a cirill betűs írás egyenlő használatával. A megállapodást azonban egyik fél sem tartotta be. Megjegyzendő, hogy csupán magán-személyek között kötöttek, s egyetlen intézmény sem csatlakozott hozzá. A szlovének nem vették át a közös nyelvet, hanem megtartották a sajátjukat. A horvátok átvették, pontosabban kizárólagossá tették a közös nyelvet (ami egyébként a legkiműveltebb, a dalmáciai, a XV–XVIII. sz.-i raguzai irodalom nyelve is volt), és lemondtak az ugyancsak értékes irodalmi múlttal rendelkező „kaj” horvátról, de megmaradtak a „što” nyelvváltozat „ijező” formájánál. A szerbek viszont nem ezt, hanem az „ező” formát tették uralkodóvá. Karadzics ugyancsak élvezte Oroszország támogatását, sőt 1826-tól állandó apanázsát is a munkájához.

Sokkal kevésbé ismert, de a szerb külpolitika szempontjából összehasonlíthatatlanul nagyobb jelentőségű volt a szláv összefogásnak egy másik, a lengyel Adam Jerzy Chartoryski hercegtől származó gondolata. Chartoryski az 1794-es, Kościuszko-féle felkelés után mintegy túszerként került a cári udvarba. Ott azonban jó baráti viszonyba keveredett I. Sándor cárral, akinek később (1804–1806) külügyminisztere volt. Az 1830-ban a lengyel forradalmi kormány elnöke lett, ezért a felkelés leverése után menekülni kényszerült, s bosszút esküdött minden hatalom ellen, amelyik közreműködött Lengyelország felosztásában (első sorban Oroszország és Poroszország, s kisebb mértékben, de Ausztria

ellen is). Először Angliába ment, ahol szoros kapcsolatba került Lord Palmerston¹¹ külügyminiszterrel és a brit titkosszolgálat fejével. Innen Párizsba vezetett az útja. Onnan küzdött – különösen az angol szabadkőműves páholyokhoz fűződő kapcsolatait kihasználva – az osztrák és az orosz terjeszkedés ellen Délkelet-Európában. Párizsi „főhadiszállása”, az *Hôtel Lambert* a lengyel emigráció központja lett. Deklarált célja az volt, hogy segítse az oszmán és az osztrák iga alatt nyögő szláv népek felszabadulását, hogy azután cserébe ők segítsenek Lengyelország megszabadításában. Chartoryski elképzelése tehát markánsan különbözött a pánszlávizmus fenti hirdetőitől, mert éppen hogy Oroszország ellen próbálta fordítani ezeket a szláv népeket. Palmerstont, aki a színpalak mögött rendkívül hatékony segítőtje volt, a brit birodalmi érdekek gátlátalan érvényesítése vezérelte. Sokszor tett egymásnak látszólag ellentmondó lépéseket, amelyek azonban eredőjüket tekintve egytől egyig a brit befolyást erősítették. A magyar szabadságharcot nem támogatta, mert akkor Nagy-Britanniának az volt az érdeke, hogy Ausztria nagyhatalmi pozíciója fennmaradjon.¹² Az olasz egyesítésért harcoló erőket ugyanakkor támogatta Ausztria ellenében. A bonyolult és állandóan változó politikai erőtérben ügyesen, és főként rugalmasan manőverezve új rendet akart Közép-Európában, gyengíteni az orosz befolyást, fékezni a német gazdasági fejlődést és egyesítési törekvéseket. Mindez nagymértékben egybe esett a lengyel emigráció, és annak vezére, Chartoryski céljaival, sőt a szerbekével is, akik frissen kiszabadulva – hathatós orosz támogatással – az oszmán birodalomból¹³ máris Nagy-Szerbia vissza-

¹¹ Viscount of Palmerston, Henry John Temple (1784–1865): 1812 és 1828 között brit hadügyminiszter, több ciklusban külügyminiszter, 1852 és 1855 között belügyminiszter, 1855–58-ban, majd 1859-től haláláig miniszterelnök. Harcolt az orosz befolyás ellen Kelet-Európában.

¹² Szüksége volt rá, hogy ellensúlyozza az orosz befolyást a Közel-Keleten.

¹³ A szerbek két felkeléssel vívták ki függetlenségüket. Az elsőnek (1804–1813) a vezére, a későbbi uralkodói dinasztia alapítója, Petar Karagyorgyevics (1762–1817) volt. Eredeti foglalkozását tekintve kereskedő. A felkelőknek az oszmán túlerővel szemben, hathatós orosz támogatással, a szerb lakta területek egy jelentős darabját sikerült uralmuk alá vonni, Belgrádtól délre, egészen Kosovska Mitrovicáig. 1807-ben saját kormányt állítottak fel. Napóleon Oroszország elleni hadjáratát kihasználva a törökök 1813-ban visszafoglalták a felkelőktől a felszabadított területet. Az első szerb felkelés egyik alvezére,

állításáról ábrándoztak.¹⁴ Ennek az egymásra találásnak az eredménye a szerb politikában a mai napig tetten érhető kettősség: a bűvópataként mindig élő oroszbarátság, és az angol, valamint a francia politikához való érdekalapú kötődés.

Chartoryski felismerte, hogy a hanyatló török birodalom szét- esése olyan hatalmi ütközéseket okozhat Európában, amelyek elvezethetnek a lengyel függetlenség kivívásához. Ezért a különböző európai fővárosokban már meglévő hálózatához csatlakozóan Konsztantinápolyban is létesített ügynökséget. Ennek feladata oroszellenes kozák akciók szervezése volt, illetve az orosz politikai befolyás ellen-súlyozása szerb és bolgár területeken. Elsőként az ukrainai születésű lengyel Michal Czajkowski disszidens politikust és a kozákok életét regényekben feldolgozó írórt küldte Konsztantinápolyba. Rajta keresztül történt meg az első lengyel-szerb kapcsolatfelvétel Czajkowski és az alkotmányvédők¹⁵ között. Tőlük értesült Czajkowski a nagyszerb tervekről, hogy tudnillik Milos Obrenovics fejedelem Szerbia, Bosznia, Hercegovina, Bulgária, Illíria, Dalmácia, a Bánság, Montenegró

a rivális uralkodói dinasztia alapítója, eredetileg szintén kereskedő Milos Obrenovics (1783–1860) indította el a második szerb felkelést, 1815-ben. Ez eredményesebbnek bizonyult. 1817-ben Közép-Szerbia északi területein kivívták az autonómiát, ami később a Szerb Fejedelemség alapjául szolgált, 1878-ban, a Berlini Kongresszuson pedig a teljes függetlenség elnyeréséhez vezetett.

¹⁴ Elsőként a skót David Urquhart tűnt fel a Milos Obrenovics szerb fejedelem udvarában. 1832 és 1837 között összesen háromszor fordult meg Szerbiában. De „segített” a görögöknek is, méghozzá a törökök ellen, akiket pedig a britek taktikai okokból – az orosz befolyás növekedésének akadályozására – tulajdonképpen támogattak, majd a Kaukázusba ment, hasonló megbízatással. A brit Külügyminisztérium tisztviselőjeként fejezte be karrierjét. A *Foreign Office* számára készült jelentésében, 1833-ban, hogy Nagy-Britanniának Szerbiát támogatnia kell, mert alkalmas arra, hogy maga kóré gyűjtse a vele szomszédos szláv népeket, de ki kell vonni az orosz befolyás alól.

¹⁵ Az 1838-ban elfogadott török alkotmány heveny belpolitikai vihart okozott az akkor még vazallus szerb fejedelemségben, mert túl nagy hatalmat adott a Tanácsnak a fejedelem ellenében. A szerb politikusok egy csoportja ezt arra használta fel, hogy megszabaduljon a fejedelemtől, az alkotmány védelmezőjének kiáltva ki magát. A fejedelem Oroszországhoz fordult segítségért, az alkotmányvédők a Portához. A szerb belpolitika orosz–török párharc színtere lett a Szerbia fölötti befolyásért. A felforrósodott belső hangulat elől az alkotmányvédők Isztambulban kerestek menedéket s ott megpróbálták kapcsolatot lépni a Nyugattal. Ez Czajkowski kereszttől sikerül nekik.

és Észak-Albánia egyesítését tervezi, és ehhez keres anyagi forrásokat. Czajkowskinak ezek után nem okozott nehézséget, hogy Chartoryskit, valamint a konstantinápolyi angol és francia követet – akikkel állandó kapcsolatban állt, meggyőzze: egyedül Szerbia alkalmas arra, hogy egyesítse a balkáni népeket, s érdemes a támogatásra. Chartoryski előtt az ilyen irányú szerb tervek nem voltak ismeretlenek, mert korábban, orosz külügyminiszterként, tudomása volt Sztefan Sztratimirovics, karlócai metropolita memorandumáról, amelyben szláv-szerb birodalom (Szerbia a Szerémséggel és tenger mellékel megnagyobbítva) létrehozását kezdeményezte az orosz udvarnál egy orosz herceggel, mint uralkodóval az élén. Ez az információ közrejátszhatott abban, hogy Szerbia a brit politika látóterébe került.

1843-ban Chartoryski külön írásművet szentelt annak, hogy milyennek is kellene lennie a szerb külpolitikának. A *Conseils sur la conduite à suivre par la Serbie*¹⁶ – többek között – kiemeli, hogy az orosz befolyásnak bölcsen, de határozottan ellen kell állnia. Szerbia ne forduljon segítségért Oroszországhoz, mert ezáltal az jogot szerezhet a szerb belügyekbe való beavatkozásra. Leszögezi azt is, hogy Ausztria sem akar jót Szerbiának, ezért legfeljebb csak kereskedelmi kapcsolatokat tartson fenn vele. Franciaországnak viszont érdeke, hogy az oszmán birodalom romjain egy vele szövetséges szláv állam jöjjön létre. Biztosította Szerbiát Anglia jóindulatáról is. Rámutatott azonban, hogy igazán akkor lehetne érdekes az angol politika szemében, ha megszerezné a maga számára a tengeri kijáratot, mert akkor közel lenne a Ión-tengeri szigetekhez és Máltához, továbbá, ha belső piacán teret engedne az angol tőkének. Arra is figyelmeztette Szerbiát, hogy terjeszkednie kell, ha nem akarja, hogy maga alá temesse a széthulló török birodalom. Oda kell hatnia, hogy a török és osztrák uralom alatt élő szlávok egyesüljenek. Ennek érdekében baráti viszonyt kell ápolnia a horvátokkal, dalmátokkal, illírekkel. Közelednie kell még a magyarokhoz is, hogy megfossa Ausztriát legfontosabb támaszától. Ha ez nem lehetséges, fel kell készülnie arra, hogy a magyarokkal, mint a szerbek legnagyobb ellenségeivel,

¹⁶ Archives Czartoryski 5404. Az eredeti francia nyelvű szöveget közreadta: D. Stranjakovic, Spomenik Srpske Krajlevske akademije XCI, Belgrád, 1939. 105–115.

előbb vagy utóbb meg kell küzdenie. Ehhez azonban Szerbiát katonailag is meg kell szervezni, katonai akadémiát és lőszergyárakat kell alapítani. Ebben felajánlotta francia útlevéllel érkező és Franciaország védelmét élvező, jól képzett lengyel emigránsok részvételét. Felhívta a figyelmet, hogy mindezt nagyon körültekintően és óvatosan kell végrehajtani, hogy fel ne ébresszék Ausztria és Oroszország gyanúját.

Czajkowski sokat munkálkodott azon, hogy a levert magyar és lengyel szabadságharcosoknak menedéket találjon. Az ellene kiadott orosz és osztrák kiadatási kérelmek, valamint az *Hôtel Lambert* és közte kibontakozó nézeteltérések eltávolították Chartoryskitól s arra kényszerítették, hogy felvegye az iszlám vallást és Mehmet Sadik Pasa néven kezdjen az oszmán birodalomban új életet. Később egy kozák alakulat élén harcolt az oroszok ellen a krími háborúban. Végül az orosz kegyelem birtokában visszatelepült szülőhazájába, Oroszországba, és az ukrán ortodox egyház hívéül szegődött. Chartoryski pedig annak érdekében, hogy minél hatékonyabban tudja az oroszok ellen fordítani a balkáni népeket, 1842-ben Belgrádban is felállította ügynökségét. Megbízottja, Ludwig Zwierkowski (álnéven: dr. Louis Lenoir, 1803–1860) lengyel nemes volt, aki szintén az 1830-as felkelésben való részvétele miatt kényszerült emigrációba. Zwierkowski azonban a kelletténél jobban exponálta magát Mihajlo Obrenovics szerb fejedelem megbuktatásában. Obrenovicsot túlságosan oroszbarátnak tartották ahhoz, hogy a szerb politikát – Chartoryski terveinek megfelelően – el lehessen fordítani Oroszországtól s a nyugathoz kötni, ezért új uralkodó dinasztiára volt szükség: a Karagyorgyevicsokra. Mivel Zwierkowski tevékenysége túlságosan felkeltette az osztrák és az orosz politika érdeklődését, Chartoryski jobbnak látta lecserélni őt, s 1843-ban a szerbeket pártfogoló ügynökeként a cseh–morva születésű – de lehetséges, hogy eredetileg szlovák származású – František Alexandr Zachot (1807–1892) küldte Belgrádba. Zach hadászati elméleti szakemberként sokkal hatékonyabb volt Chartoryski elképzeléseinek megvalósításában. Bécsi joghallgató korában lett a pánszlávizmus lelkes híve. Részt vett az 1830-as lengyel felkelésben, így annak leverése után neki is emigrálnia kellett. Párizsban állapodott meg s katonai tanulmányoknak szentelte magát. Itt ismerkedett meg Chartoryski herceggel, s ügynöke lett. Szerbiában – a kapott

instrukcióknak megfelelően – közeli kapcsolatba lépett Ilija Garasanin¹⁷ külügyminiszterrel. A szerb külpolitikai törekvésekről tőle kapott információk, valamint Chartoryski *Conseils...* -ja alapján 1844-ben elkészítette Szerbia külpolitikai programját. Zach terve¹⁸ „jugoszláv” szelvényben íródott és a délszláv népek egyesítését szabta Szerbia feladatául, hogy majd azután együttes erővel a lengyelek segítségére siessenek, s segítsenek felszabadítani Lengyelországot az orosz és az osztrák iga alól. Külön fejezetet szentelt pl. Szerbia és Horvátország viszonyának. Megállapította továbbá, hogy Boszniában horvátok és szerbek is élnek.¹⁹ Ez azonban egyáltalán nem esett egybe a szerb törekvésekkel, akik Boszniában a katolikusokat és a pravoszlávokat egyaránt szerbeknek tekintették, ahogyan Horvátország lakóinak többségét is. A szerb tervek nem a több nemzetiségű délszláv állam létrehozásáról, hanem Dusan cár birodalmának feltámasztásáról, Nagy Szerbia létrehozásáról szóltak. Ezért Ilija Garasanin ezt a tervet alaposan átdolgozta (1844), s *Nacsertanije* (‘tervezet’) címen elsőként foglalta írásba a nagyszerb terveket. Ez volt és – áttételesen legalábbis – maradt a szerb nemzeti politika alapja a mai napig, bár hivatalosan csak két szerb kormány (Alekszandar Karagyorgyevics és Mihajlo Obrenovics idején) vállalta, mint külpolitikai programját.

Garasanin mindjárt bevezetőben megállapítja, hogy a török birodalom európai területein, szomszédok lévén, Ausztria és Oroszország fognak osztozni. Mindkét hatalom tevékenyen dolgozik ezen. Nagy egyetértésben fel is tudnák a felszabaduló délszláv lakosságú területeket egymás között osztani. Garasanin ezt egy Vidin-Szaloniki vonal mentén tartja elképzelhetőnek, azzal, hogy ami attól nyugatra esik, tehát a

¹⁷ 1812–1874. Gazdag kereskedő családból származott. Maga is vámtisztként kezdte a pályafutását, később a reguláris szerb hadsereg első parancsnoka lett ezredesi rangban. 1843-tól bel-, majd külügyminiszter. Utóbbi pozíciójából orosz követelésre mozdították el, ő azonban ennek ellenére rendületlenül gáncsolta Alekszandar Obrenovics Ausztria-barát politikáját, mert szerinte Szerbiának Franciaországra és Oroszországra kell támaszkodnia. 1853-ban visszatért a külügyminiszteri posztra, s 1867-ig töltötte be azt.

¹⁸ *Zachov sastav* („Plan”), Spomenik Srpske Kraljevske Akademije XCI, Beograd, 1939. 75–102.

¹⁹ Zach később tábornok és vezérkari főnök lett a szerb hadseregben.

szerbek is – Ausztria fennhatósága alá kerülne. Érthető tehát, ha meg kívánják akadályozni, hogy a felszabaduló keresztény lakosságú területeken egy újabb keresztény hatalom jöjjön létre. Ezzel ugyanis megghiúsulnának a Nagy Péter óta dédelgetett orosz álmok Konstantinápoly és a tengerszorosok feletti ellenőrzés megszerzéséről. Ausztria viszont azzal számolhatna, hogy a fennhatósága alá tartozó délszláv lakosságú területekről le kellene mondania. Ebből Garasanin azt a következtetést vonja le, hogy Ausztria minden körülmények között a szerb állam legnagyobb ellensége, közöttük a békesség politikai lehetetlenség, hacsak Szerbia nem hajtja önként igába a fejét.²⁰ Természetes azonban, állapítja meg Garasanin, hogy a többi európai hatalom, Franciaországgal és Nagy-Britanniával az élen a dolgok ilyenét alakulását ellenzik. Az ő ellenkezésük a legjobb eszköz arra, hogy a keletkező vákuumot egy keresztény hatalom töltsse be, s általa fennmaradjon az európai erőegyensúly. Szerbiát dicső történelmi múltja, s az ez iránt a nép körében a több száz éves török uralom után is eleven élő tisztelet teszi a több népnél alkalmasabbá a török iga alól felszabaduló délszláv népek egyesítésére. Az új szerb állam minden garanciát megadhat Európának, hogy erős és szilárd lesz, s fenn tud maradni a két nagy szomszéd, Ausztria és Oroszország között. Garasanin elképzelései szerint a jövő nagy szerb állama első lépcsőben a Szerb Fejedelemséget, Bosznia-Hercegovinát, Montenegrót és az észak-albán területeket foglalta volna magában. Ezeknek a területeknek az egyesítését fokozatosan tervezte végrehajtani, egymás után hasítva ki őket az omladozó oszmán török birodalomból. A megvalósításhoz szükségesnek látta, hogy Szerbia kormánya mindekelőtt tájékozódjon az őt körülvevő területeken uralkodó helyzetről, s ebből a célból ügynököket küldjön, elsősorban Bosznia-Hercegovinába, Montenegróba és Észak-Albániába. Ugyanakkor célszerűnek tartotta a Horvát-szlávonországban, Dalmáciában, a Szerémségben, Bácskában és a Bánságban uralkodó helyzet tanulmányozását is. Az ügynököknek kötelességük pontosan meghatározott szempontok szerint, írásban jelenteni, pl. az adott területen fellelhető katonai objektumokról, fegy-

²⁰ A Monarchia vezetése előtt nem volt ismeretlen Garasanin programja, egy példányát 1883-ban megszerezte.

ver- és lőszerraktárakról, a lakosság birtokában lévő fegyverek mennyiségéről, a lakosság Szerbiáról alkotott véleményéről, várakozásairól Szerbiával kapcsolatban stb. Garasanin kiemelt figyelmet szentelt Bulgáriának. A bolgárokról nem volt kedvező véleménnyel, mert – mint írja – túlságosan behódoltak a törököknek, s a lakosság kezén alig van fegyver. Jóllehet a szláv népek törzsének „legvastagabb ága” a török birodalomban, annyira gyámoltalanok és híjával vannak az önbizalomnak, hogy a maguk erejéből nem tudnák kivívni a szabadságukat. Oroszországtól várják a megszabadulást. Oroszország azonban már felkeltette Európa gyanakvását, s aligha maradna válasz nélkül, ha át akarná lépni a Duna vonalát. Milajlo Obrenovics készségesen fellépett volna az oroszok nevében, Alekszandar Karagyorgyevics fejedelem azonban nem játékszer az oroszok kezében, ezért is igyekeznek megbuktatni. Nagyon fontos, hogy Szerbia ne orosz, hanem az oszmán birodalmon belüli szláv segítségre számíton felszabadító és egyesítő törekvéseiben, mindazonáltal nem szabad elveszítenie Oroszország bizalmát, a látszatát is el kell kerülnie, hogy ellenére cselekszik. A bolgárok között mihamarabb meg kell kezdenie a munkát, hogy a további orosz befolyástól elfordítsa, s a maga oldalára hajlítsa őket. Elsőbbséget élvező feladata Szerbiának a törökök által leigázott szláv népek bizalmának megnyerése. Bosznia-Hercegovinával kapcsolatban nagy súlyt helyez a római katolikus népesség megnyerésére, ezt a vallásszabadság melletti kiállással és a katolikus ifjúság Szerbia iránti tiszteletének és megbecsülésének kivívásával kívánta elérni. A vallásszabadsággal a muszlim lakosság megnyerhető és a más vallású (de Garasanin által szerbnek tekintett) lakosság kivonható Ausztria befolyása alól. Megfogalmazza, hogy Szerbia számára a tengeri kijárat elengedhetetlen, a szerb kereskedelem osztrák területen keresztül vezető útvonalakról másfelé irányítása szempontjából. Mihamarabb kereskedelmi kirendeltséget kell létesítenie albán területen, a számára legkönnyebben a Scutarin keresztül elérhető Dulcignoban. Az ide küldendő ügynököknek feladata lenne a kereskedelem-szervezés mellett az albánok megnyerése is a Szerbiával való összefogásra. A szerb államnak egy ilyen lépése minden bizonnyal megnyerné Franciaország és Nagy-Britannia tetszését, és a porta sem ellenkezne, hiszen fellendítené az ottani kikötőt. Viszonylag rövid a Szerémségnek, Bácskának és a Bán-

ságnak szentelt fejezet. Garasanin arra hívta fel benne a figyelmet, hogy az ezeken a területeken élő szerbekre, illetve arra, hogy őket kivonja Ausztria befolyása alól, Szerbia eddig nem fordított elég figyelmet, holott nyelvük és szokásaik teljesen azonosak. Ahogy a szerb állam erősebb és rendezettebb lesz, kedvezőbb vélemény alakulhat ki róla az ezeken a területeken élő szerbekben, addig is azonban égetően szükség volna egy szerb nyelvű újság beindítása és befolyásos emberek ismeretségének és jóindulatának megszerzése ezeken a területeken. Chartoryski és Zach szándékaival ellentétben nagyon röviden elintézi a többi szláv népekhez, csehekhez, morvákhoz és szlovákokhoz való közeledést. Kívánatosnak nevezi, de óvatosságra int, nehogy ez a manőver szemet szúrjon Ausztriának. Garasanin Alekszandar Karagyorgyevics fejedelem uralkodása alatt harcos híve volt Nagy Szerbia létrehozásának, de enyhén szólva rugalmas politikus volt. Részt vett a Karagyorgyevics-dinasztia trónfosztásában, s a rivális uralkodó család, az Obrenovicsok hívéül szegődött. E jellemvonásához méltón idővel megbarátkozott a Zach által szorgalmazott „jugoszláv” megoldással is, és kapcsolatba lépett a horvátországi „jugoszláv” mozgalommal (Strossmayer püspökkel) és a bolgár forradalmi szervezetekkel. Mihajlo Obrenovics pedig az ún. Bukaresti szerződésben bolgár emigránsokkal megállapodott egy bolgár–szerb közös állam létrehozásáról (1867).

Az efféle epizódok dacára nem került le a napirendről Szerbia területének megnövelése sem. Ami a magyarországi irányt illeti, a szerbek beszivárgása a Szerémségbe már a török hódoltság alatt elkezdődött. A hódító csapatok után hosszú időre berendezkedő megszálló török haderő kötelékében sok szerb érkezett különösen a Szerémségbe. Amikor a nem muszlim vallású katonák kiszorultak a török hadseregből, átálltak a Habsburgok szolgálatába, s letelepedtek a határvidéken, főként Horvátországban. A XVII. sz. végi törökellenes harcok kudarcra újabb betelepülési hullámhoz vezetett. A több tízezer különböző nemzetiségű balkáni menekült között volt a Csarnojevics Arzén pátriárka vezette 40 ezer szerb, akiknek nagy részét a Habsburgok a katonai határvidéken telepítették le. Egyes csoportjaik azonban, főként kereskedők a Duna és a Tisza menti kereskedelmi útvonalak mentén fekvő városokba (mint pl. Baja, Mohács, Szeged, Buda, Szentendre) költöztek. I. Lipótnak még

a török ellentámadás előtt tett ígéretét, hogy a felkelők kiváltságokat, pl. saját vajdaválasztást kapnak, a beköltöző szerbek magyar területre is érvényesnek tekintették, hasonlóképpen a török birodalomban érvényes „*millet*” intézményét, ami az elismert vallási közösségek számára lehetővé tette, hogy vallási vezetőik elsősorban egyházi, de bizonyos világi ügyekben is irányítási jogkört kapjanak. Ennek alapján tekintette magát a karlócai szerb ortodox metropolita feljogosítottnak arra, hogy politikai kérdésekkel is foglalkozzon. Az 1744. évi karlócai szerb nemzeti kongresszus már egy valóságos alkotmánytervezetet készített és önálló szerb vajdaságot követelt. A bécsi udvar fontos szerepet szánt a magyar- és horvátországi határőrvidéken letelepített szerbeknek, katonai igazgatás alatt tartva őket, mintegy kivette a helyi közigazgatás alól s meghagyta fegyvereiket. Kiváltságaikat – többnyire a magyar lakosság kárára – rendre megerősítette, sőt kiszélesítette, bár követeléseiket olykor túlzónak találta. Részben a bécsi „kivételezésnek” köszönhetően viszonylag rövid időn belül Magyarország területére helyeződött át a szerb egyház és művelődés központja. 1826-ban Pesten alapították meg a szerb művelődés központjának számító „*Matica Srpska*”-t, itt jelentették meg az első szerb nyelvű újságot. Miután az ipeki pátriárka posztja nem volt betöltve, Magyarországra, Karlócára került át a szerb ortodox egyházi irányítás is. A szerb egyház szoros kapcsolatokat ápolt orosz egyházi központokkal, amelyet – a vallási és a világi irányítás nem lévén elkülönítve – politikai befolyásolásra, alkalmasint irányításra használt fel. A XIX. század közepétől, a Garasanin-féle program szellemében érzékelhetően Belgrád vette át az irányítást a Magyarország területén élő szerbek fölött. Az 1848-ban a magyarországi szerbek többsége szembe fordult a magyar forradalommal. A Karlócán megtartott ún. Májusi Országgyűlésen (*Majszka szkupstina*) kikiáltotta a Bácskát, a Szerémséget és a Bánságot magában foglaló Szerb Vajdaságot, s pátriárkává választották az addigi karlócai metropolitát, Jozsif Rajacsicsot, akinek vezetésével a magyarországi szerbség, több ezer szerbiai önkéntessel megerősítve, szembefordult Pesttel. Szoros kapcsolat volt a szerb haderőt vezető Sztevan Knicsanin szenátor, Rajacsics pátriárka, a bécsi udvar felé hajló Alekszandar Karagyorgyevics fejedelem és Meyerhofer osztrák főkonzul között, aki utóbb a rövid életű Szerb Vajdaság kormányzója lett. Kora-

beli források szerint (ilyenek pl. Jovan Szerija Popovics, nagybecskereki születésű szerb vígjátékíró e korszakról szóló művei) sem a Szerb Vajdaság sebtében felállított testületei nem hagytak szép emléket maguk után, sem az önkéntesek nem öregbítették Szerbia jó hírét. A szerb lakosság egy része is megkönnyebbüléssel fogadta a szerb csapatok kivonulását. Az abszolutizmus csalódást okozott a szerbeknek. A Szerb Vajdaság és a Temesi Bánság pünkösdi királyság volt (1849–1859), amely után a szerb politikai elit egy ideig inkább megegyezésre törekedett a magyarsággal.

Garasanin III. Napóleonhoz fordult segítségért, hogy Szerbia végképp megszabaduljon a török uralomtól. Ezzel felébresztette Oroszország gyanakvását, s a fejedelem kénytelen-kelletlen menesztette. A krími háborúban a *de jure* még mindig török vazallus Szerbia nem mert sem urai, a törökök, sem pártfogói, az oroszok oldalára állni. Az 1856-os Párizsi Béke így is egy lépéssel közelebb hozta számára az állami szuverenitást, teljes körű önrendelkezését a nagyhatalmak garantálták. A török főhatalom nem szűnt meg, a helyőrségek Szerbiában maradtak, de csak az aláíró hatalmak beleegyezésével avatkozhattak be a szerb ügyekbe. Szerbia az orosz pártfogás helyett/mellett a nyugati hatalmak pártfogásába került. Alekszandar Karagyorgyevics megbuktatása után (1858) visszatértek az Obrenovicsok, akik közül Milost Mihajlo váltotta 1860-ban. Francia hadügyminisztere, Mondain segítségével megreformálta a hadsereget, és egy incidenst²¹ kihasználva elérte a török katonaság végleges távozását Szerbiából. Amellett, hogy megegyezett bolgár emigránsokkal egy bolgár–szerb közös állam létrehozásáról, kapcsolatban állt horvát és szerb vezetőkkel is a Habsburgok által uralt területekről, tárgyalt Kossuthtal és titkon szövetkezett Montenegróval, Görögországgal és Romániával egy közös akcióra a törökök ellen. 1868-ban azonban a rivális Karagyorgyevics dinasztia hívei meggyilkolták. Utódja mégsem ebből, hanem ismét az Obrenovics-házból került ki. Milan, az előző uralkodó unokaöccse lett a fejedelem 14 évesen. Helyette a hadügyminiszter gyakorolta a hatalmat. Kezdetben úgy tűnt, hogy Szerbia továbbra is Ausztria felé hajlik, a fejedelem látogatása az orosz cárnál, Livadiában (1871) azonban ezt az irányt megfordította.

²¹ A törökök a belgrádi (nándorfehérvári) várból lötték a várost.

Szerbia egy levert boszniai felkelés kapcsán hadat üzent a Portának. A törökök ugyanis elutasították Milan igényét, hogy a Porta őt bízta meg Bosznia-Hercegovina kormányzásával. A szerb hadsereg azonban, orosz önkéntesekkel felduzzasztva és egy orosz tábornok vezetése alatt sem volt elég erős a törökökkel szemben. A vereség után Milan a cár pártfogását kérte és meg is kapta: a törökök orosz nyomásra fegyverszünetet kötöttek Szerbiával. 1877 márciusában a békekötésre is sor került, de az orosz–török háborúban (1877–1878) Szerbia ismét hadat üzent Törökországnak. Oroszország azonban ezt a gesztust mérsékelt lelkesedéssel fogadta, s a háborút lezáró San Stefanó-i béke eredménye nem egy Nagy Szerbia, hanem egy Nagy Bulgária lett. Milan fejedelem ennek hatására elfordult Oroszországtól, s a szerb külpolitikában ismét a Bécs iránti szimpátia időszaka következett. Meg is lett az eredménye, a Berliini Kongresszus (1878) elismerte Szerbia függetlenségét és délkelet felé 11 ezer km²-rel (Niš, Vranje és Pirot) megnövelte a területét. Ugyanakkor a Szerbia által leginkább óhajtott Bosznia-Hercegovina anektálására az Osztrák–Magyar Monarchia kapott mandátumot, helyőrségeket létesíthetett a Szandzsákban is, miáltal továbbra is elvágta Szerbiát a másik szerb államtól, Montenegrótól. Ausztria megvétózta, hogy Szerbia bölcsője, a már akkor is többségi albán lakosságú Koszovó szerb fennhatóság alá kerüljön. Oroszország pedig azzal okozott csalódást, hogy nem támogatta Szerbia igényét Vidinre, sőt Ništ is a bolgároknak adta volna. Az orosz delegáció Gorcsakov²² külügyminiszterrel az élen a Monarchiával való kibékülésre biztatta Szerbiát. Belgrád csalódva az orosz pártfogásban intenzíven Bécs felé fordult s egy időre félre tette Bosznia-Hercegovinára vonatkozó aspirációit. 1881-ben titkos megállapodásra került sor Szerbia és Ausztria-Magyarország között, amely egy kereskedelmi és egy szövetségi megállapodásból állt. Az első 20 évre meghatározta, hogy Szerbia exportjának 90%-át, importjának pedig 70%-át a Monar-

²² Alekszander Mihailovics Gorcsakov (1798–1883), 1856-tól orosz külügyminiszter. Jó kapcsolatokra törekedett Franciaországgal és Poroszországgal, később a Német Birodalommal és Ausztria-Magyarországgal is. Nevéhez fűződik az orosz cár, a német császár és az osztrák–magyar császár és király közötti konzultatív megállapodás. Hivatali ideje alatt 1873-ban Oroszország katonai megállapodást is kötött az Osztrák–Magyar Monarchiával.

chiával bonyolítja. A politikai megállapodásban Szerbia kötelezte magát egy vasútvonal kiépítésére Belgrádból Szófia és Konstantinápoly irányába, továbbá a Duna szabályozására a Vaskapunál. Cserébe a Monarchia vállalta, hogy latba veti minden befolyását az Obrenovics-ház érdekében, hogy Szerbia mint királyság nemzetközi diplomáciai elismerést kapjon,²³ Szerbia kötelezettséget vállalt továbbá arra, hogy legalább tíz évig semmiféle területi követeléssel nem áll elő Bosznia-Hercegovina és a Szandzsák vonatkozásában, cserébe – ha ez egybe esik a Monarchia érdekeivel – szabad kezet kap az oszmán birodalommal szemben délen, Macedónia és Bulgária irányában. Szerbia kötelezettséget vállalt arra is, hogy semmilyen politikai megállapodást nem köt Bécs beleegyezése nélkül, s minden a Monarchiát támadó politikai és vallási agitációnak véget vet a területén. Ez egy Milan ellen végrehajtott sikertelen merénylet után kiegészült még egy ponttal, miszerint a Monarchia megvédi az Obrenovics-dinasztia érdekeit, mind Szerbiában, mind külföldön. 1903-ban azonban Alekszandar Obrenovicsot és feleségét Draga Mašint²⁴ összeesküvő katonatisztek²⁵ meggyilkolták. Minthogy a királyi pár gyermekeit nem hagyott hátra, ezzel az Obrenovics-dinasztia és a titkos szerződés a Monarchia és Szerbia között megszűnt. A két rivális dinasz-

²³ Ezt az osztrák–magyar diplomácia hathatós közreműködésével 1882-ben sikerült elérni.

²⁴ Leánykori neve Lunjevica, egy cseh mérnök özvegye, aki jóval idősebb volt Alekszandar Obrenovicsnál. Ez a tény még ma is elegendő lenne, hogy egy ilyen házasság ne legyen népszerű Szerbiában. Azt várták, hogy Alekszandar valamelyik európai uralkodó családból választ menyasszonyt, ő azonban a család és a közvélemény akarata ellenére váratlanul feleségül vette szeretőjét Draga Mašint, aki anyjának udvarhölgye, kora egyik legműveltebb asszonya és közismerten németbarát volt. A leggyakoribb érv a frigy ellen az volt, hogy Draga királyné már aligha tud trónörökösről gondoskodni. A brutális gyilkosság éppen akkor történt, amikor úgy hírlett, áldott állapotban van. Hasonlóképpen erőszakos halált halt Draga királyné két fivére, akik a miniszterelnöki és hadügyminiszeri posztot töltötték be, s mindkettőjüket gyanakvás övezte, miszerint nővérük nekik akarja átjásznani a trónt. A merényletek részleteit egy ismert bécsi kávéházban tervezték ki. Ezért elterjedt volt az a vélekedés, hogy a Monarchia kormánya, de valószínűleg az orosz cári kabinet is tudott róla, mégsem tett ellene semmit.

²⁵ A szerb katonatisztek közül eredetileg „Egyesülés vagy Halál” néven alakult titkos társaság később „Fekete Kéz” néven híressült el. Vezetője Dragutin Dimitrijevic volt, más néven *Apis*.

tia egyikének eltűnése megkönnyebbülést váltott ki Szerbiában, de fokozatosan egyre inkább kiélezte az osztrák–magyar és szerb viszonyt. A megüresedett szerb trónra ismét egy Karagyorgyevics, Petar (Péter) ült. A királygyilkosság azonban külföldön felborzolta a kedélyeket, s bár Ausztria-Magyarország és Oroszország elsőként gratuláltak Péter trónra lépéséhez, kifogásolták, hogy kesztyűskézrel bántak a merénylőkkel.

A Monarchia és Szerbia viszonyának nem használt a 1906-ban kirobbant „vámháború”.²⁶ Annál is inkább, mert elsősorban a mezőgazdasági termékekre vonatkozott, s egy olyan országban, mint Szerbia a lakosság túlnyomórésze a mezőgazdaságból élt. Nem volt, tehát, nehéz kihasználni a Monarchia elleni propaganda-háborúra. A Monarchia és Szerbia közötti ellentét 1908-ban ért csúcspontjára, amikor Ausztria-Magyarország a Berliini Megállapodás alapján annektálta Bosznia-Hercegovinát. Ez a lépés alapvetően sértette a szerb érdekeket, mert a nagyszerb politika első renden Bosznia–Hercegovinára tartott igényt. Megszólaltak a harcra hívó dobok és Milovanovics²⁷ külügyminiszter körbejárta az európai udvarokat, hogy kieszközölje a támogatást a Szerbiát Montenegrótól és a tengeri kijárattól elválasztó sáv megszerzésére, ami lehetővé tette volna számára, hogy kereskedelmét függetleníthesse a Monarchiától. Természetesen nem mondott le a Bosznia-Hercegovinával való egyesülésről sem, de belátta, hogy egyelőre nem időszerű. A Monarchia azonban elzárkózott minden területi engedménytől Szerbiának. A szerb külügyminiszter 1909-ben a Szkupstinában²⁸ európai érdeknek nevezte Ausztria-Magyarország balkáni missziójának felfüggesztését. A Monarchia háborúra készülődött. A helyzetet az oldotta meg, hogy Oroszország, a német ultimátum hatására, elismerte Bosznia-Hercegovina Ausztria-Magyarország általi annexióját, és rávette Szerbiát, fogadja el a kialakult helyzetet. A háború mellett kardoskodók

²⁶ A Monarchia és Szerbia között előrehaladott tárgyalások folytak egy új kereskedelmi megállapodásról, amikor kiszivárgott, hogy közben Szerbia kötött egy vámegegyezményt Bulgáriával. Ausztria-Magyarország megakadályozta ennek szerb ratifikálását, és a szerb kormány méltatlankodására válaszul lezárta határait a szerb áruk előtt.

²⁷ 1863–1912. Milovan Milovanovics, szerb politikus, több radikális párti kormányban külügyminiszter, 1911–12-ben miniszterelnök.

²⁸ Szerb parlament.

amiatt is visszaszorultak, hogy vezérük, Gyorgye (György) koronaherceg kénytelen volt lemondani trónöröklési jogáról,²⁹ így fivére, Alekszandar (Sándor) lett a trón várományosa. A háborút – nem kis mértékben a monarchikus kapcsolatoknak köszönhetően – sikerült elkerülni, Szerbiában azonban fordulópontot jelentett Bosznia-Hercegovina annektálása: valamennyi politikus, pártállástól függetlenül, egyetértett abban, hogy a konfliktus Ausztria-Magyarországgal előbb vagy utóbb elkerülhetetlen. Erre valószínűleg katalizátorként hatott Kállay Benjáminnak, az előbbiből következően, sikeres stratégiája, hogy a szerb nacionalizmussal és expanziós törekvésekkel szemben az egyetlen ellenszer felépíteni a „bosnyák” nemzetet. Kállay főkonzulként hét évet töltött Belgrádban³⁰ (1868–1875), amely idő elegendő volt arra, hogy átlássa a szerb törekvéseket. A Monarchia pénzügyminisztereként (1882–1903) került irányítása alá Bosznia-Hercegovina. Sokat tett azért, hogy minél jobban felzárkóztassa Európához,³¹ irányítása alatt sokat fejlődött. Ugyanakkor az egységes bosnyák nemzet kialakítására tett kísérlete nem volt sikeres.³² Szerbek és horvátok egyaránt megorroltak rá elnemzetietlenítő politikája miatt. Szerbiában napjainkban is tudományos dolgozatok és tanácskozások tárgya, hogy Bosznia-Hercegovina lakossága, beleértve a muszlimokat is, tulajdonképpen szerb. Ez különös megvilágításba helyezi a szrebrenicai népirtást, amelyben mintegy nyolcezer bosznia-hercegovinai muszlim férfi és fiú esett a sajátosan értelmezett szerb „nemzetpolitika” áldozatául.

²⁹ Kiszivárgott, hogy hirtelen felindulásában halálosan megsebesítette az inasát.

³⁰ Az ebben az időben (1868–1875) keletkezett leveleit, naplójegyzeteit a belgrádi Történettudományi Intézet 1976-ban Újvidéken kiadta szerb fordításban a forrás megjelölése nélkül.

³¹ Ma is markánsan elkülönül a város többi részétől, és a Monarchia hangulatát idézi az abban az időben épült városközpont. Tevékenysége a közigazgatás, az igazságszolgáltatás és egyéb területeken is maradandó nyomot hagyott.

³² Nagyobb siker koronázta a másik vállalkozását, az albán nemzet egységbe kovácsolását a szerb expanzió megállítására, és egy a Monarchiával rokonszenvező, legalább részben katolikus állam létrehozására. Az ő támogatásával munkálkodott az albán történelmi múlt feltárásán Thallóczy Lajos.

Bosznia-Hercegovina annektálása nyomán a szerb kormány programot fogadott el, amely nagyjából a Garasanin-félének egy aktualizált változata volt, s deklarált végső célja az Osztrák–Magyar Monarchia szétverése volt.³³ Egy Nikola Pasic³⁴ utasítására készült memorandum e program egyik leglényegesebb pontjaként fogalmazta meg az aggitációt Boszniában a Szerbiához csatolás érdekében, az ottani osztrák–magyar közigazgatás lejáratását célzó szisztematikus propaganda-hadjáráttal és állandó elégedetlenség szításával a szerb ortodox és a muszlim lakosság körében. Ez idővel olyan méreteket öltött, hogy a végső következményekre (értsd a háborúra) akkor még felkészületlen nagyhatalmak önmérsékletre szólították fel Szerbiát. Vonakodva beleegyezett, a valóságban azonban a nagy-szerb propaganda egy csepp sem hagyott alább.³⁵ Hívei az 1908-ban alapított *Narodna Odrbrana* (Nemzetvédelem) nevű szervezetbe tömörültek, és a szerb kormánnyal szoros együttműködésben, bizalmi személyek és szervezetek³⁶ egész hálózatának segítségével munkálkodtak a Monarchia területén élő délszláv népek radikalizálásán. 1909-ben formálisan irodalmi társasággá alakult át, valójában azonban továbbra is folytatta titkos felforgató tevékenységét, különösen aktív volt a tanuló ifjúság körében. A politikai gyilkosság a harc megengedett, sőt kívánatos eszköze

³³ Milovanovics külügyminiszter 1909 januárjában a Szkupstinában azt mondta, a Monarchiának „*meg kell szünnie balkáni hatalomnak lenni*”.

³⁴ 1845–1926. A Karagyorgyevicsok hatalomra kerülésétől a szerb politikai élet meghatározó alakja. 1904 és 1918 között, hosszabb-rövidebb megszakításokkal Szerbia miniszterelnöke, többször külügyminisztere is, majd a közös délszláv állam miniszterelnöke. A szerb hegemonia megvalósítására törekedett, javarészt neki köszönhető, hogy a föderalista elképzeléseket az új állam alkotmányozó nemzetgyűlése elvetette, és a szerb érdekeket tükröző centrista alkotmányt fogadott el.

³⁵ Ebben igen aktívan részt vett Robert William Seton-Watson (1879–1951), brit politikai aktivista és történész is. Tevékenyen hozzájárult a Monarchia szétveréséhez és romjain a cseh-szlovák és a délszláv állam létrejöttéhez. Az I. világháború előtt és alatt különösen negatív kampányt folytatott Magyarország, mint a kisebbségeket sanyargató állam ellen.

³⁶ Ezek közé tartozott a viszonylag széles körben ismert *Mlada Bosna* (Ifjú Bosznia) is, amelynek tagja volt a sarajevói merénylet elkövetője, Gavrilo Princip is. Aktív jelenléte az 1908-as annexiótól érzékelhető. Inkább mozgalom volt, semmint szervezet. Jóllehet sovíniszta szerb fiatalokból állt és a szerb titkosszolgálatra támaszkodott, tagjaira legnagyobb hatással az orosz anarchisták és eszerek voltak.

volt. Ennek megfelelően 1910-től egymást követték a merényletek magas rangú osztrák–magyar tisztviselők (így pl. Marijan Varesanin boszniai tartományfőnök és Ivan Skerlec királyi biztos) ellen. Az elkövetők fiatal fanatikusok voltak, akik valamennyien kapcsolatban álltak Belgráddal. Közülük kerültek ki a trónörökös pár gyilkosai is. Szerbia egész külpolitikáját az a meggyőződés irányította, hogy a majdan széteső Monarchiából nagy területeket hasíthat ki magának. Ebben teljes bizonyossággal számíthatott Oroszország támogatására, amely több, az I. világháború után nyilvánosságra hozott, orosz dokumentumból látható.³⁷

Oroszország volt az eszmei szerzője a Balkáni Liga néven elhíresült 1912-ben létrejött szövetségnek, vagy inkább szövetségi rendszernek, amelyet eredetileg egy Törökországot is magában foglaló s minden balkáni országra kiterjedő összefogásnak képzelt el Ausztria-Magyarország ellen. A végeredmény azonban másként alakult, mint ahogy eltervezte. Az első megállapodás, amely Bulgária és Szerbia között kötött, s balkáni török területek megszerzésére irányult. Volt azonban olyan pontja, amely Bulgáriát arra kötelezte, hogy 200 ezer főnyi sereggel siessen Szerbia segítségére, ha Ausztria-Magyarország megtámadná vagy bevonulna a Szandzsákba. Ebből kiviláglik, hogy Törökország felosztása csak az első lépés volt, a következő akció Ausztria-Magyarország ellen irányult volna. A Központi Hatalmak előtt a megállapodásnak ez a része homályban maradt. Szazonov,³⁸ orosz külügyminiszter, erről nem tájékoztatta Alfred von Kiderlen,³⁹ a keleti kérdéssel és Boszniával foglalkozó német külügyi államtitkárt, amikor Berlinben járt. A szófiai brit követ viszont azonnal tudomást szerzett róla a résztvevőktől, s Párizs előtt is ismert volt. Később Görögország és Montenegró is csatlakozott a Ligához. Az általuk kirobbantott I. és II. balkáni háború már úgyszólván az I. világháború nyitá-

³⁷ *How the War Began in 1914*.

³⁸ Szergej Dimitrijevic Szazonov (1860–1926), orosz diplomata, külügyminiszter. Oroszország közeledéséért szállt síkra Nagy-Britanniához és Japánhoz. Egy balkáni föderációt kívánt létrehozni orosz irányítás alatt az Osztrák–Magyar Monarchia ellen. A Monarchiáról, mint anakronizmusról beszélt, és nyíltan taglalta felosztásának szükségességét. Az ő rábeszélésére egyezett bele a tétovázó II. Miklós az általános mozgósításba 1914. július 3-án, ami gyakorlatilag az I. világháború kezdetét jelentette.

³⁹ 1852–1912.

nya volt. 1912. szeptember–október havában Bulgária, Szerbia és Görögország, majd Montenegró üzent hadat Törökországnak, s a gyengébben felszerelt, s létszámában is kisebb török haderővel szemben fölényes győzelmet arattak. Az I. balkáni háborút az 1913 májusában, Londonban megkötött békeszerződés zárta le, amelynek folyományaként Törökország elvesztette minden európai területét. Azokat felosztották Bulgária, Görögország, Románia és Szerbia között. Muszlim menekülők százezrei keltek útra a Balkán félszigetről. Szerbiában néhány hónap leforgása alatt szinte minden nyomát eltüntették a többszáz-éves török uralomnak: betiltották a muszlim ruházatot, a mecseteket vagy keresztény templomokká alakították, vagy az enyészetté lettek. A harcok az albán területekért még márciusban is folytak, a szerb (montenegrói és szerbiai) hadsereg és a szabadcsapatok minden áron meg akarták kaparintani a Szerbia számára tengeri kijáratot biztosító Scutarit, elszántságukban több tízezer albánt lemészároltak. Gyengülő pozíciója ellenére ebben a kérdésben Ausztria-Magyarország nagy diplomáciai győzelmet aratott: megakadályozta, hogy a terület szerb kézre kerüljön, nyomatékul egy hajórajt küldött a helyszínre. Ennek hatására a legerősebben hadakozó Montenegró is meghátrált, pedig Scutari elfoglalásával kész tények elé akarta állítani a nagy hatalmakat, s így kicsikarni, hogy beleegyezzenek albán területek szerbek általi bekebelezésébe. 1912-ben kikiáltották a független Albániát, jöllehet területének egy részét Görögország, Szerbia és Montenegró megszállva tartották. Az egyetértés a Balkáni Liga tagjai között azonban nem az albán, hanem a macedón területek birtoklása miatt bomlott meg.

A bolgár kormány nem volt megelégedve a neki jutott területtel és követelte Szerbiától, hogy mondjon le Macedónia egy részéről. Az általa kiobbantott II. balkáni háborúban azonban vesztesre volt ítélve. Túlbecsülte saját és alábecsülte I. balkáni háborúbeli szövetségeseinek katonai erejét. A stratégiai helyzet megváltozásával sem volt tisztában, így például azzal, hogy 1913. május 19-én Szerbia és Görögország szövetségi megállapodást kötöttek egymással, ugyanis Szerbia sem volt elégedett, mert Albánia létrejötté elvágta őt a tengertől, és örömezt összefogott a szintén albán területekre aspiráló másik országgal. Románia az I. balkáni háborúban semleges maradt, a másodikban már fegyvert fogott Bulgária ellen. Törökország is hadba vonult, mert szeretett

volna valamicskét visszanyerni az elsőben elvesztett területekből. 1913. június 29-én Bulgária hadüzenet nélkül megtámadta Szerbiát és Görögországot, július 8-án a két megtámadott üzent hadat Bulgáriának, majd Románia (10-én) és végül Törökország (11-én). A gyorsaság arra utalt, hogy tulajdonképpen mindenkinek kapóra jött a „kezdeményezés”, amivel Bulgária magára vállalta az agresszor szerepét, de mondhatni pillanatok alatt ellenséges gyűrűben találta magát. Néhány hét leforgása alatt teljes vereséget szenvedett. Az 1913. augusztus 10-én megkötött Bukaresti Békeszerződés értelmében Bulgáriának az I. balkáni háborúban megszerzett területéről le kellett mondania. Macedónia kis híján egész területét Szerbia és Görögország szerezte meg. Ennek a háborúnak szomorú és a XX. század később nagy világégéseit megelőlegező sajátossága volt, hogy a felek etnikai alapon is hadat viseltek egymás ellen, ami sok civil áldozattal járt, és a rá következő békeszerződés szervezett lakosságcserét irányzott elő az oszmán birodalomból kihásított területek etnikai homogenizálására. A szerb terjeszkedés útjában már csak Ausztria-Magyarország állt, s a II. balkáni háború után Belgrád az ellene való fellépésre összpontosíthatott.

A balkáni háborúk hatása a Monarchiában is érezhető volt. A szlovén és a horvát politikai vezető réteg és az értelmiség Szerbiát támogatta, sikere nyomán egyre erőteljesebbé vált a szláv népek egyesülését és egyenjogúságát követelő propaganda. 1913. október 20-án, Ljubljanában megtartott első horvát-szlovén parlament, a trialista állambe rendezkedésért, az osztrákokkal és a magyarokkal megegyező jogokért szállt síkra valamennyi Ausztria-Magyarországon élő szláv nép számára. Szerbiában azonban – hallgatólagos nagyhatalmi támogatással – már tudatosan készültek a háború kirobbantására és a Monarchia széttűzésére. Gyakran feltett kérdés, hogy miért éppen Ferenc Ferdinándnak kellett meghalnia, amikor pontosan ő volt az, aki trónra lépve gyökeresen át akarta alakítani a Monarchiát és nagyobb önállóságot kívánt biztosítani a régióknak, így a szláv népek által lakott területeknek is. A kifejezetten szlavofil Ferenc Ferdinánd tervei azonban veszélyeztették a szerb terjeszkedést, mert féltő volt, hogy az általa felkínált autonómiával az Ausztria-Magyarország területén élő szláv népek megelégszenek, s nem akarnak majd csatlakozni Szerbiához. Nem volt vesz-

tegetni való idő. A merénylőket verbuváló, kiképző és számukra fegyvereket biztosító titkos szervezet, a Fekete Kéz (korábban: Egyesülés vagy Halál) tervéről több forrás szerint Nikola Pasics, szerb miniszterelnök is tudott. Ezt a vélelmet erősíti többek között az is, hogy később, amikor nem volt szükség rá, túl veszélyesnek találta ennek a szervezetnek a működését, vezetőit perbe fogta és kivégeztette. Megjegyzendő, ebben közrejátszott az is, hogy a Fekete Kéz nem tudott olyan mértékben azonosulni a délszláv gyűjtő állam gondolatával, mint a jóval rugalmasabb Pasics, és előbb Szerbia területét szerette volna jelentősen megnövelni. A merénylők személyéből, viselkedéséből és felszereltségéből ítélve az akció a háttérben álló szerb titkos szervezet részéről inkább csak „próba – szerencse” jellegű volt.⁴⁰ Belgrád készült a háborúra, hiszen a napnál világosabb volt számára, hogy máskülönben a Monarchia kárára nem tudja megvalósítani expanziós terveit. Azt azonban nemcsak ő, hanem közvetlen támogatója, az orosz cári kormány sem látta be, hogy milyen méretű konfliktus lesz ebből.⁴¹ Folyamatosan ellátta Szerbiát instrukciókkal, hogy reagáljon Ausztria-Magyarország ultimátumára, és pénzzel is. Magyar szempontból fájdalmas tény, hogy ezekben a lázas diplomáciai tevékenységgel töltött napokban – a merénylet és a háború megkezdése között – úgy igyekezett gondoskodni Románia belépéséről a Monarchia elleni háborúba, hogy többször megerősítette: támogatni fogja Erdély Romániához csatolását.⁴²

Miután orosz biztatásra Szerbia elutasította az osztrák–magyar ultimátumot, kitört az I. világháború. A szerb hadsereg a Monarchia három

⁴⁰ A merénylők közül az akkor még kiskorú Vasza Csubrilovicot 16 év börtönre ítélték, 1918-ban azonban kiszabadult. A titói szocialista Jugoszláviában mezőgazdasági miniszter lett. Nevéhez fűződik egy memorandum az albánok elüldözéséről az ősi szerb földről, Koszovóból, amelyet 1937 márciusában nyújtott be az akkori jugoszláv kormánynak. Ez nem sikerült, mint tudjuk, de az ebben leírt módszereket a délvidéki magyarsággal szemben is alkalmazták, nagyobb sikerrel.

⁴¹ L. II. Vilmos 1914. július 19-én kelt távirata II. Miklósnak, amelyben felhívja a figyelmét, hogy ez nem egy akármilyen háború lesz, ha távol tartja magát az osztrák–szerb konfliktustól, megmentheti Európát egy eddig még sohasem látott szörnyű háborútól. In: *How the War Began in 1914*. 55.

⁴² L. Szazonov júl. 30-án kelt rejtjel távirata a bukaresti orosz követnek. In: *How the War began in 1914*. 98.

offenzíváját visszaverte, de a német és a bolgár beavatkozás nyomán összeomlott a szerb védelem. 1915-ben a központi hatalmak megszállták Szerbiát. 1914 decemberében azonban az ún. Nisi Nyilatkozatban⁴³ felfedte legfőbb háborús célját: „a szerb, horvát és szlovén testvérek felszabadítása és egyesítése”. Ezzel egyben azt is deklarálta, hogy az egyesítés szerb irányítással fog végbemenni. A megszállás elől a szerb hadsereg megmaradt része, az uralkodó, a parlament és a kormány is, Albánián keresztül menekült. A haderő maradványai, francia és brit segítséggel, a szaloniki frontra kerültek, így Szerbia továbbra is egyenrangú hadviselő fél maradt, ami előnyt jelentett számára a háborút lezáró béketárgyalásokon. A kormány a továbbiakban Korfun fejthette ki tevékenységét, s itt ülésezett a szerb parlament, a Szkupstina is. A jón-tengeri szigeten keletkezett az emigráns szerb kormány és az úgynevezett Jugoszláv Bizottság megegyezése alapján az ún. Korfui Nyilatkozat 1917. július 20-án, amely konkrétan megelőlegezte Európa háború utáni újrarendezését, legalábbis ezét a térségét: Ausztria-Magyarország déli területeinek elcsatolását, s egy azokat magába foglaló délszláv állam létrehozását. Szerbia számára ez kényszermegoldás, de mégis a Chartoryski-Garasanin program egyfajta megvalósulása volt, amelyet Franciaország és Nagy-Britannia támogatott. Oroszország a februári forradalom után kialakult helyzet miatt már nem tudott beleszólni.

A Szerbiával közös állam gondolata a XX. századig a Monarchia területén horvát és szlovén közegekben nem volt jelen. Az 1910-es években kezdett elsősorban értelmiségi körökben terjedni az a vélekedés, hogy a fenyegetőnek érzett magyarosítás, németesítés és olaszosítás ellen az egyetlen menekvés a Habsburg korona fennhatósága alatt élő délszlávok számára a szomszédságban élő többi délszláv nép felé való közeledés, amelynek alapja az volt, hogy tulajdonképpen valamennyien egy népet alkotnak. Bár ezt a horvát történetírás újabban másként próbálja beállítani, annak idején viszonylag kevesen voltak, akik nem egy a szerbekkel közös délszláv államban látták a horvát nép jövőjét. A legjelentősebb szervezet, amely ezt programként felvállalta, a Jugoszláv Bizottság volt.

⁴³ Szrpszke novine 282. sz., Niš, 1914. dec. 8. : „vojevanje ... je ... posztalo ujedno borbom za oszlobodjenje i ujedinjenje sve nase neszlobodne bracs Szrba, Hrvata i Szlovenaca.” Közreadta Ante Mandić: Fragmenti za historiju ujedinjenja, Zágráb, 1956. 107.

Alapítói Olaszországban élő horvát emigránsok, Ante Trumbić,⁴⁴ Frano Supilo és mások már korábban felvették a kapcsolatot a boszniai szerbek képviselőivel. 1914 novemberében határozták el a Jugoszláv Bizottság felállítását, formálisan azonban csak 1915 májusában került rá sor, Párizsban. A döntő lökést létrejötteknek az adta meg, hogy kiszivárgott az antant hatalmaknak Olaszországgal 1915 áprilisában Londonban kötött titkos megállapodása. Ebben délszláv területeket ígértek neki Isztriában, Dalmáciában és az adriai-tengeri szigeteken, ha elpártol a központi hatalmaktól és átáll az antant oldalára. A Bizottság székhelyét később Londonba helyezték át, Párizsban csak irodát tartott fenn, de voltak még irodái Genfben, Szentpétervárott és Washingtonban is. A Jugoszláv Bizottság az Ausztria-Magyarország területén élő délszláv népek legitim képviselőjének nyilvánította magát, és a küldetését abban határozta meg, hogy Szerbiával közösen harcoljon egy közös délszláv állam létrehozásáért a Monarchia romjain. Annak ellenére, hogy a vetélytársa volt, a szerb kormány a Bizottságot anyagilag támogatta. Nem kifogásolta az általa kifejtett propagandatevékenységet, de ellenezte, hogy saját légiót állítson fel, mert azt akarta, hogy a háborúban az aktív hadviselő fél az antant oldalán egyedül a szerb hadsereg legyen.⁴⁵ A másik szervezet a Jugoszláv Klub volt, amely 1917-ben jött létre Bécsben a parlament délszláv képviselőiből. Ekkor már látszott, hogy a központi hatalmak elvesztették a háborút. Oroszország kiesése nem gyengítette meg az antantot, az USA belépése

⁴⁴ 1864–1938. Tagja volt a bécsi parlament alsó házának, 1897-től a Császári tanácsnak. Eredetileg nem volt híve sem a pánszlávizmusnak, sem a szeparatizmusnak. A Monarchia belső reformjával akarta megoldani a szláv lakosságú tartományok jövőjét. A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság első külügyminisztere volt. Erről a posztjáról lemondva csak a horvátság ügyeivel foglalkozott. Idealista volt, szemben Pasics gyakorlatiasságával.

⁴⁵ Voltak próbálkozások egy ún. „Jugoszláv Légió” felállítására, a *Jugoslavenska ujedinenjena omladina* (‘Egyesült Jugoszláv Ifjúság’) szervezte meg a dél-amerikai horvát emigrációból, pénzügyi és politikai tekintetben pedig a Jugoszláv Bizottság támogatta. A Bizottságot azonban az antant nem fogadta el az Osztrák–Magyar Monarchia területén élő délszláv népek legitim képviselőjének, ezért a horvát önkéntesek nem jutottak el a szaloniki frontra. A Monarchia katonájaként orosz fogságba esett horvát katonák között is folyt toborzás. A szerb hadsereg tisztjei azonban nem engedték, hogy jugoszláv felségjelzés alatt harcoljanak. A szerb erők és a horvát önkéntes alakulatok között összecsapásokra is sor került.

a háborúba viszont hallatlanul megerősítette. A Klub elnöke, a szovén Anton Korošec⁴⁶ május 30-án felolvasta az úgynevezett „Májusi Nyilatkozatot”, amelyben a Klubba tömörült 33 parlamenti képviselő követelte, hogy az Ausztria-Magyarország területén élő horvát, szerb és szlovén területek egyesüljenek, de változatlanul a Monarchián belül. Elképzelésük szerint ebbe Bosznia-Hercegovina is beletartozott volna. Ezen a ponton a Klub célkitűzései éles ellentétben álltak a szerb tervekkel. Mivel Pasicis tartott esetleges megvalósulásától, és – oroszbarátként – a maga pozícióját is gyengébbnek érezte az orosz forradalom után, Korfun tárgyaló asztalhoz ült a Jugoszláv Bizottsággal. Jóllehet anyagilag függött a szerb kormánytól, a Bizottság mégsem állt rá egykönnyen a szerb álláspont elfogadására az új állam berendezkedését illetően, hiszen a centrista szerb elképzelésekkel szemben a föderális berendezkedést részesítette előnyben. Supilo⁴⁷ Memorandumában egy olyan délszláv állam képét vázolta fel, amelyben a nyugati rész központja, történelmi és politikai okokból, Zágráb, a keleti pedig Belgrád lett volna. A szerb érvelés ezzel szemben az volt, hogy a Supilo-féle berendezkedés Ausztria-Magyarországot utánozná, adott esetben azonban nem két népről van szó, hiszen a szerbek, szlovénok és horvátok egy nép. A Jugoszláv Bizottság tagjai csak részben fogadták el a szerb diktátumokat olyan kérdésekben, mint pl. az egységes terület, közös uralkodó család, állampolgárság, a kül-, a pénz- és a hadügyek központi minisztériumból történő irányítása, egységes vámterület, postai szol-

⁴⁶ 1872–1940. Katolikus pap, majd konzervatív politikus. A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság első miniszterelnök-helyettese (1918), majd 1928–1929-ben egyetlen nem szerb miniszterelnöke.

⁴⁷ 1870–1917. Dalmáciai politikus és újságíró. Az I. világháború kitörése előtt a „jugoszlávizmus” vezető képviselője és a horvát nemzeti érdekek egyik legharcosabb képviselője volt a Monarchián belül. 1905 és 1909 között országgyűlési képviselő Budapesten. A sarajevói merénylet után Olaszországba emigrált, és a jugoszláv ügy mellett széles körben fejtett ki propagandatevékenységet Franciaországban, Nagy-Britanniában és Oroszországban. Attól kezdve azonban, hogy belátta a Jugoszláv Bizottság sem a horvátok teljes jog-egyenlőségét nem tudja elérni, sem pedig a dalmát területek olasz fennhatóság alá kerülését megakadályozni, kilépett a Bizottságból. A horvát emigráció politikájának kudarca olyannyira megviselte, hogy idegösszeomlásban Londonban meghalt. Egyes horvát források szerint azonban a szerb politika is besegített, mindenáron el akarták távolítani, mert ő volt az egyetlen tagja a Jugoszláv Bizottságnak, akit nem Szerbia fizetett.

gáltatás, belementek a központi irányításba, de a fennmaradó ügyekben decentralizált irányítást akartak. A kérdést Korfun végülis nem döntötték el. A belső berendezkedés részleteinek elfogadását a majdan összehívandó alkotmányozó nemzetgyűlésre hagyták, amelyet a béke megkötése után általános, titkos és közvetlen választások eredményeként állítanak fel. A Jugoszláv Bizottság pirruszi győzelme volt a Genfi Nyilatkozat, amelyet 1918. november 9-én, a háborúban győztes hatalmak nyomására fogadtak el. A szerb kormány mellett a szerb parlament képviselői, a Jugoszláv Bizottság mellett az 1918 végén a Monarchiától elszakadt délszláv területekből létrehozott Szlovén-Horvát-Szerb Állam (SHS) képviselői ültek össze, hogy a két koncepcióról egyeztessenek, vagyis a horvát-szlovén szerint két állam egyesüléséről, avagy a szerb szerint a horvát és szlovén területek beolvasásáról Szerbiába. A genfi konferencián azonban, a korfiuival ellentétben, a felek elismerték, hogy több délszláv állam létezik, s ezek egyesülését hirdették meg. Az államberendezkedés kérdéseinek eldöntését azonban ez alkalommal is az alkotmányozó nemzetgyűlésre hagyták. Abban sem állapodtak meg, hogy pontosan milyen is legyen az a minősített többség, amellyel az alkotmányt el kell fogadni. A Jugoszláv Bizottság álláspontja az volt, hogy annak minden államalkotó nemzet képviselői között többséget kell kapnia, a szerb fél azonban se Korfun, se Genfben nem akart ebbe beleegyezni. Ennek ellenére a Genfi Nyilatkozat a közös és nemzeti kompetenciájú hatalmi szervek rendszerének felállításáról szólt, ami magában foglalta annak a lehetőségét, hogy egy konföderatív állam jöjjön létre. Pasic Genfben aláírta a Nyilatkozatot a szerb kormány nevében, amely kormány azonban másnap lemondott, s a megállapodások érvényüket veszítették. A Jugoszláv Bizottságnak nem sikerült elérnie, hogy az Antant a horvátok képviselőjeként szövetségesének ismerje el. 1918 végére meg is szűnt a horvátok kizárólagos képviselője lenni. Miután a Szábor kimondta az államjogi kapcsolatok megszakítását Ausztria-Magyarországgal, átadta a hatalmat a Szlovén-Horvát-Szerb Nemzeti Tanácsnak.⁴⁸ A Tanács utazott november 28-án Belgrádba, hogy

⁴⁸ *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba*. 1918 októberében alakult Zágrábban, a báni Horvátország ellenzéki képviselőiből és a Szlovén Nemzeti Tanácsból. Később csatlá-

tárgyaljon a Szerb Királysággal történő egyesülés minden részletéről, s ebbe a Bizottságnak már nem volt beleszólása.

1918. december 1-jén, a párizsi békekonferencia megkezdése előtt, Alekszandar (Sándor) régens herceg Belgrádban sebtében kikiáltatta a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságot, A sietség dacára – hogy minél előbb gondoskodjanak egységes és hatékony képviselőtről az új állam majdani határait is kijelölő konferencián – a területi követeléseket nem sikerült maradéktalanul érvényesíteni, így például megszerezni az Olaszországnak ígért, zömmel horvát lakosságú Isztriai-félszigetet. Az új délszláv állam megkapta viszont Macedóniát, és hathatós francia közreműködéssel sikerült elérni, hogy Montenegró is végérvényesen a Szerbiához való csatlakozás mellett döntsön.⁴⁹ 1919. november 12-én a költőként ismert Gabriele D'Annunzio szabadcsapataival elfoglalta Fiumét (Rijeka). Hosszantartó és kimerítő tárgyalások után a belgrádi kormánynak a Rapallói Egyezményben⁵⁰ le kellett mondania Triesztre, Isztriára, Zárára és a környező szigetekre vonatkozó igényeiről, és meg kellett békülnie Fiume szabadvárossá nyilvánításával. Dél-Karintiában a többségi szlovén ajkú lakosság népszavazáson döntött úgy, hogy nem kíván a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz tartozni. A horvát és a szlovén képviselők bojkottja mellett elfogadott 1921-es alkotmány pedig egy erős központosított államról szólt, amelyben nagyhatalom összpontosult az uralkodó kezében, s kevés figyelem hárult a horvátok és szlovénok autonómiaigényeire, csakúgy, mint a kisebbségekre. Amikor 1929-ben a király diktatúrát vezetett be, Trumbić nyilvánosan kijelentette: megbánta a Monarchia szétverését.

kozott hozzá a Horvát-szerb Koalíció. A Szábor, miután megszakította a kapcsolatot Ausztria-Magyarországgal, 1918. október 19-én átadta a hatalmat a Tanácsnak.

⁴⁹ Nikola király nem tudta eldönteni vendége-e vagy foglya a francia kormánynak. Fenntartott helye volt Montenegrónak, de a békétárgyalásokra mégsem engedték be. Bizalma a szerb szándékok iránt akkor rendült meg, amikor kiderült, hogy nem a jóval patinásabb montenegrói Petrović, hanem a Karagyorgyevics-dinasztia fog uralkodni a közös államban.

⁵⁰ 1920. november 12.

Pomogáts Béla

Látlelet és vízió – Szabó Dezső és Karl Kraus az I. világháborúról

Világháború és irodalom

Égész könyvtárat lehet megtölteni azokkal a költői, elbeszélő és drámai műalkotásokkal (mint ahogy egy egész múzeumot azokkal a festményekkel és szobrokkal), amelyek az első, majd alig néhány évtized múltán a második világháború okozta tömeges megpróbáltatásokról adtak megrendítő képet. A bekövetkezett hadi események az irodalom részéről nagyon kevés egyetértéssel találkoztak, a magyar irodalomban pedig még kevesebbel, mint a nagy európai nemzetek irodalmában. Klasszikus íróink, gondolok Ady Endrére, Babits Mihályra vagy éppen Szabó Dezsőre, nyomban a baljós eseménysorozat kirobbanását követve hangot adtak tiltakozásuknak és szorongásuknak amiatt, hogy a háború aligha járhat történelmi sikerrel, annál inkább azzal, hogy le fogja rombolni az európai kultúra és a polgári társadalom hosszú évszázadok munkája és küzdelmei nyomán kialakított értékrendjét, mi több, kedvezőtlen esetben a történelmi Magyarország és az európai nagyhatalomnak számító Osztrák–Magyar Monarchia bukásával fog járni. Ez utóbbi félelmetes lehetőség, mint tudjuk, hamarosan be is következett. Az írók közül kevesen bizakodtak a győzelemben, kivált a gyors győzelemben. A háború egész menete, majd végső kimenetele az illúziókat tápláló katonai és politikai vezetők helyett azokat az írókat igazolta, akik nem kevés kétségbeeséssel fogadták a bekövetkezett eseményeket. Olyan írókra gondolok, mint az imént említett Ady Endre és Babits Mihály, továbbá Karl Kraus és Thomas Mann vagy éppen Romain Rolland, aki a francia írók közül a kezdetektől fogva a háború bátor és következetes bírálója volt. Hivatkozni lehet egy egész irodalomtörténeti fejezetre: a magyar, osztrák, cseh, német, francia, angol háborús irodalom egy egész kötetet, sőt egy egész könyvtárat megtöltene.

Ezúttal két szépirodalmi művet próbálok elhelyezni a háborúról képet adó irodalomban: Szabó Dezső *Az elsodort falu* című regényét és Karl Kraus *Búcsúztató* címmel, *Halotti ének az Osztrák-Magyar Monarchia fölött* alcímmel megjelent drámai alkotását, ez valójában legnagyobb szabású és legnagyobb hatású (a huszadik századi világirodalom magaslati pontján elhelyezkedő drámasorozatának: *Az emberiség végnapjainak* mintegy az első kidolgozása volt. Ez utóbbi természetesen ugyancsak tárgya ennek az előadásnak. A két szépirodalmi mű részben eltér, részben hasonlít egymásra: Szabó Dezső társadalmi regénnyel lépett fel, ennek epikai anyagát saját tapasztalataiból merítette, a történetnek így erősen személyes jellege van, az életre keltett események zárt világban, nagyjából a régi Magyarország keleti vidékein (Erdélyben), kisebb részben a magyar fővárosban játszódnak. Karl Kraus mindkét műve (az első és a második kidolgozás is) a világtörténelem színpadát veszi igénybe, a sorstragédiák drámapoétikáját idézi fel, történelem- és erkölcsfilozófiai dilemmákkal viaskodik, tragikus színpadi világa sok tekintetben a jóval később (például Dürrenmatt és Ionesco műveiben) kibontakozó abszurd drámák vizionárius dramaturgiáját előlegezi. Ugyanakkor mindkét írói alkotásban igen erősen van jelen az expresszionista irodalmiság nemcsak a nyelvhasználatban, hanem a kompozícióban is.

Az elsodort falu

Az elsodort falu eszméje az első világháború éveiben, írója ungvári tanárkodása idején érlelődött meg, kidolgozása akkor vett nagyobb lendületet, midőn Szabó Dezső 1917 nyarán a lőcsei főreáliskola tanári karába került. Mint évtizedekkel később *Az elsodort falu történetéhez* című írásában maga elmondja, a kéziratot 1918 augusztusában fejezte be, s kiadásával először a neves gyomai nyomdásznál és könyvkiadónál: Kner Izidornál próbálkozott, aki kevéssel korábban jelentette meg *Napló és elbeszélések* című kötetét. A gyomai nyomdász azonban elutasította a regényben megnyilatkozó szemléletet és ezért nem vállalkozott kiadására. Közben kitört az „őszirózsás” forradalom, és Szabó Dezső,

aki mindenképpen azt akarta, hogy a regény még a forradalmi zajlás idején a közönség elé kerüljön, először elfogadta Bangha Béla jezsuita szerzetesnek, a Keresztény Sajtóközpont vezetőjének a regény kiadására vonatkozó ajánlatát, majd Osvát Ernőnél és a Nyugatnál próbálkozott. Mindkét kiadó türelemre intette, igaz, egymással szögesen ellenkező megfontolásból: Bangha páter a forradalmi erők megtorlásától tartott, Osvát viszont a forradalom elleni támadásnak tekintette Szabó Dezső művét. A regényt végül a Farkas László által irányított Táltos Könyvkiadó jelentette meg 1919 nyarán, már a proletárdiktatúra napjaiban.

Az íróról (a hatvanas években) készült monográfiájában helyesen állapítja meg Gombos Gyula, hogy „Az elsodort falu *a legnagyobb esemény Szabó Dezső életében, mert ő e regényben találta meg végleg önmagát. A benne addig gazdátlanul lobogó erők: hősi hajlam, tettvágy, igazmondó szenvedély végre megtalálták a maguk igazi ügyét, a magyar sorsot.*” Szabó Dezső mindig is legfőbb munkájának tartotta *Az elsodort falut*, a magyar társadalom egészéről akart benne képet adni, hite szerint e művével egészen új korszakot kezdett a magyar elbeszélő irodalom történetében, egyszerűs mind, meggyőződése szerint, világirodalmi magaslatokra emelte nemzeti irodalmunkat. Egyszerre törekedett arra, hogy regénye alapos szociológiai analízis és a magyar társadalom további fejlődését kijelölő eszmék panorámája legyen. Valóban összegző alkotás, amely számot vet a kiegyezés utáni korszak történelmi tapasztalataival, kifejezi a háborúba taszított magyarság szenvedését, és előkészíti azt a „magyar forradalmat”, amelyre a háborús összeomlás követő kettős forradalmi átalakulásban csalódva Szabó Dezső oly igen vágyakozott. Regényét nagyszabású szintézisnek szánta, abban az értelemben, ahogy erről a szintetikus regényalakzatról *Az elsodort falu* második kiadásának bevezetőjében beszélt. A regény, mint kifejti, „*egy életrészt ad az elfutó időből*”, és ezt „*egy egyetemes szintézissé alakítja át, helyesebben: az író az egymásnak rohanó eseményekben, az összekuszáltnan elfolyó emberi mozzanatokban meglát egy nagy egységet, s ennek az egységnek kivetítése a regény.*” Ehhez hozzáfűzi még a következőket: „*a regényben a művész egy sajátos értelmű külön egészet erőszakol ki az alaktalan, kezdet és vég nélküli életből.*”

Az elsodort falu az első alkalommal két kötetben látott napvilágot, az író epikai elképzelését azonban pontosabban követik a későbbi

háromkötetes kiadások. Az első kötet azokat a történelmi és társadalmi körülményeket kívánja bemutatni, amelyek a magyarságot belekényszerítették az első világháborúba, a második a háború poklát és ebben a magyarság haláltáncát ábrázolja, végül a harmadik megjövendöli a közelgő összeomlást, egyszersmind megjelöli azt az utat – a „nemzeti forradalom” útját –, amelyen Szabó Dezső szerint a történelmi válságot leküzdő, ismét önmagára eszmélő magyarságnak el kell indulnia. Mindhárom kötet egyenként öt-öt nagyobb fejezetből épül fel, ezeket további alfejezetek tagolják. A regénycselekmény váltogatva három helyszínen játszódik: a havasok alján élő székely faluban, a nagyvárossá fejlődött s a háborús hisztériában vergődő Budapesten, valamint a galíciai harctéren, illetve a frontvonal mögött, a háborúnak kiszolgáltatott Ungváron. A regény első fejezetének címe: *Az örök falu*, az ötödiké: *A világtalan falu*, a nyolcadiké: *Az otthonmaradt falu*, a tizenkettediké: *A megölt falu*, végül a tizenötödiké: *Az elsodort falu*. A fejezetcímeknek ez a sorozata is mutatja a regénytörténet gondolati és érzelmi ívét. Szabó Dezső műve arról beszél, hogy az ősi állapotában nyugalmas és harmonikus falusi világot miként rendíti meg a kiegyezés után bekövetkezett felemás polgárosodás és sodorja el mindenestől a háború – a történet végén felviláglantva azokat az eszmei erőket, amelyek ismét hivatást és szerepet adhatnak a falunak.

A regény imént vázolt felépítése koncepciózus epikai szerkezetet ígér, mindazonáltal kritikusan – Fülep Lajostól Rónay Györgyig és Nagy Péterig – jogosan mutattak rá, hogy *Az elsodort falu* epikai kompozíciója nem áll egészen biztos alapon, s az egységes regénykompozíciót mozaikdarabokra töri szét a publicisztikai, sőt prófétai szenvedély. Fülep Lajos szerint Szabó Dezső műve „nem regény, hanem krónika, leírás és erkölcsi elmélkedés-tanítás”, Rónay György szerint pedig „*a szó igazi, esztétikai értelmében úgyszólván nem történik semmi; a történelem külön fut, nem a regényben, hanem az olvasó tudatában, mintegy asszociált kísérőzeneként, s a regény a háttér-történelem elé rendez [...] patetikus élőképeket; – a történelem regénnyé alkotása helyett tizenöt képben dramatizált lírai helyszíni közvetítést a történelemtől. Szétdúlja a műfajt, nem azért, hogy hagyományos formái helyett új formákat teremtsen, hanem hogy formátlanságában egy formátlan indulat anarchikus tobzó-*

dását tolmácsolja.” A modern regényelméletek, úgy tetszik, ennél türelmesebbek a narrációt és reflexiót, krónikát és elmélkedést, cselekményt és előképeket vegyítő, nem egyszer formátlan regényműfaj iránt. Rugalmasabban viselik el a műfaji egységet szétdőlvő törekvéseket, vagy talán csak bizonytalanabban abban, hogy a műfaj hagyományos szabályait okvetlenül tiszteletben kell tartani. Már, gondolom, annak a következtében is, hogy a huszadik század leginkább figyelemre méltó regényei (például Proust művére: *Az eltűnt idő nyomában* című nagy regényfolyamára vagy Thomas Mann esszéisztikus elemekben gazdag regényére: a *Varázshegyre* gondolok) igen radikálisan szakítottak a klasszikus (19. századi) regényepika szabályaival.

Szabó Dezső regénye a nagy történelmi eposzok freskószerű ábrázolásmódjával ad képet a magyar társadalomról, ennek a társadalomnak a többé-kevésbé egymástól elszigetelt rétegeiről: a földművelő parasztságról, a nemesi származású vidéki értelmiségről, a zömében idegen (német és zsidó) eredetű polgárságról vagy éppen a régi és az új arisztokráciáról. Gombos Gyula találó elemzése szerint a regény epikai világának három fontosabb „szintje” van. „*A legalsó szinten látjuk a magyar világnak azt a részét, amelyet az író az >örök falunak<, a >világtalan falunak< - >az elsodort falunak< nevez. [...] A könyv egyik célja, hogy a székely falu életét és sorsát mutassa be, de ez a bemutatás [...] mindig távlati és elnagyolt marad, sokszor még elvont is. [...] Egy emelettel feljebb, a második szinten a falu fölött lebegő néhány úri lak élete tárul elénk, de ez már életközlel. Itt egy másik önmagában fűlő magyar világ van bezárkózva. Még a megyét szolgáló hétszilvafásoké s a hasonszőrű vidéki intelligenciáé. [...] Legfelül, a harmadik szinten a háborús Magyarország kavarog elénk, a felszínén, a tízes évek lármás, nekivadult közéleté. Mindenki itt van: halk arisztokraták és parvenü pénzfiúk, halálba induló katonák és kávéházi konrádok, lármás hazafiak és cinikus bölcsek, uszítók, üzérek, bankárok, írók és politikusok.*” A regény „első” és „második” szintjének cselekménye viszonylag szűk körben: a távoli székely falu világában játszódik, igaz, semmiképpen sem függetlenül az országos eseményektől. Valójában a „harmadik” szintről nyílik a legnagyobb történelmi rálátás a háború mocskába merülő korszakra, ennek a korszaknak a társadalmi ellentmondásaira és politikai mulasztásaira, valamint bűneire. *Az elso-*

dort falu epikai kompozíciójának kialakításában az írói perspektíva eme folyamatos kitágulásának is fontos szerepe van: a falu regényéből így lesz lassanként az ország regénye, miközben az „elsodort falu” végzetét az „elsodort ország” végzete teljesíti be.

A regényvilág három szintjét tulajdonképpen három egymástól igen különböző írói szemlélet alakítja ki és három ugyancsak egymástól eltérő ábrázolásmód mutatja be. Az olvasói elvárásokat kielégítő regényszerűség leginkább a „második” epikai szinten: a falusi úri családok életének ábrázolásában érvényesül. A Farcády- és a Bőjthe-család életmódjának és eszmevilágának bemutatása a romantikával színezett hagyományos „kisrealizmus” szellemében történik, ennek az életkörnek a részletes rajza nagyjából megfelel a századvég és a századelő realista leírásainak, akkor is, ha az egyik esetben Farcády nagytiszteletű úr portréját a satirikus ábrázolás kegyetlenebb indulata, a másik esetben a Bőjthe-familia bemutatását az idill engesztelő érzése szövi át. Ezzel a hagyományos, mondhatnám: tizenkilencedik századi realizmussal szemben az „első” és a „harmadik” regényszint megjelenítése egészen más természetű. Az „örök”, majd az „elsodort” falut a regényíró a mítosz, pontosabban a mitikus előadást előszeretettel alkalmazó expresszionista elbeszélő irodalom ábrázolásmódjával mutatja be: mitikus rajzolatot kap az erdélyi táj, mitikus alakok a székely falu parasztjai és mitikus jellegük van azoknak a nagyjeleneteknek, amelyek a falusi világ elhagyottságát, kulturálatlanságát és pusztulását hivatottak tanúsítani. Ilyen a hírneves temetési jelenet, amelynek során a gyászoló gyülekezet végül részeg orgiában tombolja ki magát, ilyen a falusi tűzvész leírása, amely a nem sokkal később a falura és az országra zúduló háború mitikus előképe, vagy ilyen az 1916-os román betörés gyilkos jeleneteinek rajza, amely mintegy Erdély, az erdélyi magyarság későbbi végzetét vetíti előre.

Az elbeszélésmód kialakításáról beszélve külön meg kell emlékezni az utóbbi mozzanatokról, minthogy az író, már csak kolozsvári származása és székelyföldi tapasztalatai valamint kötődései következtében is, személyes tragédiaként élte meg a román betörés, ha nem is közvetlenül tapasztalt, de végig mély figyelemmel kísért eseményeit. Szabó Dezső mozgalmas tanári pályája során négy esztendeig, 1909-től 1913-ig tanárkodott Székelyudvarhelyen, és regényének megformálásá-

ban, ahogy a későbbiek során az 1914 és 1917 között Ungváron szerzett háborús élmények, az udvarhelyi esztendők is nyomot hagytak. Közismert, hogy 1916 augusztusában a román hadsereg, a bukaresti kormány és a Monarchia között korábban kötött szövetségi szerződést megszegve, rátámadt Magyarországra. Csak súlyos véráldozatok árán, a Mackensen tábornok vezénylete alatt harcoló német csapatok segítségével lehetett visszaverni ezt a támadást, majd 1918 kora tavaszán békekötésre kényszeríteni Romániát (amit a bukaresti kormány, mielőtt erre alkalom kínálkozott, 1918 telén ismételen megszegett). Az erdélyi események, különösen az a kegyetlenség, amelyet a Székelyföldre bevonuló román csapatok mutattak, mélyen megrázta Szabó Dezsőt, hasonlóképpen irodalmunk más akkori mestereihez; Ady Endre verseire (*A fajtám sorsa, Véresre zúzott homlokkal, Az eltévedt lovas, Krónikás ének 1918-ból*), Reményik Sándor néhány költeményére (*Erdély határán, A menekülő*), Kosztolányi Dezső *Székely népballada* című elbeszélésére vagy Benedek Elek *Édes anyaföldem* című önéletrajzi regényére hivatkozhatom. Ezek valamennyien hiteles képet adnak a székely megyére rátörő román katonaság brutalitásáról és az ártatlan magyar nép megpróbáltatásairól.

Szabó Dezső regényében természetesen nagy súlyt kapott a román betörés eseménytörténete, mindenekelőtt az a riadalom, amely ezeket az eseményeket Erdélyben fogadta. A regény *Erdély* című tizedik és *Készülő hullák* című tizenegyedik fejezete a román betörést és ennek következményeit beszéli el. Különösen tragikus előadásban a veszélyeztetett vidékekről menekülő egyszerű székelyek félelmeit és megpróbáltatásait (mint *Ember az embertelenségben* című 1916 szeptemberében keltezett megrendítő költeményében Ady Endre, aki a csucsai kastély ablakából figyelte mind zaklatottabb szívvel a Kolozsvárról Nagyváradra vezető országúton menekülő székelyföldi magyarokat: „*Borzalmuk tiport országútján, / Tetőn, ahogy mindég akartam, Révedtem át a szörnyüket: / Milyen baj esett a magyarban / S az Isten néha milyen gyenge.*”) Szabó Dezső szinte Ady szavát visszhangozva örökítette meg ezeknek a magyaroknak a megpróbáltatásait, így a menekülést: „A hatalmas tömeg lassanként lefolyt az országút medrében. A szekerek egymásután készülődtek, a kieresztett lovakat visszafogták, a megbontott holmikát felpakolták, az emberek felültek a szekerekre s istenhozódót kiáltottak

egymásnak. Lassanként az egész egybetorlott tábor egy végtelen hosszú futó sorrá lett, egy ószövetségi sötét vízióvá, ahol a megbüntetett nép vad tiprásban futotta a halált, s fölötte a végzet fekete ostorai pattogtak, sírás-rívás és fogaknak csattogása.”

A regény tizedik fejezetében szinte balladás hangon, a szabadversek előadásmódjában beszél a román betörés félelmet keltő közösségi élményeiről: *„Reggel négy órakor még alig mozdult a falu s még szürke pitymallat sírt a tarlókon, de távol a horizont mélyében valami történt, tompa dörrenések s különös zaj szakadtak erre. Egyszerre csak egy vágató szekér rohant át a falun, egy előre hajolt sötét férfi kergette a lovakat. A szekérben pedig, fennállva, ziláltan és égő arccal, egy asszony ordította, örült lelkét visítva a hangokba: - Betörtek az oláhok! Meneküljetek! Meneküljetek! A vérből jövő hang átzúgott a falun, s a megriadt vér meghallotta a rokon kiáltást. Az emberek kiszaladtak házaikból, szemükben még az álom ki nem törölt butaságával néztek a rohanó szekér után. Mindenki kérdezett, mindenki jajgatott. Csakhamar új és új szekerek jöttek, rajtuk egy-két férfi, asszonyok, gyermekek, összekapdosott holmik, arcukon az elérkezett végzet szörnyű írása. Némelyikük megállott egy percre és lihegő szavakban dobott le részleteket: - Jönnek az oláhok! A hegyek közt már legyilkoltak mindenkit. Kézdivásárhelyt megszállták. Meneküljetek, meneküljetek! Azután már gyalogfutók is érkeztek. Némelyek lihegő marhákat, riadt lovakat kergettek maguk előtt. A meglódított falu esztelenül látott a meneküléshez. Négy-öt parasztasszony, úgy, ahogy az ágyból kiugrott, borzosan, fúriává rémülve, alsóruhában, az egyik egy fél csizmával a kezében, neketette magát a horizontnak, a nagy út vak vezetésében sikoltva, egymást lökdösve szaladtak ki a faluból s egész meglökött életük az egyetlen visított mondatba szökött: - Jönnek az oláhok! Jönnek az oláhok!”*

A regény vilásképe

Szabó Dezső regénye meggyőző képet rajzol a háborúba kényszerített ország szenvedéseiről, egyszersmind kifejti a bekövetkezett tragikus események távlatosabb tanulságait is. Hitelesen érzékelteti azt, hogy a kiegyezés utáni korszak különben látványos eredményei ingoványos

talajra épültek, és az a felemás módon megvalósult liberális demokrácia, amelyet a nem egészen szervesen kifejlődő polgárosodás hozott, nem tudta igazán érvényesíteni a nemzet nagy történelmi érdekeit. Voltak ennek a polgárosodásnak figyelemreméltó eredményei is, ezeket azonban kétségessé tették a társadalomban felhalmozódó szociális és nemzetiségi feszültségek, végül magukkal sodorták a háború pusztításai és iszonyú következményei. A felkavarodott örvény aztán nemcsak a liberális korszakot nyelte el, hanem a történelmi Magyarországot is. Az *elsodort falu* ennek az országnak a pusztulását jövendőli meg. A regény második fejezetében találkozunk Farkas Miklós látomásával, amely egy Ilona-napi falusi mulatozás látványából bomlik ki: „*Elvégtelenülve látta a nagy asztalt [...] s az asztal az egész Erdély, az egész Magyarország, ahol tudatlan, vak, itt felejtett tántorgó lelkek itták a halált. S a nyomorult nyájról, mely addig szétszéled, idegen farkasok harapják le arany gyapját, szép húsát. Szerbnek, oláhnak, tótnak, szásznak, zsidónak lenni vallás, melynek fanatizmusa égő tettekbe kergeti hívőjét, hogy mint egy dogma parancsát, végezze feladatéletét vére egyházáért. A magyar egy régi buta eunok-sovinizmusba süppedve, vagy meggajdulva egy buta kozmopolitizmus meg nem emésztett zagyvalékától, képtelen a tetre, a célra.*” Egyre-másra lehetne idézni a hasonló kijelentéseket: Szabó Dezső meggyőződése szerint a magyarság végzetesen lemaradt a népek versenyében, otthontalanná vált saját hazájában, a nemzethalál baljós árnyéka vetül rá, miközben tehetetlenül sodródik a háború által rászabadított veszedelmek között.

Az *elsodort falu* halálos vízióit kétségtelenül az ország és a nemzet féltése keltette fel. Szabó Dezső rendkívüli képzelőerővel és empátiával érzekelte a magyarság életerejének hanyatlását, azt a szerepvesztést, amelyet korábbi nagynemzeti létéhez képest a mind jobban erősödő Duna völgyi kism nemzetekkel szemben el kellett szenvednie. A magyar közvéleménnyel ellentétben korán felismerte, hogy ennek a hanyatlásnak és szerepvesztésnek a következményeként csakhamar számolni kell a történelmi Magyarország bukásával és Erdély elvesztésével. Mindezért felelősöket keresett, és ezeket már korábban is megmutatkozó hisztérikus xenophóbiájának következtében az idegen eredetű polgárságban: a németek és főként a zsidók között találta meg. Szabó Dezsőtől bármikor

szép számmal idézhető antiszemita kijelentések, de idézhető a zsidóság munkáját és kultúráját magas fokon elismerő sorok is. Heves politikai küzdelmek és lelki ellentétek között hanyódó életének voltak „antiszemita” és „filoszemita” periódusai. Kétségtelen, hogy a forradalmak idején és *Az elsodort falu* írásakor gondolkodását indulatos antiszemitizmus hatotta át, noha ennek éle nem egészen a magyar zsidóság, inkább a zsidó nagytőkések, hadiszállítók, sajtófejedelmek, általában a gazdagok ellen irányult, és hasonló szenvedéllyel ítélte el a nemzsidó arisztokráciát, tőkéseket, főpapokat és vezető államhivatalnokokat. A regény eszmévilágának mégis komoly tehertétele ez az antiszemitizmus, már csak annak következtében is, hogy *Az elsodort falu* által felszakított indulatokat az 1919 őszén berendezkedő ellenforradalmi kurzus és hivatalos antiszemitizmus könnyűszerrel a saját szolgálatába tudta állítani.

Mindazonáltal Szabó Dezső regénye nem az idegengyűlölet mitikus összefoglalása, inkább az „elsodort ország”, egy végső veszélybe került nemzet vergődésének és reményeinek nagyszabású eposza, amely súlyos történelmi tapasztalatokkal és fenyegetésekkel vet számot, ugyanakkor az újjászületés reményét lobogtatva keresi a jövőt. *Az elsodort falu* – világgépének zavarai, epikai konstrukciójának törései ellenére is – jelentékeny eszmei és irodalmi értékeket mutat: a magyar történelem egy válságos pontján keresi a nemzeti fennmaradás lehetőségét, a múlttal történő kritikus számvetésre szólít, a cselekvő történelmi helytállást, az erők összegyűjtését sürgeti, s ennek érdekében az alkotóművész, egyáltalán az értelmiség feladatát a közösségi elkötelezettségben és szolgálatban jelöli meg. Összegző módon vet számot korának magyar világgal, az eposzok teljességigényével mutatja be ezt az elkárhozott világot, és a mítoszok feltétlen biztonságtudatával akarja megjelölni a követendő ideálokat. „Elsodort eposz” volna, amelyet kikezdték a vele és róla folytatott viták, és magába temetett a múlt? Gondolatainak egy része ma is eleven, a sebek, amelyekre rámutatott, többnyire a jelenben is véreznek, legjobb értékei, úgy hiszem, állják az idő próbáját, maga a regény mindenképpen egy gyászos és pusztító korszak monumentuma. Németh László szavait szeretném idézni végezetül: „Az elsodort falu Szabó Dezső egész életét kimondó, legjelentékenyebb műve, a magyar irodalomtörténetből ki nem fakítható remek.”

Búcsúztató – Az emberiség végnapjai

A másik író, akinek az első világháború szenvedéseivel számot vető művére, pontosabban két művére hivatkozni szeretnék, a neves osztrák költő, író, drámaíró és publicista: Karl Kraus, akinek munkásságát már a múlt század tízes éveiben felfedezte a magyar irodalmi közvélemény (1913-as budapesti látogatásáról és felolvasó estjéről Ady Endre számolt be a Nyugatban), *Búcsúztató halotti ének az Osztrák-Magyar Monarchia fölött* című, esszéisztikus, és főként publicisztikus elemekből felépített munkája Szini Gyula tolmácsolásában nem sokkal a német nyelvű kiadás után magyarul is olvasható volt, világirodalmi magaslatra emelkedett főműve: az 1918–1919-ben az általa szerkesztett (és egymaga írt) *Die Fackel* című folyóiratban folytatásosan, majd 1922-ben könyvként közre adott főműve: *Az emberiség végnapjai* azonban csak 1977-ben került (Tandori Dezső kiválónak mondható fordításában) a magyar olvasó elé. Az osztrák író valójában ugyanolyan különleges mestere volt az osztrák (a német nyelvű) irodalomnak, mint Szabó Dezső a magyarnak: az uralkodó rétegek és ideológiák ellen viselt kíméletlen küzdelme, szenvedélyes és egyéni előadásmódja, amely (akár csak Szabó Dezső imént bemutatott művét) az ő drámafolyamait is az expresszionista irodalom körében helyezi el. Tulajdonképpen ugyanazt a szerepet jelölte ki a háborús szenvedésekkel és a mindenén átgázoló hatalom bűneivel számot vető osztrák irodalomban, mint Szabó Dezső számára *Az elsodort falu*.

Karl Kraus életműve, valójában *Az emberiség végnapjai* megjelentetése ellenére, sem igen vált ismertté a hazai irodalmi kultúrában, holott egyik versét (*Öreg tanáromhoz* címmel) Kosztolányi Dezső is átültette nyelvünkre (az 1913-ban megjelent *Modern költők* című műfordítás-gyűjteményében), emellett Szász Zoltán *A toll* című folyóiratban, Moly Tamás, Mohácsi Jenő, Reinitz Béla, Márai Sándor és Fábry Zoltán is méltató írásokban foglalkoztak vele. *Az emberiség végnapjai* általában azokat az írókat, gondolkodókat szólította meg, akik maguk is egy végzetes történelmi válság tragikus következményének, egyszersmind bizonyítékának tekintették azt a minden civilizációs fejlődést és értéket megkérdőjelező megítélést, amely a drámasorozatból kiolvasható volt.

Ez az „olvasat” különösen a második világháború előestéjén, majd végső stádiumában, illetve a háborús éveket követő „hidegháborús” időszakban volt általános. Márai Sándor 1944–1945-ös naplójegyzeteit idézném: *„Karl Kraus „Letzte Tage der Menschheit”-jét emelem le a polc-ról. A hűség, mellyel lekottázta egy süllyedő világ büfögését és halálhörgését, csakugyan megrendítő. És semmit nem tanultak, ugyanazok, huszonöt év alatt.”* De hivatkozhatom egy évtizeddel későbből Fábry Zoltán 1956 júniusában keltezett *Karl Kraus* című írására, ebben a következők olvashatók: *„Karl Kraus drámája a végpusztulás rettenetét közvetíti. Halottakat idéz számadásra, de pesszimizmusa halottakat tüzelve bosszúra, irreális pontot tesz. Az életnek, a jövőnek, a változásnak ott nincsen szava: a csődöt mondott ember kimondotta önmaga felett az elsietett ítéletet: az emberiség végnapjai! Karl Kraus megrendültsége foglyaként döbbent a végpusztulás rettenetére.”* A nagyszabású drámafolyam tulajdonképpen ennek a végpusztulásnak és vele együtt az emberi történelem végső értelmetlenségének az abszurd mítosza.

Karl Kraus nézőpontja tulajdonképpen jóval tágasabb, mint Szabó Dezsőé. Az előbbi író az egész emberiség pusztulásának félelmetes vízióját festi elénk, az utóbbi az erdélyi magyarság tragikus megpróbáltatásait. Mindazonáltal közös bennük a történelmi szorongás annak az emberi közösségnek a várható vagy legalább elképzelhető végzete következtében, amely iránt elsőrendűen elkötelezettnek tudták magukat – ez az osztrák író esetében az egész emberiség, a magyar esetében az erdélyi székely-magyarság és a történelmi Magyarország tragédiája. Mindkét esetben a végzetszerűség érzékeltetése a pusztulás és a pusztítás tragédiájának mélységes átélése szabja meg az előadás hangnemet. Ezt a tragikus hangnemet fejezi ki a mindig személyes és expresszív, tulajdonképpen expresszionistának mondható előadásmód. Bizonyára nem lehet indokolatlan, hogy az expresszionista irodalom felvirágzását az első világháború (és a rákövetkező forradalmi események) megrendítő élményvilága készítette elő. Bőségesen voltak olyan tapasztalatok, amelyeket hagyományosabb nyelvezettel aligha lehetett volna hitelesen megörökíteni.

Az osztrák író egész életútját, akárcsak a magyarét, a szüntelen, szinte mindenki (a politikai és gazdasági hatalom, a polgári rend, a kul-

turális élet, a sajtó) ellen viselt háború határozta meg. Mindig kíméletlenül, mindig személyes bátorságáról tanúságot téve ostorozta a császári-királyi bürokráciát, a hadvezetőséget, jól érzékeltette azt, hogy a bécsi kormánykörök által hosszú időn keresztül érvényesített stratégia valójában a soknemzetiségű bizalom felbomlásához és pusztulásához vezet. Karl Kraus nagyszabású történelmi siratót tartott egy sok évszázados államközösség felett, de sokakkal ellentétben nem érzett semmi empátiát ez iránt a birodalom iránt, holott másoknak, például magyar részről Jászi Oszkárnak, (de Kosztolányinak és Krúdynak is), osztrák részről a liberálisoknak és a szociáldemokratáknak általában az volt a meggyőződése, hogy a Monarchia, természetesen radikális reformok bevezetése árán, kerete lehetett volna az európai hatalmi egyensúly kívánatos fenntartásának vagy kialakításának. Karl Kraus ezt a lehetőséget radikálisan elutasította, és jöllehet két nagy történelmi rekviemjében szerepet kapott a birodalom pusztulása miatt érzett fájdalom is, törvényszerűnek, mi több, kívánatosnak tartotta ennek a birodalomnak a pusztulását. Más kérdés, hogy a Monarchia pusztulásának víziója mintegy előkészítette azt a nagyobb szabású és tragikusabb történelmi látomást, amely az emberiség (vagy a civilizáció) „végnapjainak” történetét mutatta be.

Az osztrák írónak nagy tekintélye volt, nemcsak Bécsben, hanem Prágában és Budapesten is, ahol több alkalommal tartott felolvasást. Egyik ilyen felolvasásáról emlékezett meg Ady Endre a Nyugat 1913-as évfolyamában közre adott *Karl Kraus Budapesten* című írásában (különben ugyanezen a napon Thomas Mann is szerepelt a magyar fővárosban). Ady valójában eszmetársát és szövetségését ismerte fel az osztrák íróban, midőn a következőkben fejezte ki rokonszenvét: *„Túl szerények vagy túl keserűek vagyunk, ha azt hisszük, hogy ez a harcos, gazdag életű író nem miérettünk is viaskodik már. Bátorsága, nagyszerű stílusművészete, akár neveket is tudnék fölsorolni, erősen hatott, tanított és biztatott nálunk. Úgy sejtem, hogy itt Budapesten különösen elemében és kedvében lesz Karl Kraus, aki mint fölolvadó is nagyon egyéni, izgató és érdekes. Bárcsak sokat tudna éppen rólunk mondani, ami valószínű, mert olyan érdeklődésű ember, mint ő, rólunk sok mindent tudhat. Ha a múltkor >elzüllött<-nek nevezett császári Bécset az ő záp kultúrájával lehet ostorozni, a mi saját gigászi parvenüségünk is méltó Karl Kraus-i dühökre.”*

Ez a kis jegyzet is mutatja, hogy Karl Kraus eszmevilága és magatartása valójában annak a „Monarchia-kritikus”, mindazonáltal a közép-európai szolidaritást vállaló és képviselő szellemi táborának a képviselőjében lépett fel, amelyhez a magyar költő is tartozott.

De lássuk magukat a műveket, először a *Búcsúztatót*, ez 1919-ben jelent meg magyarul, tudomásom szerint még a proletárdiktatúra kikiáltása előtt. Karl Kraus munkája tulajdonképpen politikai és történelmi pamflet, amely a világháború után alig néhány hónappal foglalja össze az események tanulságait és mond igen súlyos, többnyire szenvedélyes bírálatot a világegés ausztriai felelőseiről. Ezek között éppúgy ott látja a császárt, mint a hadvezetőséget, az arisztokráciát, az államhivatalnokokat és a közvélemény-formáló sajtót. Karl Kraus politikai röpiratra vállalkozott (ennek a szónak „klasszikus” értelmében), nem csak tapasztalatait közli, a Monarchia történelmi, politikai és morális mulasztásait és bűneit is sorra veszi. A bírálat mindenekelőtt a császári rendszert utasítja el: a háború megindításáért és kegyetlenkedéseieért felelős katonai és politikai „establishment”-et, szinte indulatosan ítélve el azokat, akik az írott szó képviselőiként vállaltak szerepet a gyűlölet felkorbácsolásában (ebben Thomas Mannhoz, Joseph Roth-hoz, Romain Rolland-hoz vagy Henri Barbusse-höz hasonlóan ítélkezik).

A radikális elutasítás még a patriotizmus érzésére is kiterjed, mint-hogy meggyőződése szerint ez a máskülönben tiszteletre méltó érzés is felelős az embertelenségekért. Írásának egy passzusában például a következők olvashatók: *„Lehet arról vitázni, hogy a haza a legfőbb jó-e, még ha olyan hazáról van is szó, amely nem a börtöne a saját nemzetének; de biztosan a legfőbb rossz az, ha ez a haza bűnös a világháború felidézésében és abban a tervben, hogy nemzeti többségét gépfegyverekkel lelkesítsék egy számukra gyűlöletes ügyért. A pokol kiragyogott arra a zseniális ötletre, hogy egy államnak – amelynek létjogát a világ kétségbe vonta – és ezen állam emberi és gazdasági javainak – amiket nagyhatalmi hóbort, hamis politika és képtelen közigazgatás tönkretettek – a világháború útján propagandát csináljanak. Ahelyett, hogy azok az emberek, akik itt a kultúra hangadói voltak, abból a megismerésből, hogy ők az emberiség salakja, arra merítették volna bátorságot, hogy lemondjanak, arra szánták magukat, hogy ha már a dolog úgy nem mehetett tovább, háborúba kergetnek*

másokat, amely háborúra a hazugság hatalmi fegyvereivel eléggé föl voltak szerelve.”

A politikai pamfletnek igen erős publicisztikai éle van, ugyanakkor érződik rajta a szépirodalmi ambíció is, nemcsak abban, hogy írója két alkalommal is hosszabban idéz Shakespeare drámáiból (először a *Vízkereszt*, másodszer a *Szentivánéji álom* szövegéből), annak következtében is, hogy Karl Kraus írásműve (akárcsak későbbi nagyszabású drámasorozata) több alkalommal is a mítoszok magaslatán vet számot a háborús tapasztalatokkal. Nyomban a pamflet kezdetén olvassuk a következőket: *„Ennek a világháborúnak a kitörése semmi más nem volt, mint a halál jelöltjeinek utolsó, kétségbeesett kirohanása, mint a megmásíthatatlan vég beteljesülése. Hiába támaszkodtunk arra az >organizációra<, amely mint a háborús gondolkodás legszebb virága teljesen elárulta a világ előtt Németországnak Szedán előtt teljesen kiürült lelkét. Ekként felbuzdulva, hiába mozgósítottuk sajtóhéjserű államunk nyüzsgő kukacait. Hiába támolyogtunk győzelemből győzelemre olyan hangnemben, amely a bécsi kedélynek egészen idegen és amelyhez hasonló vad harcias üvöltést – mely vademberek dühéből és börziánerek gyönyöréből vegyült – az újkor ilyen utálatos modorban még nem hallott. A vég, ameddig durchhaltoltunk, elkerülhetetlen volt és mi, ahelyett, hogy bátran siettettük volna vereségünket, elköveltük azt az ostobaságot, hogy győzelmeinkkel akartuk feltartóztatni.”* Hasonló passzusokat bőven idézhetünk. Karl Krausnak a háború vérzivatarára után néhány hónappal közre adott látletele a végső kétségbeesés nihiljét bírja szóra, s jöllehet maga a szöveg még nem igazán szépirodalmi alkotás, szellemi, lelki és morális tekintetben előkészíti a nagyszabású történelembölcseleti víziót.

A *Búcsúztató* az első világháború végén publicisztikus felfogásban vetett számot a bekövetkezett eseményekkel, Karl Kraus legnagyobb szabású alkotása: *Az emberiség végnapjai* című drámasorozat ugyanebben az időben született és folytatásosan az általa szerkesztett és írt *Die Fackel* című folyóiratban látott napvilágot 1918 és 1919 között, majd könyvként 1922-ben. Magyarra Tandori Dezső ültette át, a nagy terjedelmű munkát (közel nyolcszáz oldalon) 1977-ben adta közre az Európa Könyvkiadó. A drámasorozat természetesen nem színházi előadásra készült, jöllehet olyan világhírű színházi rendezők, mint Max Reinhardt és Erwin Piscac-

tor javasolták színpadra állítását. Ezt azonban az író sem szorgalmazta, ahogy ő maga kijelentette: *„E dráma előadása, mely földi időmérték szerint körülbelül tíz estét venne igénybe, eleve csak egy Mars-béli színházban képzelhető. Evilági színházlátogatók nem bírnák elviselni.”* Ennek ellenére történtek kísérletek arra, hogy közönség elé kerüljön. 1945 nyarán a zürichi színházban Leopold Lichtberg rendezésében olvastak fel belőle jeleneteket, majd 1964-ben, ugyancsak Lichtberg vezetésével a Theater an der Wien színpadán adtak elő egy – a színházi előadás céljára összeállított – jelenetsort. Mindenesetre Karl Kraus műve „könyvdráma” maradt, és persze ennek sem hétköznapi, pusztán elolvasása is több napot vehet igénybe, ugyanakkor néhány „kulcsjelenetét” (például „az optimista” és „a gáncsoskodó” több alkalommal felhangzó dialógusát) megismerve képet lehet alkotni a drámai mű pesszimista történelembölcseletéről és igen kritikus (mondhatnám így: „monarchiakritikus”) világgképéről. Az imént említett vissza-visszatérő dialógus egyik szereplője, nevezetesen a „gáncsoskodó”, magának az írónak a véleményét szóltatja meg, igen részletesen és hitelesen fejezve ki Karl Kraus elutasító ítéletét a világháborúról és a Monarchia felső vezetéséről.

A világháború panorámája

A drámasorozat az első világháború teljes körű panorámáját mutatja be az előjátékból, epilógusból és öt felvonásból felépített mű összesen kétszázkilenc jelenetet foglal magába, több száz szereplőt mozgat a virtuális színpadon, közöttük van a német és az osztrák császár, vezető államférfiak, katonai parancsnokok, csapattisztek, közkatonák, hivatalnokok, polgárok, kereskedők, napszámosok – az egész monarchiabeli társadalom, hogy a szerző által összeállított szereplők listáját (ennek csak egy töredékét) idézzem fel: *„pincérek és pincérnők, lóversenyprogram-árusok; randalírozók, alkuszok, operetténekesek, bohémek, javasemberek, stricik, buzik, ribancok, nepperek, felhajtók, siberek és lotyók rendezett menete; vezérkariak, hadi nyerészkedők, bárhölgyek, éjszakai lokál zenéje, előadásra-járók, sétálók, kórházlakók, egy ezred maradványai, bőröndök közt utazók, egy svájci magashegyi vasút utasai, kíváncsiak, a >Babért*

a Hőseinknek< egyeslet tagjai, funkcionáriusok, üdítőszolgálat, csere-invalidusok, ezredzenekar zenéje, újságírók, férfiak és nők, akik ösztönöznek, osztrák és német tisztok, étkezdei személyzet, jelenések.” A szereplők listáján több valóságos történelmi személyiség található, így a két császáron, valamint Ferdinánd bolgár királyon kívül két közismert német hadvezér: Hindenburg és Ludendorff, továbbá két osztrák katonai vezető: Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök és Frigyes főherceg hadsereg parancsnok (a történetírás különösen az előbbit marasztalja el, minthogy annak ellenére, hogy a Monarchia hadserege nem volt kellő mértékben felkészülve egy hosszasan elhúzódó háborúra, különösen egy világháborúra, igen erőszakosan szorgalmazta a hadüzenetet). Mellettük néhány közismert értelmiségi is, így Alfred Kerr (1867–1948) közismert német költő és irodalomkritikus (Hatvany Lajos jóbarátja).

Ezt a hatalmas szereplőgárdát és történelmi statisztériát valóban képtelenség színpadra vezényelni, marad az a színház, amelyet az olvasói képzelet teremt. A dráma maga is ezt az olvasói képzeletet szólítja meg, miközben az író vallomása szerint mindannak, ami a drámában megtalálható, pontos valóság alapja van. *„A legvalószínűtlenebb tettek – olvassuk –, amelyekről itt jelentés következik, valóban bekövetkeztek; ez itt csak annak a története, ami történt. A legvalószínűtlenebb beszélgetések, melyek alább olvashatók, felettébb szó szerint hangzottak el így; a legvadabb kitalációk: citátumok. Mondatok, melyek eszelősségükkel örökre fülünkbe vésődtek, egy élet zenéjét szólaltatják meg.”*

Karl Kraus monumentális műve, mondhatni, a totális ábrázolás és értelmezés igényével festi meg a világháború teljes panorámáját: a nagypolitika műhelytitkait, a vezérkar tevékenységét, a hadműveletek embertelenségének kitett tisztok téves képzeletét és a közlegények megpróbáltatásait, a hátszág mindinkább szenvedések és hazugságok mélyére merülő életét. A szinte végtelenített történelmi tablónak ugyanakkor vannak „kulminációs” magaslatai is, amelyek mintegy publicisztikusan (vagy esszészerűen) foglalják össze az események magyarázatát. Most egyetlen ilyen dramaturgiai csomópontra hívnám fel a figyelmet, az (imént már szóba hozott) „optimista” és a „gáncsoskodó” dialógus-sorozatára. Az író álláspontját, miként az imént mondtam, természetesen a „gáncsoskodó” képviseli. Az ismétlődő (publicisztikai jellegű)

polémia egyik kitüntetett pontján a németiség nemzeti karakterének és teljesítményének megítélésével találkozunk. A „gáncsoskodó” a következő igen kritikus érvelést adja elő: *„mi ellentmondást jelentene, hogy dicsőítem azt a civilizációt, amely az élet külszínét súrlódásmentesíti, az utca sarát aszfalttal helyettesíti, a kiegészítősi-játéokra kész fantáziának pedig sémákat szállít az értéktelen lényegiségek helyett, korholom viszont azt a kultúrát, amely épp e súrlódásmentesség, azonnaliság és ügyeskedősi kedvéért elsekélyesedett. Nem ellentmondás ez, hanem tautológia. Egy általánosan eltorzult világban ott érezném magam a legjobban, ahol minden eléggé rendezett s a társadalom eléggé üres ahhoz, hogy merő statisztériát vonultasson föl előttem, hol is az egyik olyan, mint a másik, s ezért az emlékezetet nem terhelik fiziognómiák. De nem kívánom, hogy ez legyen az emberiség állapota, távol álljon tőlem, hogy saját kényelmi szempontjaimat a nemzet boldogságigénye fölé helyezzem, és helytelennek tartom azt is, ha maga a nemzet túri, hogy úgy glédáztassák, mint egy zászlóaljnyi hamuba sült pogácsát.”*

A „gáncsoskodó” eleve elutasítja azt a háború folyamán szinte állandóan hangoztatott retorikát, miszerint a hadviselés, a katonai teljesítmény napvilágra hozza a természetes emberi-erkölcsi értékeket, ez különben minden militarista jellegű politika hagyományos érvelése volt. Alfred Kerr arra a morális és politikai káoszra figyelmeztet, amely a háborút törvényszerűen követi. (Ha valaki az 1918 végén, 1919 tavaszán bekövetkezett németországi, ausztriai és magyarországi eseményekre, például a történelmi Magyarország feldarabolására vagy a tanácshatalom véres uralmára gondol, csak egyetérthet Karl Kraus drámájának fejtegetéseivel!) De idézem magát a „gáncsoskodót”: *„A hazatérő harcosok betörnek a hátszágba és ott kezdik el amúgy istenigazából a háborút. Ha addig csak ígértették nekik a sikereket, gondjuk lesz rá, hogy itt el ne maradjanak, és a háború szíve-lényege, ami köztudottan gyilkolás, fosztogatás, megbecstelenítés, gyermeki játék lesz ahhoz a békéhez képest, ami majd kitör. Offenzíva vár ránk akkor a javából! A csaták istene óvjon meg tőle mindnyájunkat. Iszonyú tetterő szabadul ki a lövészárkokból, és nem lesz parancsolója, és az élet minden területén ez ragadja meg a fegyvert, ez teszi rá a kezét az élvezetekre, és halál és betegség a háborúban se volt annyi, mint ami arra a békevilágra rátör. Az ég könnyörüljön a gyerekeken,*

akiknek kardok lesznek a házi fenyítőeszközeik, gránátok a madárlátta játékszereik!”

Ezek a dialógusok, ez a többször megismétlődő érvelés készíti elő a háború teljes erkölcsi, történelemfilozófiai és politikai elutasítását. Csak egyetlen idézetet hozok még ide a „gáncsoskodó” és az „optimista” polémiájából. *„Hogy ebben a mai háborúban – érvel a >gáncsoskodó< – a kultúra nem megújul, hanem öngyilkosság árán menekül hóhéra elől. Hogy ez a háború több volt, mint bűn: hogy hazugság volt, mindennapos hazugság, amelyből a nyomdafesték vérként patakzott, egyik táplálta a másikat, folyamaik egymásba ömlöttek, hatalmas deltájuk az örület tengerébe torkollott. Hogy ez a mai háború voltaképp a béke kitörése, és nem is fejezhető be békével, csupán a kozmosz háborújával bolygónk, e veszett planéta ellen! Hogy hallatlan emberáldozattal járt, s ez nem egyszerűen sírni való – mert idegen akarat hajtott vágóhídra életeket –, hanem tragikus, mert valami ismeretlen bűnért kellett vezekelniük az áldozatoknak. Hogy az olyan ember, aki ezt a példátlan igazságtalanságot, amellyel e világok-legrosszabbika még önmagát tetézi, saját teste-lelke kízzatásának érzi – az ilyen embernek egyetlen morális feladata marad: részvétlenül aludja át a szorongó várakozás-idejét, míg megváltja a Szó vagy Isten türelmének a fogyta.”*

Isten, hogy néhány szót szóljunk a drámasorozat különös „teológiájáról” végül valóban megelégeti mindazt, amit az emberiség vérfojtos történelmében tapasztalnia kell. A dráma utolsó jelenetében a „fentről” érkező hang az emberiség „végnapjait” jelenti be, ez a bejelentés a verses tragédiák hagyományos nyelvén hangzik:

*„döntés született: bolygókat
megsemmisítjük, az összes frontokat,
s a nagyralátó földi férgeket,
akik megostromolták volna az eget,
s haduk bárhogy hánytavetette magát,
a Teremtés képét mocskolta tovább,
állatot kízzott és rabszolgát tartott,
büntette a jót, kitüntette a latrot,
ami szenny, szerette, ami szent, nevette,
önmaga becsületét mélyen megvetette,*

*földi javak hiú hüvelye lett,
beszélt – s beszennyezte a nyelveket,
lélek, értelem, eszme, szó, túlvilág
csak arra kellett, hogy exportálhassa áruját,
halált, poklot, Istent, művészetet, világot
a kereskedelem rendelkezésére bocsátott,
az élet célját az eszközök mögé rekesztve
kész volt rá, hogy készáruját testével fedezze,
hú szolgálja lett szükségyszerűségeinek,
hogy ezek léte kárára érvényesüljenek...”*

A drámasorozat zárómondata pedig egyenesen Istentől való: „*Nem én akartam így.*” (Csak mellékesen jegyzem meg, hogy Karl Kraus művének végső szavai pontosan az ellenkezőjét jelentik be annak, amit *Az ember tragédiája* végül kimond.)

A dráma utolsó mondata állítólag II. Vilmos császár szájából hangzott el a háborús vereség bejelentése után. Van abban valami abszurd és szinte blaszfémikus, hogy Isten a háborút veszített (és a háború kirobbanásáért igen nagy személyes felelősséget viselő) uralkodó szavaival zárja le a drámai történetet és minthogy Isten beszél: a történelmet. Mindez megfontolandó teológiai kérdéseket vet fel, nevezetesen azt, hogy Isten, akit úgy ismerünk, mint a végtelen jóságot és szeretetet, hogyan engedheti meg a kegyetlen vérengzést, mindazt, amivel Karl Kraus drámája számot vetett. Nagyon régi, az emberi személyiséget és az emberi közösségeket (a nemzeteket, az egyházakat) minden nagyszabású történelmi katasztrófa alkalmával vallatóra fogó történelembölcseleti és teológiai kérdés ez. Annak idején Schütz Antal, a neves piarista filozófia-professzor egész könyvet (tulajdonképpen egy 1922 őszén megtartott egyetemi előadás-sorozatot) szentelt a kérdésnek. Az *Isten a történelemben* című munka azonban, legalábbis az én olvasatomban, nem adott megnyugtató feleletet a drámai kérdésre. Hogy Isten miért nézi tétlenül az öldöklésnek azt a tobzódását, amelyet a világháborúk jelentenek, olyan titok, amelyre nincs válasz, holott minden vallás talán legfőbb dilemmáját jelenti. Ez a tragikus történelembölcseleti és teológiai dilemma hatja át Karl Kraus hatalmas opuszát, s az külön zaklató problémát jelent, hogy a Mindenható miért a

történelmi értelemben bűnös és népének sorsát a pusztulás útjára terelő (hiszen a náci rendszer rémuralma és a második világháború egyenesen következett a vesztes első világháborúból) német uralkodó szavaival utasítja el magától azt a művét, amit az emberiség és ennek történelme jelent.

A „katasztrofizmus” irodalma

Az a szépirodalom: a költészet, az elbeszélő irodalom és a drámai irodalom, amely az első világháború hatására széles körben létrejött, megrendítő és gondolkodásra készítő történelmi katasztrófák hatására született. Innen ered a katasztrofizmus irodalomtörténeti terminusa. A katasztrofizmus fogalma természetesen nem szigorúan irodalomelméleti kategóriát jelent, hiszen minden nagy európai vagy világkatasztrófa nyomán jöttek létre olyan művek, amelyek ebben a körben helyezhetők el. Gondolok itt elsősorban a német, az osztrák és a magyar irodalomra, nemcsak az első, hanem a második világháborút követő korszakban is. Huszadik századi történelmünk, szomorúan kell megállapítanunk, valójában a nagy nemzeti katasztrófák sorozata: gondolok 1914-re, 1918-ra, 1920-ra, 1945-re, 1956-ra. Művek hosszú sorát lehetne idézni, mondhatnám, hogy irodalmunk magaslati pontjait rendre ez a tragikus nemzeti tapasztalat jelölte meg. Olyan költőkre gondolok, mint Ady Endre, Babits Mihály, Illyés Gyula, Weöres Sándor és Pilinszky János és olyan elbeszélőkre, mint Móricz Zsigmond, Szabó Dezső, Németh László, Márai Sándor és Déry Tibor – valamennyiük életművében mély és tragikus nyomot hagytak a nemzeti katasztrófák.

A figyelmet a hazai irodalomértelmezésben a tudós szlavista irodalomtörténész, Bojtár Endre vezette be *A katasztrofizmus mennyországában* című (tulajdonképpen Mihail Bulgakov *A Mester és Margarita* című regényéről 1970-ben írott) tanulmányában, majd a *Világirodalmi Lexikon* 1977-ben megjelent hatodik kötetében foglalkozott a „katasztrofizmus” irodalmi irányzatával. Az utóbbi szöveg megállapítása szerint: „Az avantgarde delelőjén, a húszas évek elején a prózában és drámában jelentkező, s csúcspontját a harmincas évek lírájában elérő katasztrofizmus leginkább az avantgarde ellenpólusaként lehet jellemezni: annak naiv optimizmusá-

val szemben a katasztrófizmus központi kategóriája a tragikust és komikust egyszerre és egységben láttató groteszk; az avantgarde jövő-centrikus világgképével szemben a katasztrófizmusban nagy szerepet kap a különböző allúziós-rendszerek, mítosz-újrértelmezések, szimbólumok, archetípusok segítségével felidézett múlt. A jövő csak mint a pusztulás, a katasztrófa időszaka, mint >negatív utópia< jelenik meg; a társadalmi érdeklődésű avantgardistákkal szemben a katasztrófisták nagy többsége – ez különösen a húszas évek végén színre lépő új lírikus-nemzedékre érvényes – elfordult az egyre kegyetlenebbé váló társadalomtól, s a halállal szembekerülő ember örök, időtlen kérdéseiben medítál. Nem az egyén és közösség viszonya, a társadalom ilyen vagy olyan berendezése érdekelte őket, hanem az emberi lét elvont értelme, az egyén és a hatalom absztrakt viszonya.”

Ebben az értelemben Szabó Dezső regényét és még inkább Karl Kraus drámafolyamát talán joggal tekinthetjük a katasztrófista európai irodalom jellegzetes termékének, anélkül, hogy elutasítanánk azokat a regény-, illetve drámapoétikai kötődéseket, amelyek a két művet az expresszionista irodalom körében helyezik el. (Bojtárral ellentétben magam nem látok komolyabb ellentétet a két irányzat, tehát a katasztrófizmus és az expresszionizmus szellemisége és poétikája között, miközben igen termékenyeknek tartom Bojtár fejtegetéseit.) Mindkét szóban forgó irodalmi alkotás hatalmas történelmi katasztrófáról: a magyarság, illetve az emberiség történetének pusztító katasztrófájáról ad képet, mindkettőben jelen van a tragikum, időnként a komikum és a kettőt egységben láttató groteszk. Mindez a nyelvhasználatban is kimutatható (erről mindkét mű esetében külön részletező tanulmányt lehetne írni!), Szabó Dezső regényírói és Karl Kraus drámaírói nyelvezete egyszerre mutatja a tragikumot, az iróniát és természetesen a groteszket. Olyan tanulság ez, amely talán általánosságban is érvényesíthető volna az első világháború eseményeit bemutató szépirodalom értelmezésében, természetesen nem minden írásműben, de ezek egy tekintélyes részében. Amikor az első világháború irodalmi ábrázolásáról beszélünk, természetesen figyelnünk kell azokra a regény-, illetve dráma-poétikai jelenségekre is, amelyeket ez az irodalom kezdeményezett. Mindez egy átfogó „első világháborús irodalomtörténet” feladata lehet, minthogy ez a háború tragikus súlyával nemcsak Magyarország sorsára, hanem a magyar irodalom sorsára és szellemiségére is ránehezedett.

MÉRÉS-ÉRTÉKELÉS A KÜLHONI MAGYAR OKTATÁSBAN

Papp Z. Attila

Iskola és képesség. Egy 2013-as pilot kutatás tanulságai

Kevésbé vizsgált terület a határon túli magyar kisebbségek oktatásának belső világa. Az elmúlt két évtized nagyobb elemzései rendszerint az oktatás jogi, demográfiai, „humáninfrastruktuális” adottságaira tértek ki, nemegyszer pedig kisebbségi-többségi relációban, az asszimilációs veszély árnyékában kerültek tárgyalásra.

Jelen írásban egy másfajta megközelítést kívánunk érvényesíteni, ugyanis egy 2013-ban négy országban, összesen 12 helyszínen zajlott, iskolai mérésekre épülő mérés¹ eredményeit mutatjuk be. A kutatás célja az volt, hogy képet kapjunk a külhoni magyarok iskolai teljesítményéről, és ezt legalább két összehasonlító dimenzióban igyekeztünk árnyalni. Egyrészt a kiválasztott településeken a magyar és a nem magyar (többségi nyelvű) osztályokban is töltöttünk ki tesztek, másrészt pedig a tanulói háttérkérdőív során a gyerekek nyelvhasználatára is rákérdeztünk. Az első szempont tehát lehetővé teszi a magyar és – hasonló település-adottsággal működő – többségi nyelvű képzésben részvevő diákok képességeinek összevetését, a második pedig – elviekben – lehe-

¹ A kutatást az MTA TK Kisebbségkutató Intézete készítette a BGA Zrt. – Nemzetpolitikai Kutatóintézet megbízásából. Köszönet ezúttal is a támogatónak és az adatfelvételben részvevő munkatársaknak.

tővé teszi azt, hogy az államnyelven tanuló, de otthonukban magyarul beszélő gyerekek iskolai teljesítményéről benyomásokat szerezzünk.

Kutatásunkat feltáró (pilot) jellegűnek tekinthetjük, ugyanis az eredmények csak a vizsgált települések vonatkozásában relevánsak, és semmiképpen sem jelenthetjük ki azt, hogy azok az egész régió vonatkozásában érvényesek lennének. A módszertani korlátokkal az alacsony elemszám miatt szembe kell néznünk, hiszen statisztikailag szignifikáns összefüggések ilyen feltételek mellett nehezebben állapíthatók meg, ugyanakkor az alacsony elemszám ellenére a helyenként beazonosított szignifikáns kapcsolatok valódi problémákra hívják/hívhatják fel a figyelmet.

Elemzésünket két szinten fogjuk folytatni: egyrészt az egész minta egészét vizsgáljuk (itt könnyebb a statisztikailag releváns kapcsolatok felállítása), majd a képességek mértékét regionális vonatkozásokban is megtekintjük.

A kutatás 12 település 419 negyedik osztályos diákjára terjedt ki. Az egyes régiókon belül igyekeztünk szórvány- és tömb régióknak tartott településeket is célba venni. A minta egészén belül továbbá 16 százalékra tehető azok aránya, akik ugyan szüleikkel magyarul beszélnek, de tannyelvük nem magyar. Ennek mértéke Felvidéken és Kárpátalján magasabb, az erdélyi és vajdasági kutatáshelyeken jóval alacsonyabb, amint az kiderül az alapadatainkból is (1. táblázat).

1. táblázat. A kutatás alapadatai

		ÖSSZESEN	OTTHON ÉDESANYÁVAL MAGYARUL BESZÉL – TANNYELVE: TÖBBSÉGI NYELV	
			sám szerint	százalék
ERDÉLY				
<i>Dicsőszentmárton</i>	28			
<i>Gyergyószentmiklós</i>	69			
ÖSSZESEN		97	7	7,29
VAJDASÁG				
<i>Újvidék</i>	27			
<i>Magyarkanizsa</i>	36			
<i>Palics</i>	42			
ÖSSZESEN		105	6	5,71

	ÖSSZESEN	OTTHON ÉDESANYÁVAL MAGYARUL BESZÉL – TANNYELVE: TÖBBSÉGI NYELV	
		szám szerint	százalék
FELVIDÉK			
<i>Gúta</i>	19		
<i>Komárom</i>	18		
<i>Rozsnyó</i>	35		
<i>Tornalja</i>	68		
ÖSSZESEN	140	34	24,2
KÁRPÁTALJA			
<i>Beregszász</i>	23		
<i>Jánosi</i>	21		
<i>Munkács</i>	33		
ÖSSZESEN	77	18	25,35
ÖSSZESEN	419	65	15,51

A kutatás alapkérdései

Az iskolai teljesítményeket az iskola belső és külső világához tartozó sokféle tényező befolyásolja.

1. A kutatás első kérdése arra irányult, hogy a más-más oktatási rendszerbe tartozó gyerekek, tantervtől független iskolai képességei, azaz kompetenciái mutatnak-e szignifikáns eltéréseket.
2. Második alapkérdésünk arra vonatkozott, hogy az egyes régiókon, illetve településeken belül a kisebbségi magyar, illetve a többségi nyelven tanuló diákok iskolai teljesítményei között be lehet-e azonosítani képességbeli különbségeket.
3. Harmadsorban arra is kíváncsiak voltunk – hogy a jelzett sokaságbeli korlátok ellenére – az anyanyelven és államnyelven tanuló magyar diákok iskolai teljesítményei között tapasztalhatunk-e eltéréseket.
4. Negyedik alapkérdésünk az volt, hogy a kisebbségi magyarok iskolai teljesítményét befolyásolják-e a település etnikai arányai. Más szóval a regionálisan tömb-, illetve szórványrégióknak tartott településeken tanuló kisebbségi gyerekek iskolai teljesítményei között tapasztalhatunk-e eltérést.

Noha kutatásunk fókuszában az iskolai kompetenciákat etnikai keretekben tárgyaljuk, tudatában vagyunk annak, hogy ezeket más, a gyerekek családi hátterével kapcsolatos tényezők is meghatározzák. Ezért az adatfelvétel során háttérkérdőíveket is kitöltöttünk, és arra is kíváncsiak voltunk, hogy a gyerekek családháttér-indexe milyen mértékben határozza meg az iskolai képességeket. Ha ugyanis belátjuk, hogy az iskolai teljesítményeket a családi háttér befolyásolja, akkor statisztikailag is lehetővé válik az úgynevezett hozzáadott értéket is kiszámítani. E hozzáadott érték azt mutatja meg, hogy a családi háttér becsléséhez képest az elért eredmények pozitív vagy negatív irányba mozdulnak-e el.

A hozzáadott érték kiszámítása után újra felmerülhet, hogy a négy alapkérdésben megfogalmazott eltérések ezen a szinten is érvényesek-e. Hipotéziseinket tehát megfogalmazhatjuk a hozzáadott értékre vonatkozóan is, hiszen sok szempontból reálisabb képet kapunk, ha a családi hátteret kontroll alatt tartva igyekszünk az iskolai teljesítményről állításokat megfogalmazni.

A kutatás koncepcionális kerete

A kutatás során használt eszközök kiválasztásakor tekintettel kellett lennünk arra, hogy a 4. osztályos célcsoport eltérő iskolai rendszerben tanul. Így olyan eszközöket használtunk, amelyek nem az egyes iskolarendszer sajátosságait tükrözik, hanem lehetőleg tanterv-független képességeket mér. Ugyan használhattuk volna a nemzetközi gyakorlatban ismeretes, avagy a Sulinova egykori adatbankjában található tesztek valamelyikét; választásunk végül Dr. Tímár Éva feladatlapjaira esett, amelyekben a különféle képesség-területeket 7 feladattal vizsgálja.² Választásunkat az indokolta, hogy ezek időkerete is, illetve felépítése is lehetővé tette, hogy a más-más iskolarendszerbe tartozó gyerekek használni tudják. A fel-

² Köszönet a T-Tudoknak, hogy felhívta figyelmünk e feladatlapokra.

adatok stílusának, érthető megfogalmazásának köszönhetően hatékonyan le tudtuk fordítani az egyes országok többségi nyelvére is.³

A hét feladat figyelem-koncentrációt és monotónia-tűrést, analógias gondolkodást, logikai szabályfelismerést, gyorsasági vizuális észlelést, azonosítást és formafelismerést, illetve a mindennapi fogalomismeretet, a gondolkodás fejlettségét mérte (l. 2. táblázat). A feladatok összesen 55 itemet (alpontot) tartalmaztak; a gyerekek válaszait az elemzés során „helyes”, „nem helyes válasz” kategóriákkal kódoltuk.

A kapott válaszokat több módon is csoportosíthatjuk. A legkézenfekvőbb az, hogy a hét feladatba tartozó itemeket csoportosítva (átlagolva) az egyes vizsgálandó területekre létrehozunk egy-egy új mérőszámot (változót, skálát). Ezzel az eljárással a részterületekre vonatkozóan tudunk elemzéseket végezni. A kérdés azonban az, hogy a részterületenként kialakított skálák, valamint az egyes bevont itemek ugyanazt mérik-e. Ennek eldöntésére szolgál a modern tesztelméletben az ún. *Cronbach alpha* mutató, amely a skálák megbízhatóságának (reliabilitásának vagy belső konzisztenciájának) a mutatószáma, értéke 0 és 1 között változik. Minél közelebb van az értéke 1-hez annál inkább megbízhatónak mutatkozik a skála, a 0,5 alatti érték mellett pedig rendszert óvatosan (fenntartásokkal) kell kezelnünk a skálákat. A *Cronbach alpha* tehát azt mutatja meg, hogy az egyes itemek ugyanazt mérik-e, mint a skála egésze.⁴

Az eredeti hét feladat itemeit – a feladatokon belül – felhasználva, ha kiszámítjuk a megbízhatósági indexeket, azt látjuk, hogy a nagyobb tételszámú feladatok esetében megbízhatóan mérhet az összevont változó (skála), míg a logikus gondolkodás két különálló feladata, valamint

³ Ez persze nem jelenti azt, hogy elméletileg kizárnánk annak a lehetőségét, hogy a többségi nyelvű válaszadást esetleg befolyásolhatta a fordítás minősége.

⁴ Könnyen belátható, hogy a reliabilitás növekszik, ha minél több itemet vonunk be a skálába, de nem kizárólag csak ekkor. Ha az egyes itemek közötti páronkénti korrelációk magasak, akkor alacsony itemszám mellett is kaphatunk elfogadható reliabilis értéket. Ez fordítva is igaz, gyengén korreláló itemekből is lehet jó megbízhatósági értékkel rendelkező skálát kialakítani, ha kellően magas számú itemet használunk. Szterenderdizált változók esetén a Cronbach alpha képlete: $\alpha = k * \text{mean}(r) / 1 + (k-1) * \text{mean}(r)$; ahol k az itemek száma, $\text{mean}(r)$ pedig a páronkénti korrelációk átlaga.

a vonalvezetési és a fogalomismereti mérések kevésbé megbízhatóak. Ha a két szabályfelismerésre vonatkozó feladatot együttesen vizsgáljuk, akkor az is megállapítható, hogy megbízhatóságuk már elfogadható szintre emelkedett. Ugyanakkor azt is látjuk, hogy ha az eredeti 55 feladatot egy képességskálára akarjuk tömöríteni, ennek a skálának már elég magas a reliabilitása. Mindebből két fontos megállapítás következik: az egyik az, hogy mindenképpen érdemes egy egységes, általános képességskálát kialakítani, másrészt célszerű arra is törekedni, hogy olyan képességegyütteseket azonosítsunk be, amelyek reliabilitása is elfogadott.

2. táblázat. *A tesztfeladatok képességterülete, belső szerkezete és megbízhatósága*

Feladat	Itemek száma	Cronbach alpha
1. feladat: figyelem-koncentráció, monotonia-tűrés	10	0,911
2. feladat: az analógiás gondolkodás	20	0,894
3. feladat: logikus gondolkodás – szabályfelismerés (I.)	4	0,583
4. feladat: vonalvezetés (gyorsasági teszt)	2	0,466
5. feladat: azonosítás, formafelismerés	10	0,791
6. feladat: fogalomismeret, besorolás	5	0,577
7. feladat: logikus gondolkodás – szabályfelismerés (II.)	4	0,552
3. és 7. feladat egyben: logikus gondolkodás	8	0,722
1-7 feladat együttesen	55	0,920

Az összesített iskolai képesség

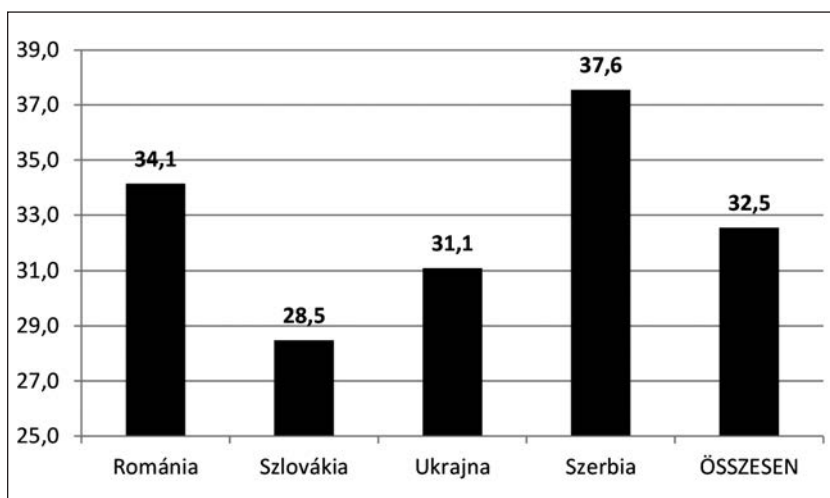
Az összesített képességskálát kétféle módon hoztuk létre. Egyrészt úgy, hogy a kiinduló kétértékű (helyes/nem helyes válaszkategóriákat tartalmazó) dummy változókat sztenderdizáltuk, majd a sztenderdizált 55 változót – azt feltételezve, hogy mindegyik item egyenlő módon járul hozzá az összesített képességhez – átlagoltuk. Az újonnan kapott változót újra sztenderdizáltuk, de ezúttal a nemzetközi méréseknek megfelelően úgy állítottuk be, hogy az átlaga 500 pont, a szórása pedig 100 pont legyen. Ezzel az eljárással minden diákot egy képességská-

lán tudunk elhelyezni, amelynek értékei 95 százalékban elméletileg a 300–700 intervallumban helyezkednek el. A tényleges megfigyelésünk minimális értéke 178 pont, maximális értéke pedig 695 pont lett. E skála előnye, hogy árnyalt képet ad a gyerekek teljesítményéről, így az eltérések „láthatóbbá” válnak.

Ha a kiinduló 55 tételre (itemre) adott összes válaszból kétértékű (helyes/nem helyes válaszokat tartalmazó) változókat hozunk létre, akkor olyan változót is létrehozhatunk, amely a tanulók helyes válaszáinak számát tartalmazza. Ezzel az eljárással, arra az eredményre jutunk, hogy a tanulók átlagosan 32,5 feladatot oldottak meg helyesen, amely – ha 100 százaléknak vesszük az eredeti 55 feladatot – 59 százalékos sikernek számít. A medián (felező) érték is ehhez közeli szintet mutat: a tanulók fele maximum 33 feladatot oldott meg helyesen, a másik fele pedig legalább 34 itemre helyes választ adott.

Nemi megoszlás tekintetében megállapítható, hogy a minta egészében a lányok szignifikánsan jobban teljesítenek, mint a fiúk, és ez így van Felvidéken, Kárpátalján és Vajdaságban is. Erdélyben nincs szignifikáns eltérés a fiúk és lányok teljesítménye között.

1. ábra. *Helyes válaszok átlaga országok szerint*
(ANOVA, szign: 0.000, eta-négyzet: 0,110)



A helyes válaszok száma országok szerint is nagyfokú eltéréseket mutat: Vajdaságban és Erdélyben átlag fölötti, Felvidéken és Kárpátalján⁵ pedig átlag alatti a helyes válaszok száma. Az eredményeket 11 százalékból az befolyásolta, hogy melyik országban töltötték ki a tesztek.

A kutatás keretében a tesztet 55 százalékban magyarul töltötték ki, 45 százalékban pedig az egyes országok többségi nyelvén. Ha a helyes válaszokat magyar és többségi tannyelv szerint vizsgáljuk, fontos megállapítanunk, hogy Kárpát-medencei szinten⁶ nincs számottevő eltérés között, hogy a negyedikes gyerekek magyarul vagy többségi nyelven töltötték-e ki a tesztet. Ez azt jelenti, hogy összesítve nem jelenthetjük ki, hogy a magyar vagy a többségi iskolák teljesítenek jobban. Csakhogy, ami érvényes Kárpát-medencei szinten nem feltétlenül állja meg a helyét az egyes régiók (országok) tekintetében.

Adataink alapján ugyanis az látszik, hogy Erdélyben a magyar tannyelvű, Szlovákiában pedig a többségi nyelvű iskolák jelentősen⁷ jobban teljesítenek, a másik két régióban viszont nincs statisztikai jelentőségű eltérés a tannyelvek szerint. Az utóbbi két eset azért is érdekes, mert a négy régió összehasonlításában Vajdaság tűnik a legsikeresebbnek, Kárpátalja pedig az egyik leggyengébb, átlag alatti teljesítménnyel rendelkezik. Vajdaság úgy tűnik egységesen (tannyelvtől függetlenül) jól teljesít, míg Kárpátalján mindkét nyelven egyaránt gyengén teljesítenek a diákok. Kétségtelen, ezeknek az eredményeknek az oktatási rendszerrel kapcsolatos okai lehetnek. Az erdélyi és a felvidéki iskolarendszer mintha szelektívebb lenne: Romániában a magyarok, Szlovákiában a többségiek teljesítenek jobban.⁸

⁵ A fogalmazás könnyedségéért használjuk a regionális jelzőket, illetve az országok nevét. Mint korábban jeleztük az egyes térségekben csak két, három vagy négy településen zajlott a kutatás.

⁶ Természetesen tudnunk kell itt is, hogy a felmérés csak 12 településen zajlott, ezért a „Kárpát-medencei” szófordulatot csak az egyszerűség kedvéért használjuk.

⁷ Az alacsony elemszám miatt a szignifikanciaszintet 0.10-ben (90 százalékos valószínűségben) határoztuk meg.

⁸ Megjegyzendő, hasonló eredményekre utalnak a nemzetközi PISA és PIRLS felmérések is. L. például Papp Z. Attila: Kisebbségi magyarok oktatási részvételének értelmezési lehetőségei. *Educatio*, 2012/1. 3–23.

3. táblázat. Átlagos képességpontok ország, illetve tannyelv szerint

ORSZÁG	Tannyelv	Átlag	N	Standard hiba	F-próba, szign.
Románia	többségi	487	31	17,51	0,064
	magyar	526	66	11,78	
	ÖSSZESEN	514	97	9,90	
Szlovákia	többségi	479	72	11,55	0,061
	magyar	446	68	13,15	
	ÖSSZESEN	463	140	8,80	
Ukrajna	többségi	484	36	15,25	0,835
	magyar	489	41	15,03	
	ÖSSZESEN	487	77	10,65	
Szerbia	többségi	540	51	11,13	0,488
	magyar	551	54	10,84	
	ÖSSZESEN	546	105	7,75	
ÖSSZESEN	többségi	498	190	6,88	0,698
	magyar	502	229	6,89	
	ÖSSZESEN	500	419	4,89	

4. táblázat. Átlagos képességpontokat befolyásoló tényezők (ország, tannyelv) parciális és interakciós hatásai (többutas ANOVA)

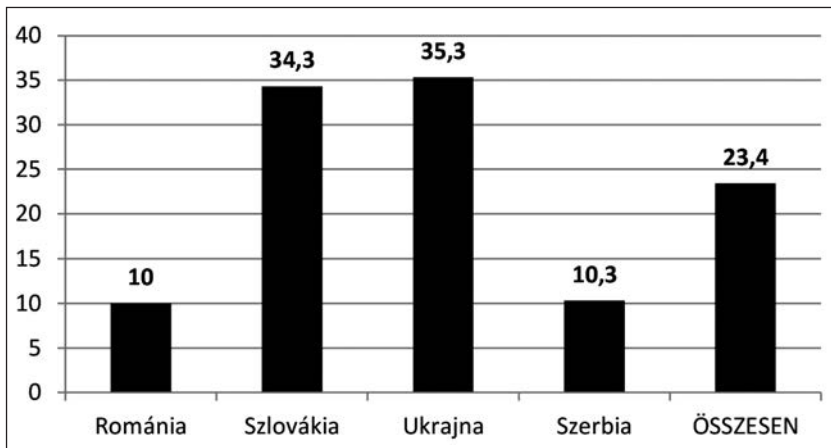
<i>Dependent Variable: OSSZES_vegl</i>						
Source	Type III Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.	
Corrected Model	514304,320 ^a	7	73472,046	8,238	,000	
Intercept	9,639E7	1	9,639E7	10806,882	,000	
regio	426837,388	3	142279,129	15,952	,000	
tannyelv_dummy	2807,064	1	2807,064	,315	,575	
regio * tannyelv_dummy	74106,786	3	24702,262	2,770	,041	
Error	3665695,680	411	8918,968			
Total	1,089E8	419				
Corrected Total	4180000,000	418				

a. R Squared = ,123 (Adjusted R Squared = ,108)

A két tényező együttes hatását egy ún. többutas ANOVA modellel is megvizsgálhatjuk, és láthatjuk (4. táblázat), hogy az ország, illetve az országnak és a tannyelvnek együttesen szignifikáns interakciós hatása van, a tannyelvnek önmagában viszont nincs hatása az iskolai teljesítmé-

nyekre (a modell magyarázottsága 12,3 százalékos). A fenti táblázatban (3. táblázat) is jól látszik, hogy Románia és Szlovákia teljesítménye tan nyelv alapján (és egymáshoz képest ellentétesen) szelektív, míg a másik két régióban az eredmények együtt mozognak, tannyelvtől függetlenül.

2. ábra. Nem anyanyelven tanuló magyar diákok aránya országok szerint



Kutatásunk egyik célkitűzése az volt, hogy képet kapjunk arról, hogy kisebbségi kontextusban az anyanyelven avagy az államnyelven való tanulás eredményesebb-e? Mivel a nemzetiség fogalma nem biztos, hogy érvényes kategória kutatásunk 10–11 éves célcsoportja számára, ezért a háttérkérdőívben a szülőkkal, nagyszülőkkal és barátokkal folytatott beszélgetések során használt nyelvre kérdeztünk rá. E vonatkozásokban a legkisebb adathiányt az anyával folytatott beszélgetés során azonosíthatjuk be (mindössze 5 szlovákiai fiatal esetében nincs ilyen adatunk), ezért a „magyar nemzetiséget” alábbi elemzésünkben az anyával folytatott magyar nyelvű beszélgetőkkel operacionalizáljuk. A minta egészén belül így azt találjuk, hogy az érvényes választ adó megkérdezetteink mintegy kétharmada (278 személy, azaz 68,3 százalék) magyar nemzetiségű. A magyar nemzetiségűek közel egynegyede (23,4 százalék) viszont államnyelven, azaz nem az anyanyelvén tanul. Mindezt régiók szerint megvizsgálva, azt is megállapíthatjuk, hogy az erdélyiek és vajdaságiak körében ez

az arány 10 százalék körüli, Felvidéken és Kárpátalján azonban a magyar nemzetiségűek (anyanyelvűek) mintegy egyharmada államnyelven folytatja tanulmányait már a 4. osztályban (2. ábra).

Ha az anyával beszélt nyelvet és a tannyelvet összevetjük, három markánsabb csoportot tudunk kialakítani: egyrészt azokat a magyar nemzetiségűeket (anyanyelvűeket), akik magyarul tanulnak (a minta 52 százaléka), másrészt azokat a magyar nemzetiségűeket, akik nem anyanyelven tanulnak (a minta 16 százaléka), harmadrészt pedig azokat a többségieket, akik államnyelven tanulnak (29 százalék).⁹ Az alábbiakban megvizsgáljuk, e három csoport iskolai teljesítménye eltér-e egymástól, és ha igen, milyen bizonyossággal jelenthetjük ezt ki.

Az egész mintán belül egyértelműen megállapíthatjuk,¹⁰ hogy a vizsgált három tanulói csoport iskolai teljesítménye nagyjából eltér egymástól: az államnyelven tanuló többségiek jobb eredményeket értek el, mint a magyarok, függetlenül attól, hogy anyanyelven, avagy államnyelven tanulnak-e. Az is látszik, hogy az összesített pontszámok alapján igazán vesztesek azok a magyarok, akik nem anyanyelven tanulnak. Regionálisan azonban eltérő mintázatokkal találkozunk: Erdélyben a bármilyen nyelven tanuló magyarok jobban teljesítenek, mint a románul tanuló román fiatalok, ám ugyanez nem mondható el a felvidéki és kárpátaljai tanulók esetében. Felvidéken a többségi fiatalok dominánsan jobban teljesítenek, mint az anyanyelven tanuló magyarok, ugyanakkor a nem anyanyelven tanuló magyar fiatalok szignifikánsan nem csúsznak le az anyanyelven tanuló magyarokhoz képest. A legnagyobb „gap” (szakadék) Ukrajnában tapasztalható, itt a többségi fiatalok messze lekörözik nemcsak a szintén ukránul tanuló magyarokat, hanem azokat is, akik anyanyelven tanulnak. Erre talán némi vigaszt jelenthet az, hogy az anyanyelven tanuló magyarok egyértelműen jobban teljesítenek, mint azok, akik többségi nyelven tanulnak. A leghomogénebb iskolai teljesítményt Vajdaságban mértük, ahol a három tanulói csoport eredményei nem válnak szét statisztikai bizonyossággal: az anyanyelven

⁹ Létezik egy negyedik kategória is, nevezetesen azok a többségiek, akik a magyar nyelvű tanulás mellett döntöttek, de ezek száma elenyésző (2,5 százalék).

¹⁰ Lásd a szignifikanciaszintet az 5. táblázat utolsó sorában, jelen esetben: 0.059

tanuló magyarok iskolai teljesítményének becslése ugyan magasabb, mint a másik két csoporté, de ez nem számottevő.

5. táblázat. Összesített iskolai teljesítmények az anyanyelv és a tannyelv szerint

Tanulói csoport anyanyelv és tannyelv szerint	ÖSSZESEN	ORSZÁG			
		Románia	Szlovákia	Ukrajna	Szerbia
többségi - többségi nyelven	513	478	486	543	542
magyar - államnyelven	476	517	481	435	529
magyar - anyanyelven	503	532	447	479	552
ÖSSZESEN	502	517	466	481	546
<i>szign.</i>	0,059	0,063	0,123	0,003	0,707

A fenti eredmények valójában nem meglepőek. Korábbi, a PISA vizsgálatokra épülő elemzések alapján is kimutattam már,¹¹ hogy a magyarok Erdélyben, úgy tűnik, jobban teljesítenek, mint a románok; a szlovákiai magyar iskolák országos átlaghoz való alulteljesítése is ismerős a nemzetközi adatokból; és az is megerősítést nyert, hogy etnikai háttér és tannyelv szempontjából Szerbiában a leghomogénebbek az iskolai teljesítmények. Ami újszerű, Kárpátalja esete. Ha ezen eredményeket összevetjük, akkor látható, hogy a legnagyobb kockázatnak a – PISA mérések által nem vizsgált – kárpátaljai gyerekek vannak kitéve: itt a magyarok minden szempontból lecsúsztak, és itt jelenthetjük ki ezt a legnagyobb bizonyossággal is (F-próba szign.: 0.003).

Kutatásunk negyedik alapkérdése arra irányult, hogy a szórványban avagy a tömbrégióban jobbak-e a magyar kisebbségi gyerekek iskolai teljesítményei. Kutatásunk mindegyik régiójában bevettünk egy szórványnak tekintett (magyarok aránya relatív alacsony: 20-25 százalék alatti) települést is.¹² Annak ellenére, hogy több vonatkozásban, úgy tűnik, a tömbrégióban a magyar gyerekek összesített teljesítménye magasabb, mint a szórványban,

¹¹ Papp Z. Attila, 2012. Kisebbségi magyarok oktatási részvételének értelmezési lehetőségei, i.m.

¹² A szórvány fogalmának árnyalásától most tekintsünk el, jelen elemzésben a jelzett arány mentén operacionalizálva használjuk.

statisztikai bizonyossággal ezt nem tudjuk kijelenteni sem Kárpát-medencei vonatkozásban, sem bármelyik ország esetében. Kárpát-medencei szinten, a csak magyar nyelvű képzésben résztvevőkre számítva, a tömb régiókban 507, a szórványban pedig 486 pontot mértünk, de a különbség nem jelentős.¹³ Magyarázatként azt fogalmazhatjuk meg, hogy mintánkban mind-egyik régióban a szórványtelepülés városi és nagyvárosi közeget jelent, és tudjuk, hogy ezen országokban a városi iskolák rendszerint jobban teljesítenek, mint a falusi iskolák, és ez a strukturális egyenlőtlenség vélhetően kihat a városi szórványban működő magyar tannyelvű képzésekre is.

6. táblázat. *Átlagos képességpontokat befolyásoló tényezők (tannyelv és a település etnikai jellege) parciális és interakciós hatásai (többutas ANOVA)*

<i>Dependent Variable:OSSZES_vegl</i>					
Source	Type III Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Corrected Model	72001,029 ^a	3	24000,343	2,425	,065
Intercept	8,628E7	1	8,628E7	8715,903	,000
tannyelv_dummy*	4103,536	1	4103,536	,415	,520
tomb_dummy	4371,080	1	4371,080	,442	,507
tannyelv_dummy tomb_dummy	66641,276	1	66641,276	6,732	,010
Error	4107998,971	415	9898,793		
Total	1,089E8	419			
Corrected Total	4180000,000	418			

* A „dummy” változók kétértékű változók, amelyben 1-essel jelöljük egy adott tulajdonság meglétét, 0-val pedig annak hiányát. A kifejezés a tanulmány későbbi részeiben is felbukkan.

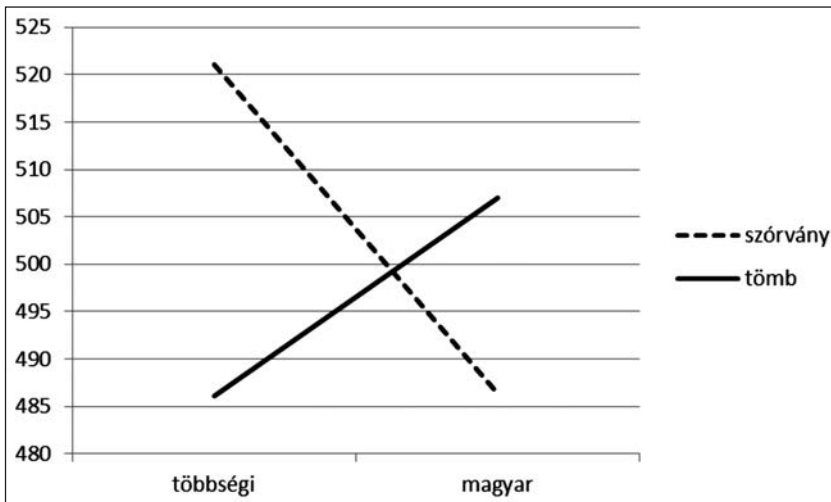
a. R Squared = ,017 (Adjusted R Squared = ,010)

Igen ám, de ha abból indulunk ki, hogy a tannyelvvel kapcsolatos iskolaválasztásnak a szórványban van nagy tétje, fontos lenne azt is tudni, hogy a tannyelv (többségi vagy magyar anyanyelv) szerinti iskolai teljesítmények mutatnak-e eltéréseket a szórványban (és ugyanakkor a tömbnek tekintett régiókban). Az egész mintán belül ilyen metszetekben elemezve az összesített iskolai képességeket, jelentős összefüggéseket állapíthatunk meg: a szórványban az államnyelvi képzések sikereiseb-

¹³ F-próba szign. 0,190.

bek, a tömbrégiókban pedig a magyar nyelvű képzések. Statisztikailag azt fogalmazhatjuk meg, hogy annak ellenére, hogy a tannyelv és a tömb vagy szórványhelyzet önmagában nem hat ki az iskolai teljesítményekre, e két tényezőnek együttesen viszont szignifikáns interakciós hatása van.

3. ábra. Az összesített képességpontok a település etnikai jellege, illetve a tannyelv szerint

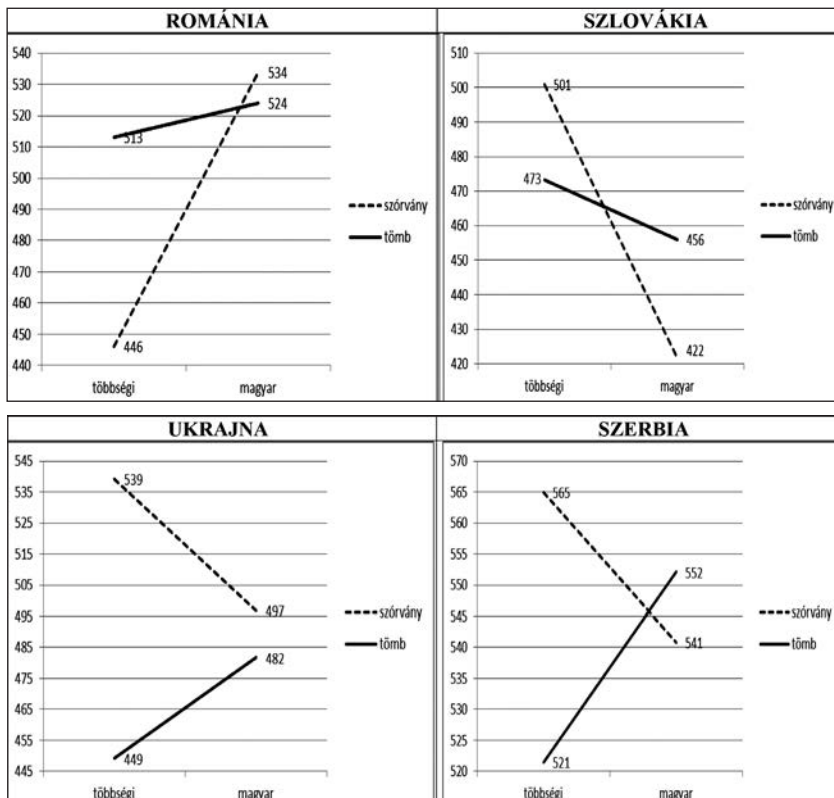


Az iskolaválasztás helyi oktatási piacon való elgondolása szempontjából ennek az interakciós hatásnak messzesemenő következményei lehetnek Kárpát-medencei szinten: ha szórványban (vegyes településeken) a szülők úgy érzékelik, hogy a többségi iskolák markánsabban jobbak, mint a magyar nyelvű képzések vagy iskolák, akkor – mivel gyerekeknek jót akarnak – logikus módon, egyre nagyobb mértékben hajlanak arra, hogy a többségi iskola mellett döntsenek. Ezzel párhuzamosan a tömbrégiókban a magyar nyelvű képzések erősebbnek tűnnek, az iskolaválasztás szempontjából a párhuzamos többségi nyelvű osztály vagy iskola nem igazán jelenthet kihívást a magyar szülők számára.¹⁴ Fontos azonban arra is felhívni a figyelmet, hogy a többségi nyelvű isko-

¹⁴ Pontosabban ez csak hosszútávon, a többségi nyelv elsajátítása kapcsán jelenthet kihívást.

lák relatív előnye (ha úgy tetszik: eredményességéből fakadó vonzereje) vegyes településeken nagyobb, mint a (kisebbségi) magyar nyelvű iskolák előnye a tömbben.

4. ábra. Az összesített képességpontok a település etnikai jellege, illetve a tan nyelv szerint a vizsgált országokon belül



Mindez regionálisan más-más alakzatokat mutat¹⁵ (4. ábra). Már más vonatkozásokban is láttuk a korábbiakban, hogy a román és szlovák oktatási rendszer eléggé pilléresedett etnikai szempontból, csakhogy lényeges eltérés mutatkozik: Szlovákiában a szlovák nyelvű, Romániában a magyar

¹⁵ A részletes regionális statisztikák ismertetését (többutas ANOVA) l. a *Mellékletben*.

nyelvű iskolák tűnnek sikeresebbnek – és most mindezt kijelenthetjük szórvány–tömb relációban is. Az közös a két régióban, hogy tömb környezetben az iskolák teljesítménybeli különbségei csökkenek. Kárpátalján a magyar szempontból szórványnak számító településen a többségi nyelvű iskola a legeredményesebb, azonban a tömb felé elmozdulva az ukrán nyelvű iskolák nagyon lecsúsznak. Itt ugyan a magyar nyelvű iskolák is lecsúsznak a tömbben, de már relatív előnyre tesznek szert a többségiekhez képest. Vajdaság hasonló konstellációt mutat, a többségi iskolák kimagaslóan jól teljesítenek a magyar szempontból szórvány vidékeken, a tömbnek számító településeken viszont kevésbé, de ugyanakkor a magyar iskolák itt valamivel erősebbek, mint a szórványbeli magyar nyelvű képzések.

Az eredeti hét feladat segítségével részkompetencia-területeket is beazonosíthatunk. Főkomponens elemzéssel az eredeti, feladatonként összevont változókat két, jó illeszkedésű és értelmezhető részterületre redukáltuk.¹⁶ Az első főkomponens szövegértésre épülő logikus gondolkodást, fogalom-felismerést fejez ki, a második pedig jobbra vizualításra épülő formafelismerést, koncentrációt tartalmaz.

7. táblázat. *Képességterületek belső szerkezete (főkomponens-elemzés, rotált változat)*

	Fogalmiság	Vizualitás
<i>Magyarozott variancia</i>	32%	27%
logikus gondolkodás	0,85	0,01
fogalomismeret, besorolás	0,64	0,31
szabályfelismerés	0,82	0,17
vizuális észlelés	0,04	0,75
azonosítás, formafelismerés	0,32	0,63
koncentráció, monotonia tőrés	0,12	0,74

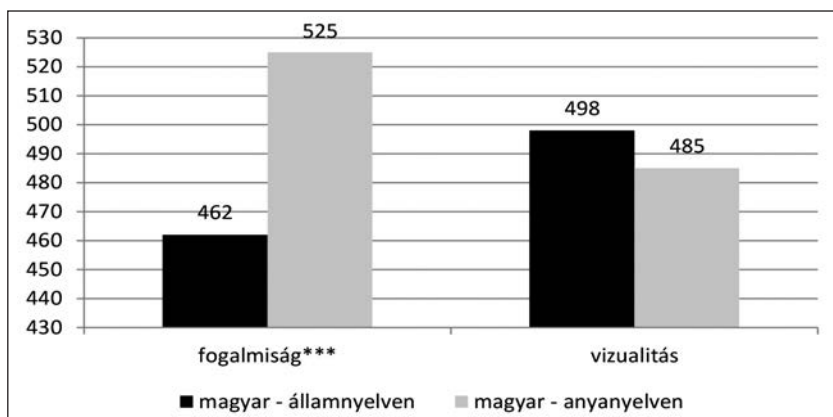
Ha e látens változók valóban szövegértést, illetve képi gondolkodással kapcsolatos rész képességeket fejeznek ki,¹⁷ akkor feltételezhetjük, hogy összefüggés tapasztalható e képességek és a nyelvi kompetenciák

¹⁶ A végső modellben éppen az illeszkedés javítása érdekében az egyik változótól meg kellett válnunk.

¹⁷ Az eleve standardizált főkomponensek átlagát beállítottuk 500 pontra, szórását pedig 100 pontra.

között. Hipotézisként tehát azt fogalmazhatjuk meg, hogy az anyanyelven tanuló fiatalok a szövegértésre épülő területeken jobban teljesítenek, mint azok, akik nem anyanyelven tanulnak a 4. osztályban. A formafelismerés vélhetően kis mértékben függ a nyelvtől.

5. ábra. A fogalmiság és vizualitás képességei a tannyelv függvényében (Kárpát-medencei minta, magyar tanulók)



E hipotézisek tesztelése érdekében vizsgáljuk meg az összmintán belüli részképességeket a tannyelv és az otthon beszélt nyelv függvényében – csak a magyar gyerekek körében. Láthatjuk (5. ábra), hogy a szövegértés területén az anyanyelven tanulók valóban jobban teljesítettek, mint azok, akik államnyelven tanultak. Ugyanakkor megfigyelhető az is, hogy a vizualításra épülő feladatok esetében nincs statisztikailag értelmezhető különbség a tannyelv függvényében. Az anyanyelvi oktatás a szövegértés területén előnyökkel járhat, míg a formafelismerés, vizuális képességek nem függnek a tannyelvtől.

Mindezt regionálisan vizsgálva az állapítható meg, hogy Erdélyben a vizsgált településeken nincs statisztikailag számottevő eltérés aközött, hogy egy magyar tanuló anyanyelven vagy államnyelven tanul,¹⁸ míg

¹⁸ Ez talán kissé meglepő, hiszen a PISA adatokból rendszerint azt tudtuk leszűrni, hogy a nem anyanyelven tanuló magyar diákok meglehetősen lemaradnak az anyanyelven tanulókhöz, illetve az országos átlagokhoz képest is.

a másik három régióban be lehet részlegesen azonosítani az eltéréseket. Szlovákiában az államnyelvű képzésben részvevő magyar fiatalok a vizuális képességek szintjén jobban teljesítenek, mint az anyanyelvűek, Kárpátalján és Vajdaságban pedig az anyanyelvű képzésben részvevő magyar diákok a szövegértés területén szignifikánsan jobban teljesítenek, mint azok, akik ukránul, illetve szerbül tanulnak.

8. táblázat. *A fogalmiság és vizualitás képességei a tannyelv szerint, regionálisan (magyar tanulók)*

	Tannyelv	Fogalmiság		Vizualitás	
			szign.		szign.
Románia	magyar - államnyelven	557	0,637	492	0,696
	magyar - anyanyelven	572		476	
	Összesen	571		478	
Szlovákia	magyar - államnyelven	480	0,803	489	0,071
	magyar - anyanyelven	486		452	
	Összesen	484		465	
Ukrajna	magyar - államnyelven	413	0,001	489	0,599
	magyar - anyanyelven	493		473	
	Összesen	465		478	
Szerbia	magyar - államnyelven	396	0,000	581	0,175
	magyar - anyanyelven	536		546	
	Összesen	521		549	
ÖSSZESEN	magyar - államnyelven	462	0,000	498	0,360
	magyar - anyanyelven	525		485	
	ÖSSZESEN	510		488	

Elemzésünket elvégezhetjük úgy is, hogy a többségi és kisebbségi magyar tannyelvű osztályokat vetjük össze. Így azt találjuk, hogy a szövegértésre épülő logikai feladatok dimenziójában a magyar osztályok lényegesen jobban teljesítettek Kárpát-medencei szinten, a vizuális képességek tekintetében azonban a többségi nyelvű osztályok voltak jobbak. A szövegértés területén Szlovákiát leszámítva a másik három régióban mindenhol a magyar osztályok meggyőzően jobban teljesítettek, míg a vizuális képességek körében a többségi osztályok statisztikai bizonyossággal magasabb pontszámokat értek el Felvidéken és Kárpátalján.

9. táblázat. A fogalmiság és vizualitás képességei a tannyelv szerint, regionálisan (teljes minta)

ORSZÁG	Tannyelv	fogalmiság		vizualitás	
			szign.		szign.
Románia	többségi	515	0,002	475	0,887
	magyar	571		472	
	Összesen	553		473	
Szlovákia	többségi	471	0,524	499	0,005
	magyar	483		454	
	Összesen	477		477	
Ukrajna	többségi	431	0,000	535	0,014
	magyar	502		476	
	Összesen	469		504	
Szerbia	többségi	476	0,001	561	0,202
	magyar	532		546	
	Összesen	505		553	
ÖSSZESEN	többségi	472	0,000	519	0,000
	magyar	523		485	
	Összesen	500		500	

A családi háttér szerepe az iskolai eredményesség magyarázatában

Az iskolai képességet eddig jobbra interetnikus mezőben vizsgáltuk: vagy a tannyelv szerint, vagy az otthon beszélt nyelv szerint, vagy a település etnikai arányainak jellegzetessége alapján. Kérdés azonban, hogy milyen háttértényezőkkel tudjuk magyarázni leginkább e képességeket. A tanulói háttérkérdőív során igyekeztünk olyan kérdéseket is feltenni, amelyek a nemzetközi tapasztalatok szerint leginkább meghatározzák a gyerekek iskolai kompetenciáinak mértékét: az otthoni könyvek száma, a szülők iskolai végzettsége és foglalkozása, tanulást segítő eszközök megléte (íróasztal, számítógép), a család gazdasági állapotára utaló egyéb tényezők.

Több kísérletezés után, illetve módszertani megfontolásokból végül sikerült egy olyan modellt felállítanunk, amely az iskolai képességeket mintegy 15 százalékban képes megmagyarázni. Ez az érték

megfelel a nemzetközi PISA vizsgálatok során mért átlagnak,¹⁹ ugyanakkor eltérések is mutatkoznak az országok között. E modell segítségével hoztuk létre a családi-háttér indexet (CSHI), amely így végül a szülők foglalkoztatási státusából,²⁰ az íróasztal, illetve internet meglétéből, valamint az otthoni könyvek becsült számából tevődik össze (a lineáris regresszió standardizált, becsülő, prediktív változója). A modellen belül egyébként látható, hogy az apa foglalkozási státuszától eltekintve, a többi elem pozitív mértékben és hangsúlyosan járul hozzá a képességpontok növekedéséhez.

10. táblázat. Az összesített képességpontok lineáris regressziós becslésének együtthatói (R-négyzet 0,154)

	Standardizálatlan együtthatók		Standardizált együtthatók	t	Sig.
	B	Std. Error	Beta		
(Constant)	371,488	25,136		14,779	0,000
anya dolg. - dummy	36,106	14,902	0,138	2,423	0,016
apa dolg. - dummy	19,421	20,679	0,052	0,939	0,348
íróasztal - dummy	35,934	17,486	0,111	2,055	0,041
internet - dummy	46,036	16,174	0,154	2,846	0,005
konyvek szama	0,106	0,025	0,226	4,306	0,000

A becsülő függvény adatai alapján kiszámíthatjuk azt is, hogy egy-egynyi elmozdulás a CSHI értéken mekkora teljesítménybeli növekedést okoz (ezt az ún. standardizálatlan B érték fejezi ki). Ez az össz minta szintjén mintegy 39 pont (kb. 4 helyes válasznyi) növekedést eredményez, ugyanakkor láthatjuk (11. táblázat), hogy Felvidéken és Kárpátalján a családi háttér nagyobb mértékben kihat a gyerekek iskolai teljesítményére, mint a másik két régióban. Ha ehhez hozzátesszük azt is, hogy éppen a felvidéki és kárpátaljai eredmények a legalacsonyabbak

¹⁹ 2012-es PISA adatok alapján a családi-háttér index az OECD országok átlagában 14 százalékban magyarázta meg a matematikai kompetenciákat. Szlovákiában és Magyarországon a legmagasabb ez az érték az OECD országok között, míg Románia és Szerbia 19,3 és 11,7 százalékot mutat.

²⁰ A szülők iskolai végzettsége kimaradt a modelltől a relatív magas adathíány miatt.

(l. a korábbi 1. ábrát és a 3. táblázatot), e relatív kis Kárpát-medencei mintán is tetten érhetjük azt, hogy minél szelektívebb az iskolai rendszer (azaz erősebb a családi háttér magyarázottsága), annál alacsonyabbak az iskolai képességek.

11. táblázat. *Az összesített képességpontok családháttér-index szerinti becslésének paraméterei országok (régiónk) szerint*

	B	Std. Error	Beta	t.	Sig.	R-négyzet
Románia	24,058	9,722	,265	2,475	,015	7,0
Szlovákia	40,256	9,394	,424	4,285	,000	17,9
Ukrajna	45,765	11,870	,461	3,856	,000	21,3
Szerbia	25,099	11,026	,231	2,276	,025	5,3
ÖSSZESEN	38,719	5,092	,392	7,604	,000	15,4

Megjegyzendő, hogy ha a modellt kiegészítjük a különféle etnikai változókkal, nem igazán javít a modell magyarázottságán. Ez felhívja a figyelmet arra, hogy noha perspektívánk kisebbségi jellegű, és ezért etnikai horizontba helyeztük elemzésünk első részét, az iskolai teljesítményeket valójában a családi háttér határozza meg. Kárpát-medencei szinten mondhatni a családi háttér hatása zárójelbe teszi az interetnikus együttélés sajátosságaira utaló vetületek hatását. Úgy is értelmezhetjük ezt, hogy az összmintán belül valójában nincsen „tisza” hatása az etnikai vetületeknek. Ez nem jelenti azt, hogy az iskolai teljesítmények függetlenek lennének a tannyelvtől, avagy a település etnikai sajátosságaitól, hanem azt, hogy ezek az etnikai hatások nem minden esetben nyilvánvalóak, illetve más tényezőkön keresztül, közvetett módon hatnak.

Ha az etnikai változókat kontroll alatt tartjuk, azaz a hasonló települési és etnikai háttérrel rendelkező, illetve ugyanazon tannyelven tanuló gyerekek iskolai teljesítményeit vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy ezeket a családi háttér szignifikánsan befolyásolja. Fordítva viszont ez nem igaz, tehát, ha hasonló gazdasági adottságú családból származó gyerekeket összehasonlítunk össze, a teljesítményük nem fog kimagaslóan eltérni annak függvényében, hogy ki milyen nyelven beszél otthon, vagy milyen nyelven tanul.

12. táblázat. Az összesített képességpontok családháttér-index és etnikai változók szerinti becslésének paraméterei (lineáris regresszió)

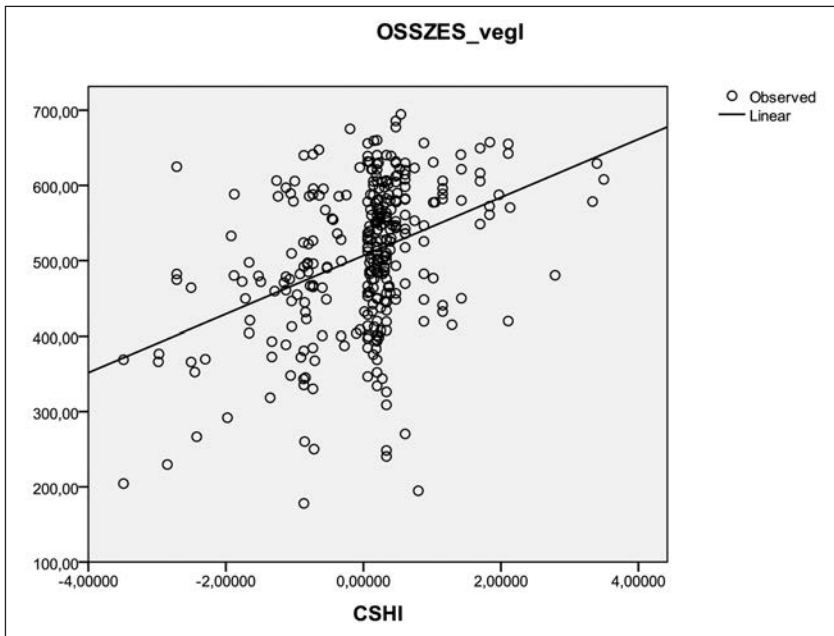
		Standardizálatlan együtthatók		Standardizált együtthatók	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
	(Constant)	510,673	11,184		45,662	,000
	CSHI	37,677	5,187	,383	7,264	,000
etnikai változók	tomb_dummy	1,944	12,516	,009	,155	,877
	anyával magyarul beszél (0 - nem, 1 - igen)	-16,981	15,888	-,080	-1,069	,286
	tannyelv (0 - nem magyar, 1 - magyar)	10,696	13,994	,054	,764	,445

13. táblázat. Az összesített képességpontokat befolyásoló tényezők (lineáris regresszió, R-négyzet 29,8)

		Standardizálatlan együtthatók		Standardizált együtthatók	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
	(Constant)	321,458	57,474		5,593	,000
családi	Testvérek száma	-2,391	8,652	-,019	-,276	,783
	Környékjellemzése (1 - nagyon szegény; 5 - nagyon gazdag)	-4,224	8,515	-,034	-,496	,620
	CSHI	21,574	6,398	,234	3,372	,001
	csalad_d (szülők együtt élnek vagy sem)	2,396	19,297	,008	,124	,901
etnikai	tannyelv (nem magyar - magyar)	25,897	17,340	,131	1,493	,137
	anyával magyarul beszél (0 - nem, 1 - igen)	-14,854	19,489	-,071	-,762	,447
	tomb_dummy (0 - szórvány; 1 - tömb)	5,521	15,837	,025	,349	,728
iskolai	Jelenlegi iskolád a körzeti iskola?	2,277	15,889	,009	,143	,886
	Járt-e óvodába? (1 - nem, 2 - igen)	11,791	5,358	,145	2,201	,029
	onbecs_rekod (1 - nagyon gyenge; 5 - nagyon jó)	39,579	8,041	,361	4,922	,000

Az iskolai eredmények magyarázatát kiegészíthetjük további családi, iskolai életúttal, illetve iskolai élettel kapcsolatos jellegzetességekkel is: a testvérek száma, a család relatív gazdasági állapota (milyen környéken élnek), a szülők családi állapota (együtt élnek, avagy a gyerek csak egyikkel él), illetve az iskola közelsége (körzeti avagy nem), a tanuló óvodáztatása (hány évet járt óvodába?) és szubjektív önbecsülése (milyen tanulónak tartja magát?). Az új változók modellbe való bevitele ugyan növelte a modell magyarázottságát (29,8 százalék), de gyakorlatilag csak a családi-háttér-index, a szubjektív önértékelés, illetve az óvodai évek száma fejt ki statisztikailag jelentős hatást (l. 13. táblázat, utolsó oszlop).

6. ábra. Az összesített képességpontok becslése a családháttér-index (CSHI) szerint

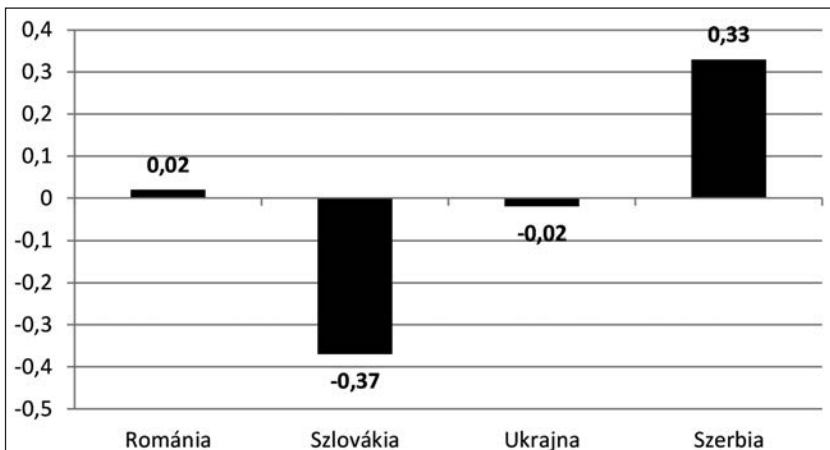


Végezetül elemezzük, Kárpát-medencei szinten milyen képet kaphatunk a pedagógiai hozzáadott értékről az általunk vizsgált iskolák tapasztalatai alapján. A pedagógiai hozzáadott értéket (PHE) a családi háttér által – magyarázatlanul hagyott – mért képességekkel értelmez-

zük.²¹ Ez azt jelenti, hogy a becslésünk által meg nem magyarázott részt, az ún. reziduálisokat tekintjük a PHE-nek. Elemzésünkben újra ún. sztenderdizált változóként szerepeltetjük a PHE-t (azaz átlaga: 0, szórása: 1), és azt vizsgáljuk, hogy a különféle tényezők szerint ez az érték az átlagos nullától pozitív vagy negatív irányba tér el. Ahol pozitív irányba, az azt jelenti, hogy az iskola belső világa képes volt valamit hozzátenni a családi háttér szerinti becsléshez, ahol pedig negatív, az azt jelenti, hogy az iskola elméletileg többet is elérhetett volna, de nem tudta kiaknázni a gyerekek hozott (családi háttérrel kapcsolatos) potenciáljait.

Országok szerint vizsgálva azt állapíthatjuk meg, hogy leginkább a vajdasági iskolák tudtak hozzáadott értéket produkálni: az erdélyiek és kárpátaljaiak mondhatni semmit sem tesznek hozzá, míg a felvidékiek inkább negatív irányba befolyásolják a gyerekekben rejlő lehetőségeket (l. 7. ábra, a PHE átlaga a minta összességében nulla, az egyes országok eltéréseit ehhez képest értelmezzük).

7. ábra. A pedagógiai hozzáadott érték országok szerint



²¹ A PHE-t természetesen kiszámíthatnánk úgy is, hogy az előbbi teljesebb modellt használjuk, azaz a becslésben nem csak a CSHI-t, hanem az etnikai és más jellegű magyarázó változókat is bevennénk.

Ha mindezt az egyes régiók szintjén megvizsgáljuk a tannyelv szerint is, azt állapíthatjuk meg, hogy Erdélyben és Vajdaságban nincs különbség az iskolák tannyelve szerint, a magyar tannyelvű iskolák Szlovákiában viszont negatív (a regionális átlag alatti) szintet, Kárpátalján pedig pozitív hozzáadott értéket mutatnak. Röviden mindezt úgy értelmezhetjük, hogy figyelembe véve a családi háttér az erdélyi és vajdasági iskolák nem mutatnak eltérést tannyelv szerint, míg a másik két régióban a helyi adottságokhoz képest a magyar iskolák Felvidéken gyengén, Kárpátalján pedig relatív jól teljesítenek (l. 14. táblázat).

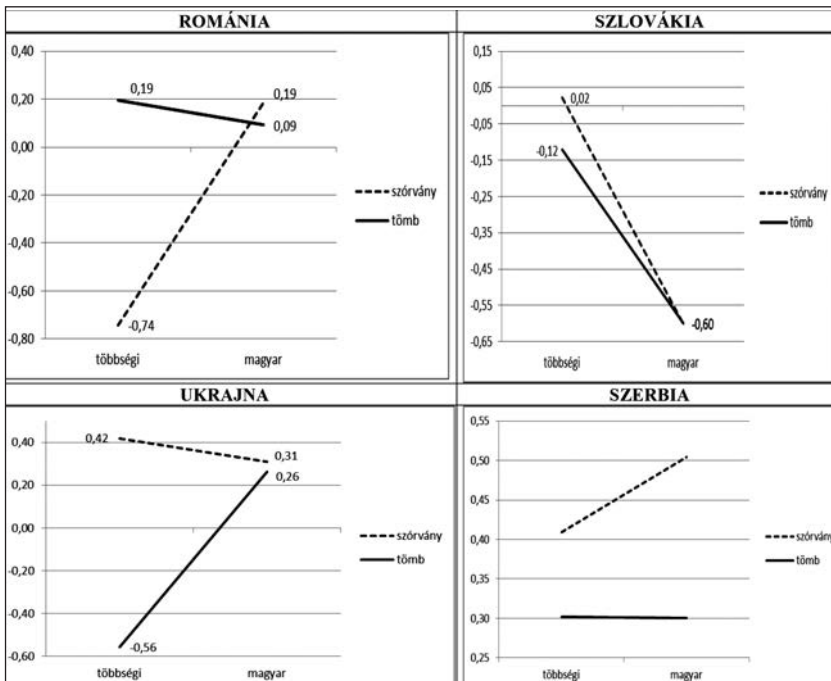
14. táblázat. A pedagógiai hozzáadott érték országokon belül és tannyelv szerint

	tannyelv	ÁTLAG	N	Standard hiba	F-próba sig.
Románia	többségi	-0,16	29	0,21	0,260
	magyar	0,11	54	0,14	
	ÖSSZESEN	0,02	83	0,12	
Szlovákia	többségi	-0,08	39	0,16	0,019
	magyar	-0,60	47	0,15	
	ÖSSZESEN	-0,37	86	0,11	
Ukrajna	többségi	-0,27	31	0,16	0,025
	magyar	0,28	26	0,18	
	ÖSSZESEN	-0,02	57	0,12	
Szerbia	többségi	0,35	44	0,12	0,857
	magyar	0,32	50	0,13	
	ÖSSZESEN	0,33	94	0,09	
ÖSSZESEN	többségi	-0,01	143	0,08	0,899
	magyar	0,01	177	0,08	
	ÖSSZESEN	0,00	320	0,06	

Ha a PHE-t az összmintán belül országok, tannyelv és szórványtömb relációban vizsgáljuk, akkor egyrészt jelentősek az országok szerinti, illetve az országon belüli tannyelv és a szórványjelleg szerinti eltérések is. Az alábbi ábrán (8. ábra) láthatjuk például, hogy Erdélyben, Felvidéken és Kárpátalján a magyar iskolák hozzáadott értéke szórványjellegtől függetlenül meglehetősen stabil, miközben a többségi nyelvű iskolák PHE-je meredeken változik. A többségi nyelvű iskolák Erdély-

ben, a tömb régióban pozitív, Kárpátalján pedig a tömbben nagyon lecsúsznak, a többségi nyelvű képzések itt nem tudnak pozitív PHE-t termelni. Felvidék más mintázatot mutat, itt a magyar és többségi iskolák hozzáadott értéke stabilan szétválik belső régiótól függetlenül – éppen a szlovák nyelvű képzések javára. Vajdaságban a nagyvárosi szórvány átlag fölötti és a szerbekhez képest is magasabb PHE-t produkál, míg a tömbnek nevezett régiókban megszűnnek a különbségek a magyar és szerb nyelvű iskolák által elért hozzáadott értékek tekintetében.

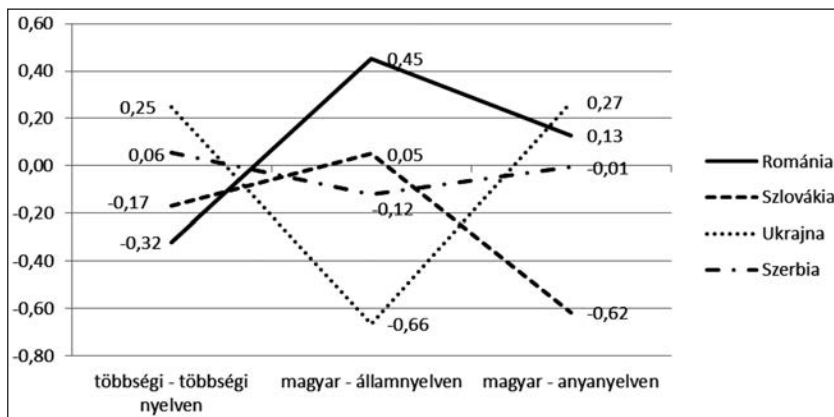
8. ábra. A pedagógiai hozzáadott érték országok, tannyelv és a települések etnikai jellege szerint



Ha azt vizsgáljuk, hogy az iskola a kisebbségi magyarok esetében az anyanyelvű képzésben avagy a többségi nyelvű képzésben tesz-e többet hozzá a gyerekek hozott, családiháttér-indexéhez, akkor regionálisan, illetve interakciós hatásként a régió és a tannyelv is nagyfokú hatást

fejt ki. Közelebbről megvizsgálva, a tannyelv szerinti eltérések gyakorlatilag Felvidéken és Kárpátalján térnek el jelentősen (az alábbi 10. ábrán e két ország egyenesen a magyar gyerekek esetében – ellentétes iránnyal – a legmeredekebb): Felvidéken az államnyelvű képzésben résztvevő diákok családi „predesztinációjukhoz” képest valamivel többet érnek el, mint azok a magyar fiatalok, akik anyanyelvi képzésben vesznek részt, míg Kárpátalján mindez fordítva van. A kárpátaljai fiatalok az anyanyelvi képzésnek sokkal nagyobb a hozzáadott értéke a diákok teljesítményéhez, mint azok esetében, akik nem anyanyelven tanulnak.

9. ábra. A pedagógiai hozzáadott érték az anyanyelven és többségi nyelven való tanulás, illetve országok szerint



Mi lehet ennek az oka? Hiszen mindkét régióban megállapíthatjuk (l. 15. táblázat), hogy inkább a tehetősebb magyar szülők gyerekei járnak az államnyelvű iskolákba,²² és mivel relatív jó családi háttérrel rendelkeznek, logikus lenne, hogy az államnyelvű képzésben alacsony legyen a pedagógiai hozzáadott érték. Csakhogy az államnyelvű képzés a két országban eltérő: Felvidéken – adataink szerint is – erősebbek, mint a magyar nyelvű képzések, Kárpátalján pedig a magyar iskolák job-

²² Erdélyben és Vajdaságban éppen fordítva van: a szegényebb magyar gyerekek szülei választották a többségi nyelvű képzést.

bak. Ezért a felvidékiek integrációja az államnyelvű képzésbe valójában nem jár jelentős pedagógiai hozzáadott értékkel (a családi háttér szerinti becslésnek megfelelően teljesítenek), mondhatni az itteni magyarok „szinten” maradnak. Ám ez a szint már előnyként tételeződik az anyanyelven tanulókhoz képest, ahol a családi háttér eleve alacsonyabb, és az iskolák nehezebben tudnak ehhez képest PHE-t termelni.

15. táblázat. *A családháttér-index alakulása országok, illetve tannyelv és otthon beszélt nyelv függvényében*

tanny_anyany_csop	Románia	Szlovákia	Ukrajna	Szerbia
többségi - többségi nyelven	-0,04	-0,02	0,25	0,21
magyar - államnyelven	-0,45	-0,07	-0,29	-0,28
magyar - anyanyelven	0,34	-0,40	-1,03	0,44
<i>ÖSSZESEN</i>	<i>0,18</i>	<i>-0,24</i>	<i>-0,47</i>	<i>0,30</i>
<i>szign.</i>	<i>0,126</i>	<i>0,334</i>	<i>0,000</i>	<i>0,056</i>

Kárpátalján szintén a magasabb CSHI-vel rendelkező magyar gyerekek kerültek szüleik jóvoltából ukrán nyelvű iskolai oktatásba, csak-hogy ezek az iskolák összességében tekintve – adataink szerint legalábbis – gyengébbek, mint a magyar nyelvű tanintézmények. Így az ukrán tannyelvű iskolákban a magyar gyerekek nem érik el azt a szintet, amit a családi háttér szerint el kellene érjenek, és így a PHE is nagyon alacsony lesz. Akik az anyanyelvű képzést választják, azok – még akkor is, ha a családháttér-index meglehetősen alacsony – a jól teljesítő iskolákban „felzárkóznak”, és ezért relatív magas hozzáadott értéket érnek el. Azaz: majdnem hajszálpontosan annyit, mint amennyit az ukrán tannyelvű iskolák ukrán anyanyelvű diákjai (0,27, illetve 0,25, l. a 9. ábra).

Vajdaságban a többségi és magyar anyanyelvű képzésekben való részvétel nagyjából ugyanazt a PHE-t hozza, míg az erdélyi adatok szerint a magyar anyanyelvű diákok esetében magasabb a PHE, mint a román anyanyelvű fiatalok román nyelvű képzése során. Mindkét régióban azonban a többségi nyelven tanuló magyarok esetében mintha magasabb lenne a PHE, vélhetően azért, mert e fiatalok alacsony társadalmi státussal rendelkező családból kerültek a többségi képzésbe és ott viszonylag jól teljesítenek.

Összegzés

Kutatásunk során a külföldi magyar gyerekek iskolai képességeiről összehasonlító módon igyekeztünk feltáró jelleggel képet kapni. Noha a rendelkezésünkre álló pénzügyi keretek 4 szomszédos ország pusztán néhány (összesen 12) településén tette lehetővé felmérésünk elvégzését, azt gondoljuk, mégis sikerült néhány fontos jelenséget beazonosítanunk. Az eredményeket többféle komparatív metszetben ismertettük: a magyar gyerekek iskolai teljesítményét megvizsgáltuk ország szerint, tannyelv szerint, ugyanakkor összevetettük a kisebbségi és többségi gyerekek, illetve a tömbben és szórványban (vegyes lakosságú településeken) tanulók adatait is. Az eredmények értelmezésekor családi háttérváltozókat is felhasználtunk, hiszen ismeretes, hogy az iskolai teljesítményeket nagymértékben a családi háttér jellegzetességeiből lehet levezetni.

Országok szerinti összehasonlításban megállapíthatjuk, hogy a vajdasági és erdélyi gyerekek teljesítettek átlag fölött, a másik két – felvidéki és kárpátaljai – térségben a tanulók eredménye gyengébbnek minősült. A régiókon belül tannyelv szerint is vizsgálva az eredményeket kijelenthetjük, hogy Romániában és Szlovákiában jelentős eltérés van a magyar és többségi nyelven tanulók között: előbbiben a magyar osztályok, utóbbiban pedig a szlovák osztályok sikeresebbek. A másik két régió iskolai teljesítménye e vonatkozásban meglehetősen homogén.

A kutatás egyik központi kérdése az volt, hogy a magyar gyerekek esetében az anyanyelvi vagy a többségi nyelvű képzés mutatkozik-e sikeresebbnek, ugyanis míg Erdélyben és Vajdaságban mintegy 10 százaléka, addig Felvidéken és Kárpátalján a vizsgálatba bekerült települések többségi nyelvű osztályai tanulóinak mintegy harmada magyar anyanyelvűnek tekinthető. Kárpát-medencei szinten kijelenthetjük, hogy az anyanyelven tanuló magyar gyerekek összességében jobban teljesítenek, mint azok, akik a többségi nyelvű képzésbe kerültek. Országok szerint azonban már árnyaltabb képet kapunk: míg az előbbi, anyanyelvi oktatásra vonatkozó megállapítás Erdélyre és Kárpátaljára egyértelműen igaz, addig Szlovákiában, úgy tűnik, az anyanyelvű képzésben résztvevők nem érik el az országos átlagot. Vajdasági eredményeink e vonatkozás-

ban azt jelzik, hogy az ottani oktatási rendszer meglehetősen homogén, ezért nincs értelmezhető eltérés a tannyelv függvényében.

Nagy jelentőséggel bír kisebbségi vonatkozásban az is, hogy van-e összefüggés az iskolai teljesítmények és a települések etnikai aránya között. Ezért kutatásunkba igyekeztünk bevonni szórvány jellegű, illetve alacsony magyar nemzetiségi aránnyal jellemezhető településeket is. Adataink alapján az látható, hogy a település etnikai összetétele önmagában nem hat ki a kompetenciákra, azonban – ha egyszerre vizsgáljuk ezt az etnikai arány, illetve a tannyelv vonatkozásában – Kárpát-medencei szinten már statisztikailag is megragadható az az eltérés, miszerint a szórványban az államnyelvi képzések, a tömb régiókban pedig a magyar nyelvű képzések sikeresebbek.

Mindennek az iskolaválasztás helyi oktatási piacon való elgondolása szempontjából messzemenő következményei lehetnek: ha szórványban (vegyes településeken) a szülők úgy érzékelik, hogy a többségi iskolák jobbak, mint a magyar nyelvű képzések vagy iskolák, akkor – mivel gyerekeknek a legjobbat szeretnék, logikus módon – egyre nagyobb mértékben hajlanak arra, hogy a többségi iskola mellett döntsenek. Ezzel párhuzamosan a tömb régiókban a magyar nyelvű képzések ugyan erősebbnek tűnnek, de az iskolaválasztással kapcsolatos etnikai szempontoknak itt nincs különösebb jelentősége. Mindezt regionálisan vizsgálva két nagyobb mintázat bontakozik ki: Erdélyben és Felvidéken a településtípusok (vegyes vagy tömb) szerint markánsak az eltérések, csakhogy, míg Erdélyben a magyar tannyelvűek, utóbbiban a többségi nyelvű iskolák tűnnek eredményesebbnek mindkét településtípuson belül. Kárpátalján és Vajdaságban kereszthatás érvényesül: azaz szórványban a többségi iskolák sikeresebbek, tömbben viszont a magyar tannyelvűek.

A vizsgálat során sikerült a képességeket eltérő kompetencia-területekre is besorolnunk, így élesen különvált a szövegértésre épülő fogalomismeret, illetve a vizuális képességeket feltételező formafelismerés. Ha a képességeket így vizsgáljuk, megállapíthatjuk azt, hogy az anyanyelvű képzés az előbbire szignifikáns mértékben kihat, míg a vizuális képességek függetlenek attól, hogy a magyar gyerekek milyen nyelven tanulnak. Regionálisan e vonatkozásban az a legszembetűnőbb, hogy Szlovákiában az anyanyelven tanuló fiatalok jelentősen lemaradnak a

vizuális képességek tekintetében azokhoz a magyarokhoz képest, akik államnyelven tanulnak.

Az iskolai eredményeket a családi háttér (a szülők munkaerő-piaci helyzete, az otthoni könyvek száma, az internet és íróasztal megléte) mintegy 15 százalékban megmagyarázza. Országok szerint vizsgálva azt láthatjuk, hogy Szlovákiában és Ukrajnában – éppen ott egyébként, ahol a legalacsonyabb képességeket mértük – a családi háttér sokkal markánsabban kihat, így szelektívebbnek tűnik az iskolarendszer.

Elemzésünk során továbbá megállapítottuk, hogy ha a modellt kiegészítjük a különféle etnikai változókkal, az nem igazán javít a modell magyarázottságán. A családi háttéren kívül meghatározó hatása még két tényezőnek, nevezetesen a diákok önértékelésének és az óvodai éveknak volt. Ez felhívja a figyelmet arra, hogy noha perspektívánk kisebbségi jellegű, és ezért etnikai horizontba helyeztük vizsgálódásainkat, az iskolai teljesítményeket valójában a családi háttér és a minél korábbra tevődő intézményes oktatási életút határozza meg. Kárpát-medencei szinten mondhatni a családi háttér hatása háttérbe szorítja az interetnikus együttélés sajátosságaira utaló vetületek hatását.

Melléklet

A képességek tannyelv és a település etnikai arányai függvényében (többutas ANOVA)

Tests of Between-Subjects Effects^b

Dependent Variable: OSSZES_vegl					
Source	Type III Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Corrected Model	66762,571 ^a	3	22254,190	2,447	,069
Intercept	1,863E7	1	1,863E7	2047,947	,000
tannyelv_dummy	44768,268	1	44768,268	4,922	,029
tomb_dummy	14827,574	1	14827,574	1,630	,205
tannyelv_dummy * tomb_dummy	27108,332	1	27108,332	2,981	,088
Error	845807,398	93	9094,703		
Total	2,653E7	97			
Corrected Total	912569,969	96			

a. R Squared = ,073 (Adjusted R Squared = ,043)

b. Lekérdezés helye - ország = Románia

Tests of Between-Subjects Effects^b

Dependent Variable:OSSZES_vegl					
Source	Type III Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Corrected Model	63905,703 ^a	3	21301,901	2,006	,116
Intercept	2,236E7	1	2,236E7	2105,253	,000
tannyelv_dummy	60825,897	1	60825,897	5,727	,018
tomb_dummy	301,740	1	301,740	,028	,866
tannyelv_dummy * tomb_dummy	25200,966	1	25200,966	2,373	,126
Error	1444379,713	136	10620,439		
Total	3,157E7	140			
Corrected Total	1508285,416	139			

a. R Squared = ,042 (Adjusted R Squared = ,021)

b. Lekérdezés helye - ország = Szlovákia

Tests of Between-Subjects Effects^b

Dependent Variable:OSSZES_vegl					
Source	Type III Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Corrected Model	72205,211 ^a	3	24068,404	2,970	,037
Intercept	1,800E7	1	1,800E7	2220,492	,000
tannyelv_dummy	462,751	1	462,751	,057	,812
tomb_dummy	51419,400	1	51419,400	6,345	,014
tannyelv_dummy * tomb_dummy	26280,391	1	26280,391	3,243	,076
Error	591604,315	73	8104,169		
Total	1,889E7	77			
Corrected Total	663809,526	76			

a. R Squared = ,109 (Adjusted R Squared = ,072)

b. Lekérdezés helye - ország = Ukrajna

Tests of Between-Subjects Effects^b

Dependent Variable: OSSZES_vegl					
Source	Type III Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Corrected Model	27366,536 ^a	3	9122,179	1,468	,228
Intercept	1,581E7	1	1,581E7	2544,118	,000
tannyelv_dummy	137,374	1	137,374	,022	,882
tomb_dummy	3455,802	1	3455,802	,556	,458
tannyelv_dummy * tomb_dummy	10023,151	1	10023,151	1,613	,207
Error	627790,680	101	6215,749		
Total	3,193E7	105			
Corrected Total	655157,216	104			

a. R Squared = ,042 (Adjusted R Squared = ,013)

b. Lekérdezés helye - ország = Szerbia

Csata Zsombor

Az erdélyi magyar tanulók iskolai teljesítményének meghatározói a TIMSS-vizsgálatok alapján¹

Az utóbbi másfél évtizedben az erdélyi magyar nyelvű oktatást, valamint az erdélyi magyarok oktatásban való részvételét illetően számos elemzés született. Ezek nagyobb része a magyar nyelvű oktatás szervezeti kereteit és a jövőbeni fenntarthatóságát vizsgálja a hivatalos statisztikai és demográfiai adatok tükrében.² Különösen az asszimilációs veszélyeztetettség okán emellett egyre nagyobb hangsúlyt kapnak azok a kutatások is, amelyek a magyar nyelvű iskolaválasztás szociológiai és ökonómiai meghatározóival foglalkoznak. Egy 2004-ben készült elemzés kimutatta például, hogy a román nyelvű iskolaválasztást leginkább a magyarok településszintű alacsony aránya, a vegyes házasság, a szülők román nyelvű képzése, a magyar intézményi tevékenységekből való kimaradása, valamint a magyar baráti-, munkatársi hálózatok leépülése valószínűsíti leginkább.³ A vizsgálat arra is felhívta a figyelmet, hogy az iskolaválasztásról való döntést elsősorban a családi mikrovilág etnikai sajátosságai határozzák meg, emellett pedig a tágabb szervezeti és az intézményi környezet etnikai szempontból releváns szerkezeti sajátosságai is egyre hangsúlyosabb szerepet kapnak.

¹ A tanulmány elkészülését az MTA Domus Hungarica Alapítvány támogatta.

² Lásd: Papp Z. Attila: Kisebbségi magyarok oktatási részvételének értelmezési lehetőségei. In: *Educatio*, 2012, 21 (1). 3–23.; Bodó Barna – Márton János: Magyar iskolaválasztás Erdélyben. *Kisebbségkutatás*, 2012. 3. 417–471.; Kiss Tamás: Demográfiai körkép. *Educatio*, 2012, 21 (1). 24–48.

³ Csata Zsombor: Az iskoláztatás nyelvének szociológiai háttere Erdélyben. In: Kiss Tamás (szerk.): *Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben*. Kriterion: Kolozsvár, 2004.

A családi kontextus fontosságát hangsúlyozzák azok az elemzések,⁴ amelyek döntéseméleti perspektívából közelítik meg a problémát és arra keresik a választ, hogy milyen szempontok mentén mérlegelnek az érintettek akkor, amikor magyar vagy román nyelvű iskolát választanak. A szerzők egyetértenek abban, hogy az iskolaválasztás nem kizárólag etnikai-szimbolikus mezőben történik, hanem gyakran a helyi oktatási piac kihívásai és egyéb pragmatikus tényezők is meghatározzák. Ezek közül az egyik a leggyakrabban megjelenő megfontolás az, hogy az intézmény oktatási nyelvétől függetlenül oda adják a szülők a gyerekeiket iskolába, ahol magasabb a képzés színvonala és ezáltal jobb esély mutatkozik a továbbtanulásra, majd a későbbi sikeres munkavállalásra.

A magyar és a román nyelvű oktatás teljesítményének a vizsgálata természetesen nemcsak az iskolaválasztásról való döntés miatt, hanem önmagában is fontos. A nemzetközi PISA, TIMMS és PIRLS⁵ vizsgálatok egyaránt azt mutatják, hogy a romániai diákok eredményei jelentősen elmaradnak az európai országok átlagától, mi több, a teljesítményük a 2000-es évektől kezdődően fokozatosan romlik (l. 1. ábra). Ez azzal a veszéllyel jár, hogy a globalizálódó munkaerőpiacon a kompetencia-

⁴ Papp Z. Attila: Az iskolaválasztás motivációi és kisebbségi perspektívái. *Kisebbségkutatás*, 2012. 3. 399–417.; Magyarai Tivadar: A román tanítási nyelv választásának motivációi erdélyi magyar családokban. *Erdélyi Társadalom*, 2013. XI. 1.

⁵ A PISA-vizsgálat (Programme for International Student Assessment) az OECD által készített, háromévente megismételt nemzetközi kompetenciamérés, amely három területen (alkalmazott matematikai műveltség, alkalmazott természettudományi műveltség és szövegértés) vizsgálja a tizenöt éves tanulók képességét. Az első PISA-vizsgálatot 2000-ben készítették, a legutóbbira 2012-ben került sor. Az első romániai felvételt 2006-ban végezték. További részletek a <http://www.oecd.org/pisa/> honlapon.

A PIRLS- (Progress in International Reading Literacy Study) és a TIMSS-vizsgálatok (Trends in International Mathematics and Science Study) az International Association for the Evaluation of Educational Achievement és a Boston College irányításával zajlanak. A PIRLS-vizsgálat a negyedikes gyerekek olvasási és szövegértési kompetenciáit méri, a TIMSS pedig a negyedikes és nyolcadikos gyerekek matematikai és a természettudományi képességeit. Az első TIMSS-vizsgálatokra 1995-ben került sor, azóta négyévente ismétlik meg. A PIRLS-vizsgálatokat 2001 óta készítik, ezeket viszont ötéves szünetekkel. Románia mindkét kutatáshoz már az első hullámban csatlakozott. További részletek a <http://timssandpirls.bc.edu> honlapon.

deficit versenyhátránnyá alakul, amelynek hosszú távon komoly gazdasági és szociálpolitikai vonatkozású következményei lesznek.

A kompetenciatesztek eredményeinek az oktatás nyelve szerinti eltéréseit Papp Z. Attila a PISA-tesztek kapcsán már megvizsgálta.⁶ Eszerint a romániai iskolások az OECD átlagához képest mindkét felvétel során⁷ gyengén vagy nagyon gyengén teljesítettek, ezen belül a magyarul tanuló diákok átlagai viszont szignifikánsan jobbak voltak, mindegyik vizsgált tudományterületen. Az elemzés ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy azok a magyar diákok, akik nem anyanyelvükön tanulnak, a román iskolatársaiknál is lényegesen rosszabb eredményeket értek el. A szerző szerint ez annak a jele, hogy az etnikai és nyelvi szempontok mentén egyre „pilléresedik” az oktatási rendszer és nő a szakadék „az etnikai reprodukciót képviselő oktatásban részt vevő, illetve az asszimilációs iskolai útvonalnak tekintett, többségi nyelven tanuló magyar fiatalok között.”⁸ A román nyelven tanuló magyar fiatalok tehát amellett, hogy jobb eséllyel asszimilálódnak, szegényesebb kompetenciákkal kerülnek ki a munkaerőpiacra.

Iskolai teljesítmény a TIMSS-vizsgálatok tükrében

Vizsgálatunkban – a Papp Z. Attila által elvégzett PISA-elemzésekhez hasonlóan – az iskolai kompetenciák oktatási nyelv szerinti eltéréseit vizsgáljuk meg a TIMSS-vizsgálatok nyolcadikos tanulókra vonatkozó adatai alapján. Mivel hasonló szerkezetű és logikájú vizsgálatokról van szó, jogosan merülhet fel a kérdés, hogy elemzésünket az esetleges redundancia miatt egyáltalán érdemes-e elvégezni. Ezt a fenntartást két okból is megalapozatlannak tartjuk. Először is a nemzetközi felmérésekben általában alacsony a kisebbségi részvétel, az említett vizsgálatokban átlagosan csupán 200-250 magyarul tanuló diákot sikerült

⁶ Papp Z Attila: Kisebbségi magyarok oktatási részvételének értelmezési lehetőségei. *In. Educatio*, 2012. 21:(1). 3–23.

⁷ 2006-ban és 2009-ben

⁸ Papp Z Attila: Kisebbségi magyarok oktatási részvételének értelmezési lehetőségei. *In. Educatio*, 2012. 21:(1). 3–23.

megkérdezni, ami növeli a mérés becslésének hibáját.⁹ Minden azonos mintavételi eljárással készült, tartalmilag hasonló kutatás tehát növeli az eredmények megbízhatóságát, feltéve, ha a megfelelő időszakban következetesen hasonló eredményeket produkálnak. Mivel mindkét felvett nyolcadikos diákokon végeztek, ez egy jó lehetőség az eredmények kölcsönös ellenőrzésére is.¹⁰ A TIMSS-adatok vizsgálata mellett szóló második érv pedig az, hogy Románia már 1995-től tagja a kutatói konzorciumnak, ezzel szemben a PISA kompetenciákra vonatkozóan csupán 2006-tól vannak eredményeink, az adatok longitudinális elemzésében tehát messzebbre visszanyúlhatunk.

A matematikai és természettudományi ismereteket és kompetenciákat mérő TIMSS-vizsgálat idősoros adataiból kiderül, hogy a romániai diákok teljesítménye¹¹ nemcsak elmarad a többi kelet-közép-európai ország átlagától, hanem enyhe romlást is mutat az elmúlt 16 évben (1. és 2. ábra). A romániai almintán belül a magyarul tanuló diákok a 2011-es felmérésben az átlaghoz képest szignifikánsan jobban teljesítettek mind a matematikai, mind pedig a természettudományi tesztekben. A korábbi felvételek során ez a különbség azonban nem mindig volt jellemző.¹² Míg

⁹ A TIMSS-vizsgálatok romániai mintaelemszámai az oktatás nyelve szerint az alábbiak voltak:

	1995	1999	2003	2007	2011
Román nyelven tanulók	7116	3299	4008	3954	5235
Magyar nyelven tanulók	355	126	98	227	258
Összesen	7471	3425	4106	4181	5493

¹⁰ Bár a PISA- és a TIMSS-vizsgálatok hasonló tematikájú adatainak az összehasonlítására van lehetőség, ebben a tanulmányban erre nem térünk ki.

¹¹ A TIMSS matematikai képességskáláját úgy alakították ki, hogy a nemzetközi átlag 500 pont, a szórás 100 pont legyen. (L.: Balázi Ildikó – Schumann Róbert – Szalay Balázs – Szepesi Ildikó *TIMSS 2007 Összefoglaló jelentés a 4. és 8. évfolyamos tanulók képességeiről matematikából és természettudományból*. Oktatási Hivatal: Budapest, 2008. 15) Mivel a részt vevő országok köre és az országok átlagos eredménye felvételtől felvételre változott, az összes résztvevő országok nemzetközi átlagai és szórása az egyes ciklusokban nem egyezik meg ezzel az átlag- és szórásértékkel (csupán az első, 1995-ös felmérés esetében).

¹² Meg kell jegyeznünk, hogy a TIMSS első, 1995-ös hullámának Romániára vonatkozó adatai nem konkludensek. Egyrészt a TIMSS honlapján két helyen szereplő, 1997-ben, illetve 2001-ben közzétett, az 1995-ös évre vonatkozó adatbázisokban eltérések van-

a természettudományi mérésekben következetesen jobb volt a magyarul tanuló diákok teljesítménye, a matematika-eredményeik csupán 2003-ban és 2011-ben voltak jobbak a románul tanulóknál. Fel kell hívnunk a figyelmet azonban a tesztátlagok látványos időbeli ingadozására, amit úgy gondolunk, hogy jelentős részben a mérések megbízhatóságának az eltérései magyarázzák.¹³ A vizsgálat sajátos mintavételének,¹⁴ de még inkább a magyarul tanuló gyerekek alacsony mintaelem-számának köszönhetően a kapott eredmények magasabb bizonytalansággal érvényesek.¹⁵ Eszerint a matematikai felvételek esetében az 1995-ös és a 2011-es, a természettu-

nak az ugyanarra a szakterületre becsült tesztponyszámok plauzibilis értékei között. Az innen számolt eredmények pedig nem egyeznek meg a Romániára vonatkozó kutatási jelentésekben közölt adatokkal. Mi magunk az első, 1997-ben közzétett adatbázissal dolgoztunk, ezért adataink enyhén eltérhetnek a jelentésekben megjelent értékektől. (Pl. a romániai nyolcadikosok matematika-átlaga a jelentés szerint 474, mi azonban 467-et számoltunk, a 2001-ben, az 1999-es hullám adataival egy csomagban, közzétett 1995-ös adatbázisban pedig 460-as értéket kaptunk, ugyanazzal a számítási eljárással.

¹³ Az átlagértékek standard hibáit a melléklet 1. és 2. táblázataiban közöltük.

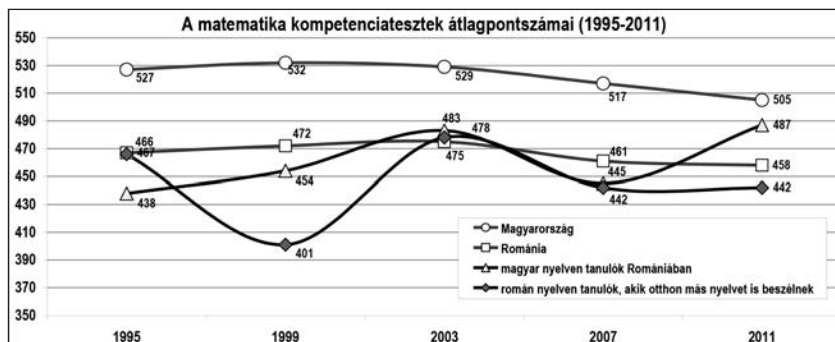
¹⁴ A PIRLSS- és a TIMSS-vizsgálatokban kétlépcsős, rétegzett véletlen mintavételt alkalmaznak: első körben az iskolákat, majd ezen belül osztályokat választanak ki, melyekben teljes körű lekérdezést végeznek. (A mintavétel részletes leírásához l. Balázi Ildikó: Az OECD PISA, IEA TIMSS és PIRLS adatbázisainak bemutatása. In: Horváth Zsuzsanna (szerk.): *Műhelybeszélgetések a nemzetközi tanulói teljesítménymérésekről*. Budapest. Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet, é. n.)

¹⁵ A TIMSS-vizsgálatban a hibaszámítás a statisztikai programokban (pl. SPSS) alkalmazott megszokott eljárásoktól eltérően, az úgynevezett JRR-módszerrel (Jackknife Repeated Replication) történik. Erre egyrészt azért van szükség, mert nem egyszerű véletlen mintával dolgoznak (a második lépcsőben például egész osztályokat kérdeznek le, így a tanulók eredményei nem lesznek függetlenek egymástól, mint a véletlen minta esetén, ezért a hagyományos módszer alulbecsülné a standard hibát). A Jackknife-módszer használatának másik oka az, hogy maguk a mérőeszközök sem azonosak minden tanuló és minden felvétel esetében. Ezeket a mérési eljárásból fakadó hibákat úgy küszöbölik ki, hogy ismételt hibaszámítási eljárásokat alkalmaznak, amelyek lehetővé teszik, hogy összefüggés legyen a tanulók között (Balázi Ildikó: Az OECD PISA, IEA TIMSS és PIRLS adatbázisainak bemutatása. In: Horváth Zsuzsanna (szerk.): *Műhelybeszélgetések a nemzetközi tanulói teljesítménymérésekről*. Budapest: Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet, é. n. 5.). A mérési eredmények standard hibáinak a becslésére magunk is a JRR-módszert alkalmaztuk az IEA IDB Analyzer szoftver segítségével. A JRR-módszer leírásához l.: Márton Ádám: A mintavételi hiba kiszámítása és felhasználása a hivatalos statisztikában. *Statisztikai Szemle*, 2005. 83. 7. 612–627.; és Horváth Beáta – Mihályffy László: Hibaszámítás jackknife módszerrel bonjolult felépítésű, kalibrált minták esetén. *Statisztikai Szemle*, 2008. 86. 6. 592–613.

dományi vizsgálatok esetében pedig csupán a 2011-es eredmények mutatnak szignifikáns eltérést az oktatás nyelve szerint, 1995-ben a román nyelven tanulók, 2011-ben pedig a magyar nyelven tanulók javára.

Hasonló becslési bizonytalansággal kell számolnunk akkor is, amikor a magyar nyelven tanuló gyerekek teljesítményét azokéval hasonlítjuk össze, akik ugyan román nyelvű intézményben tanulnak, de otthon a románon kívül más nyelven (is) beszélnek, tehát jó eséllyel vannak más nemzetiségű elsőfokú rokonaik. Ezeknek a tanulóknak a kompetencia-átlagai ugyan következetesen elmaradnak a magyarul tanuló diákokéhoz képest, ezek a különbségek azonban csak az 1995-ös, 1999-es és a 2011-es matematikai felvételen, illetve az 1999-es és 2011-es természettudományi felvételen bizonyulnak szignifikánsnak. Ezeknek az adatoknak az értelmezésében továbbá számolnunk kell azzal is, hogy a román iskolába járó, de otthon más nyelvet is beszélő tanulóknak csupán egy nem becsülhető hányada magyar nemzetiségű.¹⁶ Valószínűnek tűnik tehát, de ilyen adatok alapján csak az ökológiai tévkövetkeztetés veszélye mellett jelenthető ki az, hogy a magyarul tanuló diákok jobban teljesítenének az iskolában ezeken a szakterületeken, mint azok a magyar nemzetiségű gyerekek, akik román nyelven tanulnak.¹⁷

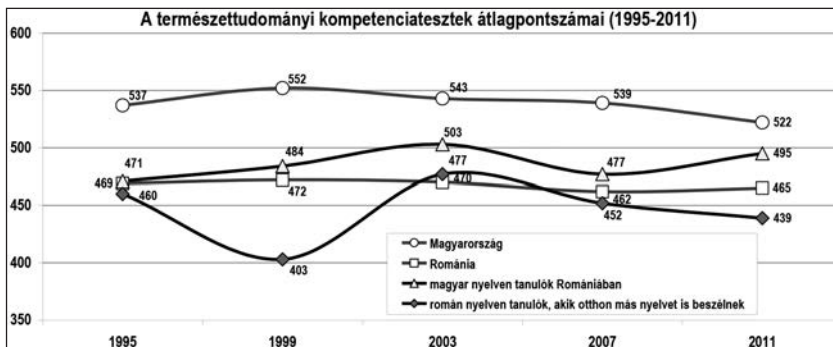
1. ábra.



¹⁶ A felvétel sajnos nem tartalmaz nemzetiségi vagy etnikai hovatartozásra vonatkozó kérdést, sőt, a mintába került iskolák regionális vagy megyei eloszlásáról sem közölnek adatokat.

¹⁷ Nem lehet tudni pontosan például, hogy az otthon más nyelvet (is) beszélők közül mennyi a roma származású tanuló, akiknek az iskolai teljesítménye lényegesen rosszabb az átlagnál.

2. ábra.



A tesztátlagok az oktatás nyelve szerinti eloszlásait illetően egy másik fontos megfigyelés az, hogy a magyarul tanuló diákok esetében általában kisebb annak a szóródása, tehát enyhébbnek látszanak a magyarul tanuló diákok teljesítmény-különbségei.¹⁸ A magas mérési hiba miatt ezek az eltérések ugyan csak ritkán szignifikánsak, 1999 óta azonban mindkét szakterületen, következetesen megjelennek. (l. a 3. és a 4. táblázatot a mellékletben). A különbségnek többféle magyarázata lehet, társadalomszerkezeti logikában az a feltételezés tűnik plauzibilisnek, miszerint a román többségi társadalom vertikálisan erőteljesebben rétegzett¹⁹ és ezek az egyenlőtlenségek a gyerekek iskolai teljesítményében is megmutatkoznak. Ha a többségi és a magyar nyelvű oktatási rendszer hasonló mértékben ereszti át az örökölt vagy az iskolán kívüli társadalmi tényezők hatását az iskolai teljesítményre, akkor érthető, hogy a románul tanulóknak esetében nagyobbak a teljesítmény-egyenlőtlenségek. Az eltérésre ugyanakkor magyarázat lehet az is, hogy a kisebbségi magyar oktatás erőteljesebben nivellálja ezeket a különbségeket. A tanulmány második felében – a társadalmi háttérval-

¹⁸ Ebben a tekintetben az egyetlen kivételt a problematikus 1995-ös felvétel adatai jelentik (l. 12. lábjegyzet).

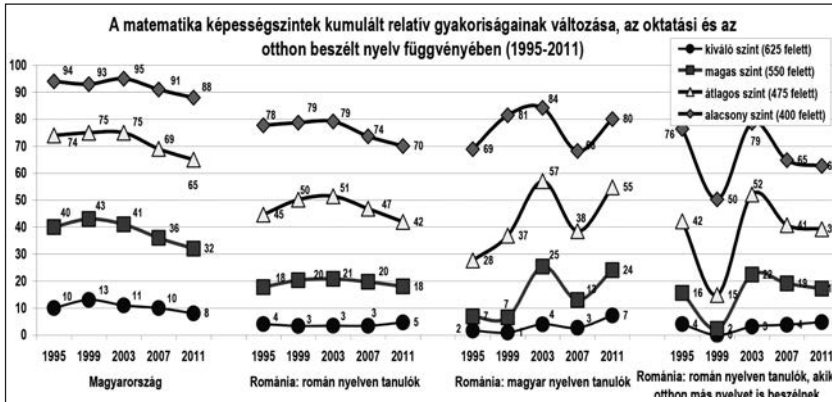
¹⁹ A románok körében például nagyobbak a jövedelem-egyenlőtlenségek, magasabb azoknak az aránya, akik a szegénységi küszöb alatt élnek, illetve az átlagnál lényegesen többet keresnek. (Kiss Tamás: Demográfiai körkép. *Educatio*, 2012. 21:(1). 24-48.)

tozók elemzésbe történő bevonásával – közelebb kerülünk az érvényes válasz megtalálásához.

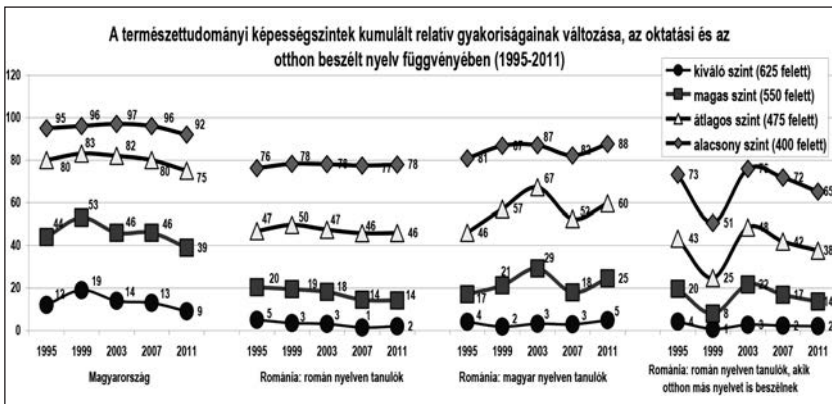
Hasonlóan nehéz igazolható magyarázatot találni arra is, hogy a románul tanuló, ám otthon más nyelvet is beszélő tanulók körében az országos átlaghoz képest nagyobbak a teljesítmény-különbségek. Ezekben az eltérésekben valószínűleg annak a lecsapódását láthatjuk, hogy a különböző etnikumú szülőknek eltérő mértékben áll módjukban a gyerekük iskolai fejlődését hatékonyan támogatni. A roma tanulók esetében például ez oda vezet, hogy jelentősen rontják a többnyelvű családból származó mintabeli alcsoport átlagos teljesítményét és növelik annak szórását.

Ezekre a szórás-különbségekre való tekintettel érdemes azokat az eredményeket is alaposabban megvizsgálunk, amelyek az egyes képességszintet elért tanulók százalékos arányát mutatják a megkérdezettek körében. Ebben a tekintetben először is látványos az eltérés a magyarországi és a romániai eredmények között. A 3. és 4. ábrában közölt adatok szerint a magyarországi 8. osztályosok közül nagyjából minden tizedik kiváló szinten teljesítette a matematikai képességtesztet, a természettudományok esetében ez az arány még valamivel jobb, a 90-es évek végén közel járt a 20 százalékhoz is. Ehhez képest a romániai felvételeken a 625 pont felett teljesítő tanulók aránya csupán néhány százalékot tesz ki, a legutóbbi vizsgálatban 5, illetve 2 százalékot mértek. Ezek a különbségek az alacsonyabb kompetencia-határértékeknél sem egyenlítődnek ki, sőt – különösen a természettudományok esetében – csak tovább fokozódnak. Eszerint 2011-ben matematikából a romániai tanulók kevesebb, mint egyötöde érte el a magas minősítési szintnek megfelelő 550-es pontértéket, a magyarországiak esetében ez az arány közel kétharmados volt. Átlagos szintű matematikai tudással a magyarországi nyolcadikosok 65 százaléka, a romániaiak csupán 42 százaléka rendelkezik. Utóbbiak esetében 30 százalék nem érte el az alacsony szintnek megfelelő 400-as pontértéket sem. A különbségek érzékeltetése szempontjából talán a legszemléletesebb adat, hogy a természettudományi teszteken a magyarországiak közel fele magas szinten teljesített, ehhez képest a romániaiak ugyanekkora hányada csupán az átlagos szintet érte el.

3. ábra.



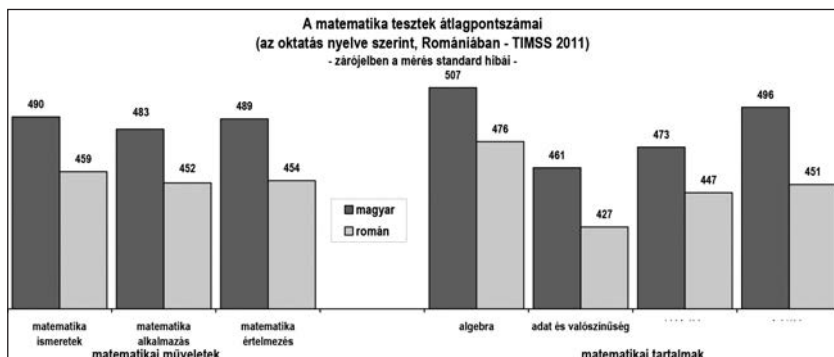
4. ábra.



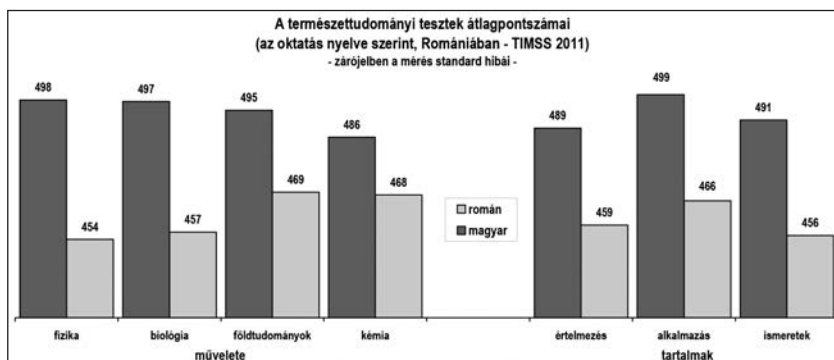
Romániában az oktatás tannyelve szerint kapott eredmények magukon hordozzák a magasabb mérési bizonytalanság jezeit, ezért kisebb időbeni konzisztenciát mutatnak. Ettől függetlenül kellő magabiztossággal megállapítható, hogy a természettudományi teszteken a magyar nyelven tanulók nagyobb arányban érik el az említett küszöbértékeket, mint azok, akik románul tanulnak. Eszerint 2011-ben minden negyedik magyarul tanuló nyolcadikos magas szintnek megfelelő pontszámot kapott, 60 százalékuk pedig minimum átlagosan teljesített. A matematika-eredmények esetében már nem ennyire világosak a tren-

dek: a magyar nyelven tanuló diákok a 2007-es mérésben alul-, a 2011-es mérésben pedig felülteljesítettek az országos átlaghoz képest.

5. ábra.



6. ábra.

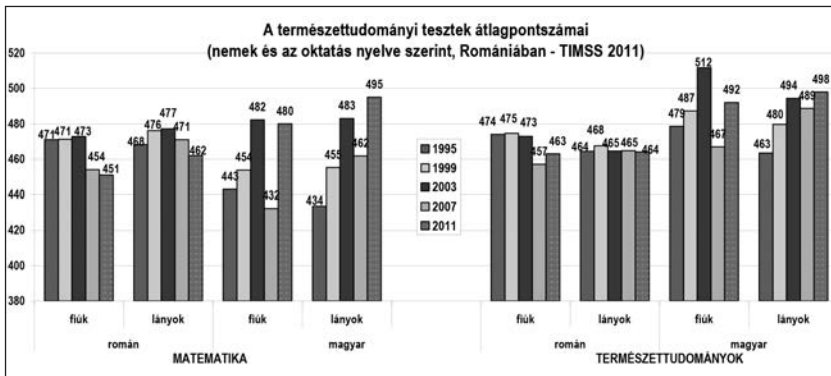


A TIMSS-vizsgálat a matematikai és a természettudományi kompetenciákat további szakterületekre lebontva is közli. A 2011-es felvétel eredményei azt mutatják,²⁰ hogy Romániában a magyarul tanuló diákok teljesítménye mindegyik műveleti és tartalmi mutató szerint magasabb

²⁰ Mivel az utóbbi mérések közül csupán a 2011-es vizsgálat mutatott ki szignifikáns különbséget az oktatási nyelv szerint az iskolai teljesítményt illetően, a további elemzéseket ezeken az adatokon végezzük.

a románul tanulóknál. A különbség a matematikatesztek esetében, mindegyik dimenzióban 30 pontszám körüli, a legjobb teljesítményt algebrából és mértanból érték el (5. ábra). A természettudományok esetében nagyobbak az eltérések különbségei: a magyarul tanuló diákok fizikából és biológiából lényegesen jobban, a földtudományok és a kémia esetében pedig kevésbé, de szintén szignifikánsan jobban teljesítettek a román diákoknál. Robusztus, 30-40 pontos eltérés figyelhető meg a két csoport között a műveleti dimenziókban is (6. ábra).

7. ábra.



A teszteredmények nemek szerinti vizsgálata további érdekes tendenciákra hívja fel a figyelmet (7. ábra). A 2011-es felvétel azt mutatja, hogy a lányok matematika-átlaga szignifikánsan magasabb, mint a fiúké, mindkét tanítási nyelv szerinti alcsoportban. Ha az adatokat idősorosan nézzük, megfigyelhető azonban, hogy ez a kilencvenes évek derekán éppen fordítva volt. Ez annak köszönhető, hogy míg a fiúk egyre rosszabban teljesítettek a kompetenciamérőkön, a lányok végig nagyjából hasonló eredményt értek el, sőt, a magyarul tanulóknak esetében abszolút értelemben is látványosan javítottak a teljesítményükön. A természettudományok esetében országos szinten a nemi különbségek nem számottevőek, de az említett elmozdulás idősorosan szintén megjelenik, a magyarul tanulóknak esetében pedig markánsan kimutatható. Összességében úgy tűnik tehát, hogy a hagyományosan férfidominancia uralta ter-

mészettudományi és matematikai szakterületeken a teljesítmény szempontjából a lányok vették át a vezetést. Meg kell jegyezni azonban, hogy ez a tendencia az európai országokra általában nem jellemző, Románia ebben inkább a muzulmán, különösen a közel-keleti országok eredményeivel mutat hasonlóságot.²¹

Az iskolai teljesítmény eltéréseinek magyarázatai

A TIMSS-vizsgálatok a bemutatott kompetenciákat mérő teszteken kívül számos egyéb információt is rögzítenek az oktatás háttérével kapcsolatban: a gyerekek tanuláshoz való viszonyáról, szocio-demográfiai háttéréről, az otthoni erőforrásokról, a tanárok jellemzőiről, tanítási szokásairól, az iskolai erőforrásokról és légkörről stb.²² Ezek lehetővé teszik, hogy alaposabban megvizsgáljuk a tanulók iskolai teljesítményét befolyásoló tényezőket. Az összefüggéseket, mint ahogy eddig is, az oktatás nyelve szerinti bontásban értelmezzük a 2011-es vizsgálat adataira alapozva.

Tanulói attitűdök és bizalom

A tanulmányi sikerek és az iskolai teljesítmény nagymértékben függ attól, hogy milyen a diák attitűdje, viszonyulása a tanuláshoz, mekkora fontosságot tulajdonít ezeknek a szakterületeknek, és, hogy mennyire magabiztos a tanulási folyamat során. A nemzetközi összehasonlítások ezzel kapcsolatban arra az első látásra meglepő következtetésre jutottak, hogy általában nem azok az országok teljesítenek jobban a matematika és természettudományi teszteken, ahol a leginkább pozitív a tanulók

²¹ Balázi Ildikó – Bánfi Ilona – Szalay Balázs – Szepesi Ildikó: *TIMSS 2011 Összefoglaló jelentés a 8. évfolyamos tanulók eredményeiről*. Oktatási Hivatal: Budapest, 2012.

²² Ennek érdekében a gyerekek a tesztek mellett egy háttérkérdőívet is kitöltenek, de külön megkérdezik a tanárokat és az iskola vezetőségét is. Mi ebben a fejezetben csak a tanulói kérdőív adatait dolgozzuk fel. Az indokokkal kapcsolatban l. a 31. lábjegyzetben közölteket.

hozzáállása ezekkel a tantárgyakkal szemben és nem is mindig ott, ahol felismerték annak a szakmai előmenetelben játszott fontos szerepét.²³ Amint látni fogjuk, ezek a megfigyelések kisebb hangsúlyeltolódásokkal a romániai tanulókra is érvényesek.

A tanulók a matematikával és a természettudományokkal szembeni *viszonyulását* egy aggregált indexszel mérték, amely az alábbi kérdésekre adott válaszokon alapult:

- „Szeretek matematikát, illetve adott természettudományi tárgyat tanulni.”
- „A matematika, illetve az adott természettudományi tárgy unalmas.”
- „Szeretem a matematikát, illetve az adott természettudományi ágat.”

Az egyes kijelentésekkel való egyetértés alapján a tanulókat három kategóriába – magas, közepes és alacsony – sorolták.²⁴

A romániai TIMSS-adatbázisokban, sajnos, csak a matematikával szembeni attitűdök aggregált indexei szerepelnek.²⁵ Az eredmények azt mutatják, hogy a tanulók több mint 40 százaléka nem szereti a matematikát és kevesebb, mint 20 százaléka adott mindhárom említett kérdésre pozitív válaszokat (l. az 5. táblázatot a mellékletben). A nemzetközi összehasonlításban ez azt jelenti, hogy a romániai diákok viszonyulása a matematikához lényegesen negatívabb az átlagnál. Hasonló a helyzet Magyarországon is, ahol a megkérdezettek csupán 15 százaléka mondta egyértelműen azt, hogy szeret matematikát tanulni.²⁶ A romániai ada-

²³ Balázi et al., 2008. TIMSS 2007, i.m.

²⁴ A tanulókat arra kérték, jelöljék meg, hogy a kijelentésekkel nagyon egyetértenek, inkább egyetértenek, inkább nem értenek egyet, vagy egyáltalán nem értenek egyet. Azokat a tanulókat, akik mind a három kérdéssel egyetértettek vagy inkább egyetértettek, a magas indexpontoszámú kategóriába sorolták (pozitív attitűd), azokat pedig, akik egyikkel sem értettek egyet, a negatív kategóriába. Minden más válaszkombinációval a középső csoportba sorolták a tanulókat. A második kérdésnél természetesen a válaszok reverzával számoltak.

²⁵ A természettudományok esetében csak külön-külön a biológiára, fizikára, kémiára és földtudományra közölték az adatokat.

²⁶ Balázi et al., 2012. TIMSS 2011, i.m.

tokat tovább vizsgálva kiderül, hogy az oktatás nyelve szerint nincsenek szignifikáns különbségek a matematikával szembeni viszonyulást illetően: mind a magyar nyelven tanulók, mind pedig a román nyelven tanulók, de otthon más nyelvet (is) beszélők almintájában hasonló arányokkal találkozunk.

Ezzel szemben egyértelmű az összefüggés az attitűd és a teljesítmény között: minél inkább szeretik a diákok a matematikát, annál jobb pontszámokat értek el a teszteken. Ez az összefüggés mindegyik oktatási nyelv szerinti csoportra érvényes.²⁷

A matematikával kapcsolatos viszonyulásmód mellett a kutatás során azt is megmérték, hogy a tanulók *mekkora jelentőséget tulajdonítanak a matematikai ismereteknek* az iskolai, majd a későbbi szakmai érvényesülés szempontjából. Erre egy hat itemből álló Likert-skálát állítottak össze, a válaszokból pedig az attitűdmutatóhoz hasonlóan egy összevont indexet készítettek, ahol a matematika vélt fontossága szerint ugyanúgy három kategóriába sorolták a tanulókat.²⁸

Az országok közötti összehasonlításban itt is feltűnő az, hogy mind a romániai, mind pedig a magyarországi tanulók az átlaghoz képest lényegesen jelentéktelenebbnek ítélik meg a matematika fontosságát az érvényesülésben (6. táblázat, melléklet). A magyarországi nyolcadikosok 34, a romániaiak 30 százaléka vallotta azt, hogy fontos a matematika tanulása a nemzetközi 46 százalékos átlaghoz képest. Az országok közötti összehasonlításban azonban az a leginkább érdekes, hogy a gazdaságilag kevésbé fejlett országokban jellemző az, hogy fontosnak tartják a matematika-ismereteket, a kompetencia-teszteken a legjobban tel-

²⁷ A tantárgyakkal kapcsolatos attitűdöket nemcsak az említett módon létrehozott index kategóriáiban, hanem egy magas mérési szintű, folytonos skálán is rögzítették. Az alfejezet végén közölt regressziós modellben ez utóbbit használjuk. A matematika-teszt-pontszám és a matematikával szembeni attitűd-skála korrelációs együtthatója 0,278.

²⁸ A kérdésben az alábbi kijelentéseket kellett értékelni: „*Úgy gondolom, hogy a matematika tanulása segítségemre lesz a mindennapi életben.*”; „*Szükségem van a matematikára más tantárgyak tanulásához.*”; „*Jónak kellennem matematikából, hogy bekerülhessek arra az egyetemre, amelyikre szeretnék.*”; „*Jónak kellennem matematikából, hogy olyan állást kaphassak, amelyet szeretnék.*”; „*Olyan állást szeretnék, ahol szükség van a matematika használatára.*”; „*Fontos jónak lenni matematikából.*” Az aggregálás további részleteiről lásd Balácsi et al., 2012. TIMSS 2011, i.m. 80.

jesítő skandináv és távol-keleti országokban nagyon alacsony az ezekkel a kijelentésekkel való egyetértés foka.²⁹

A romániai adatokat vizsgálva úgy tűnik, hogy a magyar nyelven tanulók tulajdonítanak nagyobb értéket a matematikai ismereteknek, ez a különbség azonban az országos átlaghoz képest nem jelentős. Látványos viszont az az eltérés, amelyet a románul tanuló, de otthon más nyelvet is beszélő tanulók esetében az átlaghoz képest megfigyelhetünk: ebben az alcsoportban a tanulók több mint negyven százaléka számára a matematikatudás nem tűnik fontosnak a szakmai érvényesülés szempontjából.

A korábbi attitűdkérdéshez hasonlóan itt is kiderült, hogy minél nagyobb értéket tulajdonítanak a matematikai ismereteknek, annál jobb pontszámokat érnek el a tanulók a képességteszteken.

Az iskolai tanórák hatékonyságának és a diákok tanulás iránti elköteleződésének a mérésére a 2011-es TIMSS-kutatás egy újabb skálát alkalmazott, amely azt vizsgálja, hogy *mennyire kötik le a gyereket a matematika-, illetve a természettudomány-órák*, mennyire sikerül bevonni a tanulókat a tanítási folyamatba.³⁰ A magyarországi és a romániai tanulók ebben a tekintetben is elmaradnak a nemzetközi átlagtól, a megkérdezettek csupán 18, illetve 23 százaléka vallotta azt, hogy érdekesnek találják, lekötik őket a matematikaórák az összes ország átlagát jelentő 25 százalékhoz képest (7. táblázat, melléklet). Az oktatás nyelve szerinti bontásban ugyanaz látszik, mint amit az értékelés-vizsgálatnál láthattunk: a magyarul tanulók inkább, a román nyelven tanulók, de otthon más nyelvet (is) beszélők pedig kevésbé figyelnek a tanórákon és kevésbé érdeklődnek a kapott feladatok iránt. A matematikaórák általi lekötöttség mértéke mindhárom nyelvhasználat szerinti alcsoportban

²⁹ Uo.

³⁰ A bemutatott aggregált indexet az alábbi itemekkel való egyetértés mértékének a függvényében állították össze: „*Tudom, hogy mit vár el tőlem a matematikatanárom.*”; „*Olyan dolgokon gondolkodom, amelyek nem kapcsolódnak az órához.*”; „*Könnyű megérteni a matematikatanáromat.*”; „*A matematikatanárom érdekes feladatokat ad.*” Az összehasonlás algoritmusa azonos azzal, amit az attitűd- és a fontosság-index esetében alkalmaztak, ezért annak bemutatására nem térünk ki. Részletekért l. Balázi et al., 2012. TIMSS 2011, i.m. 83.

kapcsolatban van a teszteken elért pontszámokkal: minél inkább érdeklődik és figyel a tanuló az órákon, annál valószínűbb, hogy jobban teljesít a kompetencia-mérés során.

A tanulói attitűdök és bizalom témakörön belül a kutatók végül arra is rákérdeztek, hogy mennyire magabiztosak a tanulási folyamat során a nyolcadikos diákok, *mennyire bíznak a tanulmányaik sikerében az adott tantárgyat illetően*.³¹ A kérdésfelvetés mögött az a feltételezés húzódik, hogy a nagyobb bizonytalanság kihat a tanulási motivációkra és ezáltal negatív irányba befolyásolhatja a teljesítményt. A matematika-tanulást illetően a romániai felvétel adatai egyértelműen igazolják ezt a hipotézist: a magabiztosabb diákok jobban teljesítettek a kompetencia-mérésen, a bizonytalankodók pedig jóval átlag alatti eredményeket produkáltak (8. táblázat, melléklet).³²

Ez az erős kapcsolat mindhárom nyelvhasználat szerint elkülönített alcsoportra jellemző. Ebben a bontásban még azt is ki kell emelnünk, hogy a matematika-tanulást illetően leginkább azok bíznak magukban, akik magyarul tanulnak, a román nyelven tanulókat (különösen azokat, akik otthon is csak románul beszélnek) szignifikánsan nagyobb önbizalomhiány jellemzi. Nemzetközi összehasonlításban meg kell jegyeznünk azonban, hogy a romániai bizalomátlagok alacsonyabbak annál az értéknél, amit a résztvevő országokban összességében mértek, így az átlag felett teljesítő magyarországiakénál is.

³¹ A kapcsolódó Likert-skála kijelentései az alábbiak voltak: „Általában jól megy nekem a matematika.”; „A matematika nehezebben megy nekem, mint sok osztálytársamnak.”; „A matematika nem az erősségem.”; „Gyorsan tanulom a matematikát.”; „A matematika összezavar és feszültté tesz.”; „Jól megy nekem a nehéz matematikafeladatok megoldása.”; „A tanárom szerint jól teljesítek a matematikaórákon, amikor nehéz tananyagot veszünk.”; „A tanárom azt mondja, hogy jó vagyok matematikából.”; „A matematika számomra nehezebb, mint bármely másik tantárgy.” A válaszok összevonása a korábbiakhoz hasonló logikával történt, részletért l. Balázsi et al., 2012. TIMSS 2011, i.m. 86.

³² Itt fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a magabiztosság mérésére használt kijelentésekkel (l. előző lábjegyzet) való egyetértésre kétségkívül nagy hatással van az, hogy a tanuló ténylegesen mennyire teljesít jól matematikából. A kauzalitás iránya tehát nem egyértelmű, hiszen az is hasonlóan valószínű, hogy a jobb teljesítmény befolyásolja a magabiztosságot.

A tanulók iskolai teljesítményének a magyarázatában a négy tanulói attitűd- és bizalom-változót végül egy közös lineáris regressziós modellben szerepeltettük,³³ amelyet külön lefuttattunk mindhárom nyelvhasználat szerinti alcsoportra. Az eredmények csak alátámasztják azt a megfigyelésünket, hogy a teljesítmény szempontjából a legnagyobb jelentősége a tanulási folyamatba vetett bizalomban és a matematika iránti szeretetben van (1. táblázat). Ugyan a többi diszpozíció-változó is összefügg a matematika-teszten elért eredményekkel, de lényegesen kevesebbet magyaráz annak szóródásából. Sőt, a kategoriális kétváltozós elemzéshez képest – ahol nem volt lehetőség az egyes változók kölcsönös kontroll alatt tartására – az látszik, hogy a tanulók fokozottabb bevonása a tanulási folyamatba (a tanórák általi leköötöttség, a diákok érdekelttébbe tétele a taneszközök, feladatok révén), valamint a matematika jelentőségének a felismerése önmagában gyengébb matematikai eredményeket valószínűsít. Összességében azt mondhatjuk tehát, hogy kizárólag a matematika fontosságának a hangsúlyozásával vagy pusztán a tanórákon alkalmazott oktatástechnikai eszközökkel nem lehet jobb teljesítményre bírni a tanulókat. Ezek az ösztönzők úgy tűnik nem sokat érnek, ha hiányzik a tanulás eredményességébe vetett egyéni önbizalom és magabiztosság, kisebb mértékben pedig magának a matematikának a szeretete.³⁴

Az oktatás nyelve szerinti eltérések kapcsán még egy fontos tényezőre fel kell hívnunk a figyelmet: a magabiztosság a magyarul tanuló diákok körében még nagyobb mértékben magyarázza a matematikában elért iskolai teljesítményt. Az országoshoz képest szinte kétszeres magyarázott variancia pedig azt hangsúlyozza, hogy a teljesítmény

³³ A modellben független változóként nem a kategoriális indexeket, hanem a 28–30. lábjegyzetekben bemutatott magas mérési szintű skálákat szerepeltettük. Az elemzést az ENTER-módszerrel végeztük, a standard hibákat a jackknife replication módszerrel becsültük, a szignifikanciákat ez alapján számoltuk.

³⁴ Felmerült, hogy a fordított kauzalitás valószínűsége miatt (l. 31. lábjegyzet) a magabiztosság mutatóját kivegyük az elemzésből. Ebben az esetben a matematika-tanulás szeretetének a szerepe felértékelődik az eredményesség magyarázatában (a SRE értéke 0,101-ről 0,295-re ugrik), a matematika vélt fontosságának és a leköötöttségnek a szerepe viszont nem változik számottevően (SRE értéke 0,02 ill. -0,11).

magyarázatában ezeknek a tanulói diszpozícióknak lényegesen fontosabb szerepük van azoknál, akik magyarul tanulnak.

1. táblázat. *A matematika teszt eredményeinek lineáris regressziós modellje – a tanulmányi diszpozíciót mérő változók – TIMSS 2011 (standardizált regressziós együtthatók)*

	Románia	Román nyelven tanulók	Magyar nyelven tanulók	Román nyelven tanulók, akik otthon más nyelvet (is) beszélnek
Magyarázott variancia – R (%)	20,7	20,2	39,5	21,1
A matematika-tanulás szeretete	0,064***	0,065***	n.sz.	0,101***
A matematika vélt fontossága	-0,069***	-0,073***	-0,046***	n.sz.
A tanórák általi lekötöttség	-0,058***	-0,050***	-0,119***	-0,072***
Magabiztosság a matematika-tanulásban	0,456***	0,456***	0,691***	0,430***

jelmagyarázat: * 0,05>p>0,01, ** 0,01>p>0,001, *** p<0,001
n.sz.: nem szignifikáns

Az otthoni feltételek hatása az iskolai teljesítményre

A tanulók attitűdjei, motivációi és tanulással kapcsolatos diszpozíciói mellett számos egyéb feltétele van annak, hogy jól teljesítsenek az iskolában. Ezek közül az otthoni körülmények hatása az egyik a legerősebb. A TIMSS vizsgálat tanulói kérdőívében összesen három olyan kérdés szerepelt, ami ezeket a körülményeket vizsgálta.

Közülük az első *a szülők iskolai végzettségére* vonatkozik, amit úgy hoztak létre, hogy az apa és az anya végzettsége közül a magasabbat rögzítették. A 2. táblázatban az látható, hogy az oktatási nyelv szerint szignifikáns eltérések vannak a magyarul és a románul tanuló gyerekek között a szülei végzettségét illetően, a magyar nyelven tanulók körében ugyanis jóval magasabb arányban vannak azok, akik nem érettségiztek (37,1% szemben a román nyelven tanulók csupán 13%-ával) és alulre-

pezentáltak a posztliceális végzettségűek körében is (16,3% szemben a 12,9%-kal). A 2011-es romániai népszámlálás adatai alapján tudjuk, hogy a teljes népességre vonatkozóan is megfigyelhető némi különbség ezeken az iskolai szinteken a román és a magyar nemzetiségűek között, ez az eltérés azonban csupán néhány százalékpontos.³⁵ Bár a népszámlálási adatok korszpecifikusan nem állnak rendelkezésünkre, elég valószínű tehát hogy a TIMSS-vizsgálatban megkérdezett magyar gyerekek szülei általában alulképzettek a megfelelő korú romániai magyarok egészéhez képest. Hasonló irányú, ám méreteiben kisebb eltérés figyelhető meg az alacsonyabb végzettségűek irányában azon szülők esetében is, akiknek a gyerekeik román iskolába járnak ugyan, de a családban más nyelven is beszélnek. Ebben az alcsoportban kiugróan magas azoknak az aránya, akik csak az elemi iskolát fejezték be vagy egyáltalán nem jártak iskolába (5,3%), ezek jórésze valószínűsíthetően roma származású. Mivel a magasabb iskolai szinteken itt is az országos átlaghoz közeli arányokat találunk, kijelenthető, hogy ebben a csoportban a legnagyobb az iskolázottsági egyenlőtlenségek.³⁶

2. táblázat. *A szülők legmagasabb iskolai végzettsége aszerint, hogy a gyerekek milyen nyelven tanulnak az iskolában (%) – TIMSS 2011*

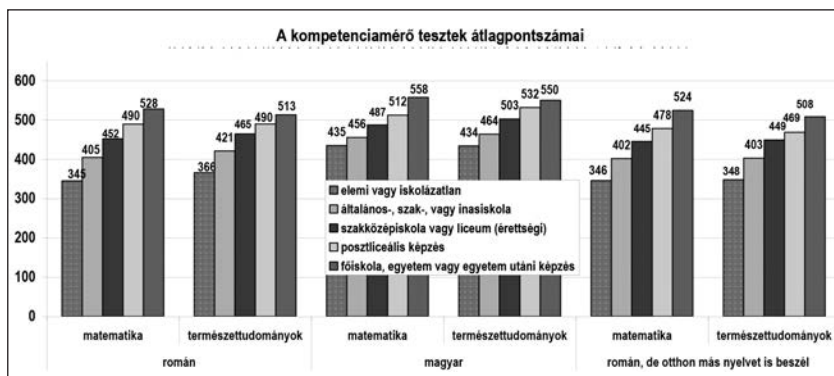
	Románia	Román nyelven tanulók	Magyar nyelven tanulók	Román nyelven tanulók, akik otthon más nyelvet (is) beszélnek
Elemi vagy iskolázatlan	1,6	1,6	0,7	5,3
Általános-, szak-, vagy inasiskola	12,5	11,3	36,4	27,0
Szakközépiskola vagy líceum (érettségi)	50,2	51,2	29,2	28,8
Posztliceális képzés	16,2	16,3	12,9	19,0
Főiskola, egyetem vagy egyetem utáni képzés	19,6	19,5	20,8	19,9
Összesen	100	100	100	100

³⁵ Veres Valér: Népszámlálás 2011: A népességszám, foglalkozásszerkezet és iskolázottság nemzetiség szerinti megoszlása Romániában. *Erdélyi Társadalom*, 2013. XI. 2. 35.

³⁶ Mivel a szülők iskolázottságának hatása erős a gyerekek teljesítményére, ez magyarázhatja a kompetenciateszteken elért eredmények nagyobb szórását ebben a csoportban.

Az iskolai végzettség szerinti megoszlás pontos meghatározásának azért van igen nagy jelentősége, mert a szülők végzettsége erős összefüggést mutat a gyerekek iskolai teljesítményével. A 8. ábrán jól látszik, hogy a matematikatesztek átlagpontszámai fokozatosan emelkednek, ahogyan az egyre magasabb iskolai szinteken felfelé haladunk. Ez a kapcsolat független attól, hogy a tanuló milyen oktatási nyelvű képzésben vesz részt. Szignifikáns eltérések vannak viszont annak erősségében, tehát abban a tekintetben, hogy az egyes nyelvi csoportokon belül mekkora a teljesítménykülönbség az eltérő végzettségű szülők gyerekei között. Ebben a vonatkozásban a legkisebb szórást a magyarul tanuló diákok körében rögzítettünk, tehát a szülők végzettsége itt befolyásolja a legkevésbé a gyerekek kompetencia-eredményeit. Oktatáspolitikai értelmezésben ezt úgy is fogalmazhatjuk, hogy leginkább a magyar nyelvű oktatásnak sikerül kiegyenlítenie a képzettségi származás hatását az iskolai teljesítményben.³⁷ Azok a gyerekek például, akiknek a szülei iskolázatlanok vagy csak elemi végzettséggel rendelkeznek, a magyar nyelvű oktatásban jobb lehetőséget kapnak a felzárkózásra. Ennek tudatában általános érvénnyel kijelenthetjük, hogy azokban a vegyes, többnyelvű családokban, ahol alacsonyabb a szülők végzettsége, ésszerűbb tehát magyar iskolába íratni a gyereket, mert ott jobb eredményekre számíthatnak.

8. ábra.



³⁷ A későbbiekben látni fogjuk, hogy ez az állítás a vagyoni helyzet hatására nem érvényes.

A TIMSS-vizsgálatban a tanulás otthoni feltételeire vonatkozó második kérdés arra vonatkozott, hogy *hány könyv található a tanuló otthonában*. Az oktatás nyelve szerint ebben a tekintetben is szignifikáns eltérések mutatkoznak: a magyar nyelven tanuló diákok otthona az olvasmányok szempontjából lényegesen jobban ellátott, a megkérdezettek csupán 8 százaléka mondta azt, hogy 10 könyvnél kevesebb található a lakásban (3. táblázat). Ez az arány a románul tanulóknak esetében 23, a románul tanulóknak, de a családban más nyelvet is beszélők esetében pedig 35 százalék. A skála másik végénél szintén nagyok ezek a különbségek: a magyarul tanuló diákok körében sokkal magasabb azoknak az aránya, akik 100-nál is több könyvvel rendelkeznek a családban (35,4%).

3. táblázat. *A gyerekek otthonában elérhető könyvek száma aszerint, hogy milyen nyelven tanulnak az iskolában (%) – TIMSS 2011*

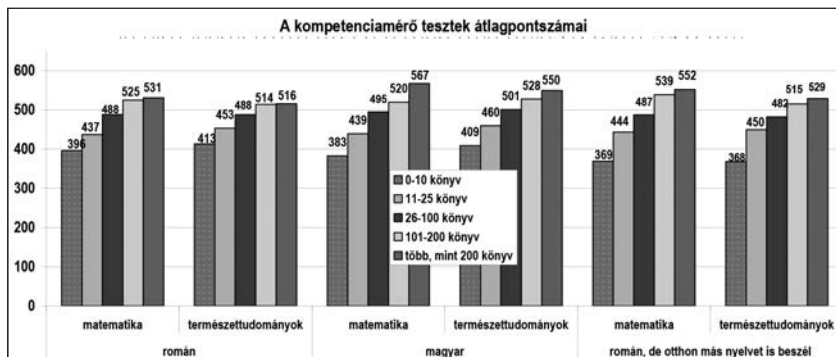
	Románia	Román nyelven tanulóknak	Magyar nyelven tanulóknak	Román nyelven tanulóknak, akik otthon más nyelvet (is) beszélnek
0-10 könyv	23,0	23,7	7,9	35,4
11-25 könyv	31,6	31,9	26,0	25,7
26-100 könyv	26,0	25,8	30,7	21,1
101-200 könyv	10,9	10,5	18,0	9,1
több, mint 200	8,5	8,1	17,4	8,7
összesen	100,0	100	100	100,0

Amint az várható volt, az otthon található könyvek száma és a gyerekek matematikai-természettudományi kompetenciái között is erős együttjárás figyelhető meg, ami ezúttal azonban a magyarul tanulóknak és a románul tanulóknak, de otthon más nyelvet (is) beszélők körében az erősebb. Azokban a magyar családokban, ahol 10-nél kevesebb könyv található a lakásban, a gyerekek iskolai teljesítménye jobban elmarad az átlagtól, mint azoknál a román családoknál, akik ugyanennyi könyvvel rendelkeznek.

A gyerekek otthoni körülményeit vizsgáló kérdéscsomagban végül arra kérdezték rá, hogy milyen a háztartás, ezen belül pedig *a tanulóknak*

eszközellátottsága. A romániai kutatásban összesen 11 ilyen vagyontárgyat soroltak fel, ezek közül legalább ötről kifejezetten úgy gondoltuk, hogy hozzájárulhat a hatékonyabb tanuláshoz, a többi inkább a család általános vagyoni helyzetének mutatója lehet.³⁸

9. ábra.



A 4. táblázat a vagyontárgyak számának átlagait és szórását mutatja az egyes nyelvi csoportokban. Az eredményekből az látszik, hogy a magyar nyelven tanuló gyerekek otthonában nemcsak könyvből, hanem egyéb tanulást segítő eszközökből és vagyontárgyakból is több van (átlagosan 7,67 a 11-ből), ami szignifikáns előnyt jelenthet a románul tanulókkal szemben (6,91), ezen belül különösen azokkal szemben, akik otthon más nyelvet (is) beszélnek (6,24). Ez utóbbi alcsoportban az eszközök számának nagyobb szórása markánsabb vagyoni egyenlőtlenséget tükröz (ezt már korábbi mutatók mentén is érzékelhettük).

Az eszközellátottság erős összefüggését a kompetenciatesztek eredményeivel a táblázatban közölt korrelációs együtthatók magas értékei mutatják mindhárom csoportban.

³⁸ Az alábbi eszközök meglétére kérdeztek rá: számítógép, asztal/íróasztal, ahol tanulhat, saját könyvek, saját szoba, internetkapcsolat (tanulási célú eszközök), digitális fényképezőgép, a család tulajdonában levő autó, mosogatógép, saját Ipod, Mp3 lejátszó, hálózati rendszer, saját kerékpár (egyéb vagyontárgyak).

4. táblázat. *A gyerekek otthonában található vagyontárgyak számának átlagértékei és szórása az oktatás nyelve szerinti alcsoportokban (a kapcsolódó standard hibákkal) – TIMSS 2011*

	Románia	Román nyelven tanulók	Magyar nyelven tanulók	Román nyelven tanulók, akik otthon más nyelvet (is) beszélnek
Átlagérték	6,91	6,87	7,67	6,24
Átlagérték standard hibája	0,07	0,08	0,27	0,45
Szórás	2,18	2,17	2,16	2,92
Szórás standard hibája	0,05	0,06	0,11	0,24
Az eszközellátottság összefüggése az iskolai teljesítménnyel (korrelációs együtthatók)				
Matematikából	0,325	0,319	0,379	0,464
Természettudományokból	0,301	0,294	0,359	0,500

Ebben az alfejezetben azt láthattuk, hogy az otthoni környezetre vonatkozó változóink mindegyike erős összefüggést mutat a matematikai és a természettudományi teszteken elért eredményekkel. Fontosnak tartottuk tehát megvizsgálni ezek együttes befolyását olyan körülmények között, amikor a közöttük fellépő interakciós hatásokat kiküszöböljük. Ennek érdekében – akár csak a tanulási diszpozíciók esetében – egy lineáris regresszió-elemzést végeztünk, ahová függő változóként a gyerekek matematika, illetve természettudományi teljesítményét, független változóként pedig az otthoni körülményeket vizsgáló három változót emeltük be.

Az eredmények azt mutatják, hogy mindhárom nyelvi alcsoportban, mindhárom tényező egymástól függetlenül fontos meghatározója mind a matematikai, mind pedig a természettudományi teljesítménynek,³⁹ egymáshoz képest azonban eltérő mértékben (5. és 6. táblázat). A legerősebb hatása annak van, hogy hány könyv található a gyerek otthonában, ezt követi a szülők iskolai végzettsége, majd a vagyontárgyak száma a háztartásban.

³⁹ Egyetlen kivételt a vagyontárgyak száma jelenti, melynek hatása nem bizonyult szignifikánsnak a magyar nyelven tanuló gyerekek természettudományi eredményeire.

5. táblázat. *A matematika teszt eredményeinek lineáris regressziós modellje – az otthoni körülményeket tükröző változók (standardizált regressziós együtthatók) – TIMSS 2011*

	Románia	Román nyelven tanulók	Magyar nyelven tanulók	Román nyelven tanulók, akik otthon más nyelvet (is) beszélnek
Magyarázott variancia – R (%)	25,5	24,9	34,6	35,9
A szülők iskolai végzettsége	0,193***	0,197***	0,212***	0,094***
A könyvek száma otthon	0,326***	0,317***	0,384***	0,497***
Vagyontárgyak/tanulmányi eszközök száma otthon	0,097***	0,094***	0,122***	0,088***

jelmagyarázat: * 0,05 > p > 0,01, ** 0,01 > p > 0,001, *** p < 0,001

6. táblázat. *A természettudományi teszt eredményeinek lineáris regressziós modellje – az otthoni körülményeket tükröző változók (standardizált regressziós együtthatók) – TIMSS 2011*

	Románia	Román nyelven tanulók	Magyar nyelven tanulók	Román nyelven tanulók, akik otthon más nyelvet (is) beszélnek
Magyarázott variancia – R (%)	19,1	18,9	29,0	35,4
A szülők iskolai végzettsége	0,178***	0,179***	0,309***	0,091***
A könyvek száma otthon	0,282***	0,273***	0,311***	0,462***
Vagyontárgyak/tanulmányi eszközök száma otthon	0,078***	0,077***	n.sz.	0,110***

jelmagyarázat: * 0,05 > p > 0,01, ** 0,01 > p > 0,001, *** p < 0,001
n.sz.: nem szignifikáns

Ez a sorrend mindegyik nyelvi csoportban azonos, abban viszont számottevő különbségek vannak, hogy ez a három tényező együtt mennyire erős prediktora a gyerekek iskolai teljesítményének. A táblázatban

közölt determinációs együtthatók azt mutatják, hogy az otthoni körülményeket tükröző változók eloszlásának ismeretében azok körében becsülhetjük meg a legprecízebben a gyerekek kompetencia-pontszámait, akik ugyan románul tanulnak, de otthon más nyelvet (is) beszélnek, valamint – kevés különbséggel – azoknál, akik magyar nyelven tanulnak.

A tanulói diszpozíciók és az otthoni feltételek együttes hatása az iskolai teljesítményre

Elemzésünkben végül a két vizsgált változócsoporthat – a tanulói diszpozíciók és az otthoni körülmények – együttes hatását vizsgáljuk meg a kompetenciatesztek eredményeinek az alakulására.⁴⁰ Tisztában vagyunk azzal, hogy az említetteken kívül az iskolai teljesítményt számos más tényező is befolyásolja, melyeket azonban ebben az elemzésben nem áll módunkban megvizsgálni.⁴¹ A két tényezőcsoporthat együttes elemzéséből szerencsére az derül ki, hogy önmagukban is nagymértékben magyarázzák a matematikai teljesítményt (7. táblázat). A legbefolyásosabb változók rangsorában mindhárom nyelvi csoportban a matematika-tanulással kapcsolatos magabiztosság szerepel az első helyen, ezt követi a gyerekek otthonában található könyvek száma, a szülők iskolai végzett-

⁴⁰ Mivel a természettudományi területre vonatkozóan nincsenek összevont mutatóink a tanulói attitűdök, motivációk és magabiztosság mérésére, az elemzést csak a matematikai eredményekre végezzük el.

⁴¹ A romániai TIMSS-vizsgálat adatbázisa a tanulói kérdőívek mellett a tanárokkal, valamint az iskolai vezetőséggel felvett kérdőívek eredményeit is tartalmazza. Ez lehetőséget teremt az oktatás iskolai körülményeinek – az oktatási módszereknek, a tanárok szakmai kompetenciáinak és tapasztalatainak, szakmai elégedettségének és magabiztosságának, illetve az iskola felszereltségének, erőforrásainak és hangulatának – alaposabb megismerésére. A TIMSS alapján közölt nemzetközi összehasonlító tanulmányok részletesen tárgyalják ezek eloszlását és hatásait. (Mullis, I.V.S. – Martin, M.O. – Foy, P. (with Olson, J.F., Preuschoff, C., Erberber, E., Arora, A., & Galia, J.) *TIMSS 2007 International Mathematics Report: Findings from IEA's Trends in International Mathematics and Science Study at the Fourth and Eighth Grades* Chestnut Hill, MA: TIMSS & PIRLS International Study Center, Boston College, 2008) Elemzésünkben azért tekintünk el ezeknek az adatoknak a vizsgálatától, mert nagyon kevés magyar tannyelvű iskola (összesen 6) és tanár (11) került a mintába. Az említett tényezőkről tehát nagyon nagy becslési hibával tudnánk bármit is mondani a magyar nyelvű kisebbségi oktatással kapcsolatban, következtetéseink tehát félrevezetőek lehetnének.

sége, majd a matematika, mint szakterület szeretete. A magyar nyelven tanulók körében úgy tűnik, hogy a vagyoni helyzet is kiemeltebb szerepet kap, a matematika fontosságának a felismerése és a tanórák általi lekötöttség mértéke – amint azt már korábban is jeleztük – önmagában enyhe negatív hatással van a kompetenciateszteken elért eredményekre.

7. táblázat. *A matematika teszt eredményeinek lineáris regressziós modellje (standardizált regressziós együtthatók) – TIMSS 2011*

	Románia	Román nyelven tanulók	Magyar nyelven tanulók	Román nyelven tanulók, akik otthon más nyelvet (is) beszélnek
Magyarozott variancia – R (%)	37,4	36,6	55,7	47,9
Tanulói diszpozíciók				
A matematika-tanulás szeretete	0,082***	0,084***	0,029*	0,070***
A matematika vélt fontossága	-0,048***	-0,050***	-0,042***	-0,043***
A tanórák általi lekötöttség	-0,030***	-0,028***	-0,024*	-0,025***
Magabiztosság a matematika-tanulásban	0,345***	0,339***	0,491***	0,346***
Otthoni körülmények				
A szülők iskolai végzettsége	0,166***	0,171***	0,198***	0,170***
A könyvek száma otthon	0,260***	0,253***	0,240***	0,245***
Vagyontárgyak/tanulmányi eszközök száma otthon	0,065***	0,060***	0,101***	0,058***

jelmagyarázat: * 0,05 > p > 0,01, ** 0,01 > p > 0,001, *** p < 0,001

Összefoglalás

Az erdélyi magyar oktatáskutatás utóbbi étvizedben vizsgált egyik legfontosabb kérdése az, hogy milyen szempontok alapján mérlegelnek a szülők akkor, amikor eldöntik, hogy a gyerekeiket román vagy magyar nyelvű iskolába íratják. A legutóbbi elemzések arra hívták fel a figyelmet, hogy ezekben az érvekben egyre inkább előtérbe kerülnek a prag-

matikus megfontolások, amelyek egyfajta költség–haszon-modellben mérlegelik a gyerek iskoláztatását. A haszon oldalon az egyik legfontosabb szempont az, hogy hol teljesítenek jobban a gyerekek az iskolában, a magyar vagy a román nyelvű intézményekben eredményesebb-e az oktatás. A már több hullámban rögzített PISA-, PIRLS- és TIMSS-vizsgálatok lehetőséget teremtenek arra, hogy ezeket a kérdéseket – jelentős bizonytalansággal ugyan, de – kellő részletességgel megválaszoljuk.

A korábban már megvizsgált PISA-eredményekkel összhangban a gyerekek matematikai és természettudományi kompetenciáit mérő TIMSS-vizsgálatok longitudinális eredményei is azt mutatják, hogy a magyar anyanyelvű gyerekek a magyar tannyelvű oktatás kereteiben jobban teljesítenek, mint a román iskolákban. Sőt – a természettudományok területén határozottan, a matematikai teljesítményt illetően pedig nagyobb bizonytalansággal – de azt is kijelenthetjük, hogy nemzetiségtől függetlenül a magyar intézményekben általában eredményesebbek a tanulók, mint a román iskolákban. A kutatásból az is kiderült, hogy a románul tanuló, de otthon más nyelvet (is) beszélő gyerekek az átlagosnál lényegesen rosszabbul teljesítenek ezeken a szakterületeken. A pragmatizmus haszon-oldalán tehát nehezen védhető az döntés, hogy a jobb tanulmányi eredmények reményében a magyar gyerekeket román iskolába íratják.⁴²

Az elemzés azt is kimutatta, hogy a magyar iskolákban kisebbek a tanulók eredményességében mutatkozó eltérések, a szerényebb társadalmi háttérű gyerekek teljesítménye jobban közelít az átlaghoz. Ez elsősorban annak köszönhető, hogy a magyar társadalom vertikálisan eleve kevésbé rétegzett, mint a román, ezért a szerényebb helyzetű magyar diákok eleve kisebb erőforrás-hátránnyal indulnak az iskolában. A vizsgálat második részében ezzel összhangban az is kiderült, hogy a szülők iskolai végzettsége legkevésbé a magyar gyerekek esetében befolyásolja a matematikai teljesítményüket.

Az otthoni erőforrások hiánya (könyvek, tanulási segédeszközök) viszont leginkább a magyar diákok teljesítményére van negatív hatással.

⁴² Egy kvantitatív kutatásban természetesen a „társadalmi átlagot” sikerül megragadni, az oktatás egyedi körülményei régióként, településenként változóak lehetnek.

Úgy tűnik tehát, hogy a magyar nyelvű oktatásnak a vagyoni egyenlőtlenségből származó esélyhátrányt nem sikerül eredményesebben csökkentenie, sőt, a román nyelvű oktatáshoz képest inkább felerősíti azt. A problémára a magyar gyerekek román iskolába való íratása sem jelent megoldást, az elemzés kimutatta ugyanis, hogy ezekben az esetekben még erősebben befolyásolja a származás az iskolai teljesítményt.

A tanulmány második felében azt is megvizsgáltuk, hogy a társadalmi háttérváltozók mellett a gyerekek tanulási diszpozíciói mennyire befolyásolják a kompetenciateszteken elért teljesítményt. Az eredmények azt mutatták, hogy a jelentőségük hasonló mértékű, mint az otthoni erőforrásoké: hangsúlyosan a tanulási folyamat során mutatott magabiztosság, enyhébben pedig a matematika iránti szeretet mutat pozitív összefüggést az iskolai eredményességgel.

Mellékletek

1. táblázat. *A matematika kompetenciatesztek átlagpontszámai és azok standard hibái, az oktatás nyelve szerint (1995–2011)*

Év	Román nyelven tanulók			Magyar nyelven tanulók			Román nyelven tanulók, akik otthon más nyelvet (is) beszélnek		
	Teszt-pont-szám-átlagok	Az átlag standard hibája	N	Teszt-pont-szám-átlagok	Az átlag standard hibája	N	Teszt-pont-szám-átlagok	Az átlag standard hibája	N
1995	469*	4,19	7116	438*	14,19	355	466*	8,18	938
1999	473	5,94	3299	454	15,10	126	401*	12,08	59
2003	475	4,92	4008	483	21,33	96	478	9,44	472
2007	462	4,16	3970	445	16,99	228	442	9,60	361
2011	457*	4,20	5264	487*	11,88	259	442*	9,46	352

* szignifikáns eltérések a magyar nyelven tanulókhoz képest, 95%-os valószínűség mellett
 Forrás – saját számítások a TIMSS 1995–2011 felvételei alapján

2. táblázat. *A természettudományi kompetenciatesztek átlagpontszámái és azok standard hibái, az oktatás nyelve szerint (1995–2011)*

Év	Román nyelven tanuló			Magyar nyelven tanuló			Román nyelven tanuló, akik otthon más nyelvet (is) beszélnek		
	Teszt-pont-szám-átlagok	Az átlag standard hibája	N	Teszt-pont-szám-átlagok	Az átlag standard hibája	N	Teszt-pont-szám-átlagok	Az átlag standard hibája	N
1995	469	5,11	7116	471	19,73	355	460	11,02	938
1999	472	5,82	3299	484	20,55	126	403*	14,43	59
2003	470	5,00	4008	503	24,61	96	477	9,09	472
2007	461	3,87	3970	477	17,90	228	452	8,89	361
2011	463*	3,64	5264	495	11,19	259	439*	9,64	352

* szignifikáns eltérések a magyar nyelven tanulókhöz képest, 95%-os valószínűség mellett
 Forrás – saját számítások a TIMSS 1995–2011 felvételi alapján

3. táblázat. *A matematikai kompetenciatesztek átlagpontszámái, szórása és azok standard hibái, az oktatás nyelve szerint (1995–2011)*

Év	Román nyelven tanuló			Magyar nyelven tanuló			Román nyelven tanuló, akik otthon más nyelvet (is) beszélnek		
	Teszt-pont-szám-átlagok	Szórás	Szórás standard hibája	Teszt-pont-szám-átlagok	Szórás	Szórás standard hibája	Teszt-pont-szám-átlagok	Szórás	Szórás standard hibája
1995	469*	81,67	7,31	438*	94,12	2,99	466*	82,59	7,63
1999	473	93,98	3,50	454	74,51	8,52	401*	85,76	11,66
2003	475	90,20	1,71	483	90,89	8,34	478	93,77	4,13
2007	462	99,98	2,47	445	94,89	6,28	442	112,07	5,36
2011	457*	102,03	2,34	487*	93,17	6,25	442*	111,76	7,36

* szignifikáns eltérések a magyar nyelven tanulókhöz képest, 95%-os valószínűség mellett
 Forrás – saját számítások a TIMSS 1995–2011 felvételi alapján

4. táblázat. *A természettudományi kompetenciatesztek átlagpontszámai, szórása és azok standard hibái, az oktatás nyelve szerint (1995–2011)*

Év	Román nyelven tanulók			Magyar nyelven tanulók			Román nyelven tanulók, akik otthon más nyelvet (is) beszélnek		
	Teszt-pont-szám-átlagok	Szórás	Szórás standard hibája	Teszt-pont-szám-átlagok	Szórás	Szórás standard hibája	Teszt-pont-szám-átlagok	Szórás	Szórás standard hibája
1995	469*	90,95	6,74	438*	105,54	3,08	466*	92,19	6,75
1999	473	97,73	2,84	454	87,34	14,55	401*	107,98	14,43
2003	475	91,07	1,97	483	85,33	16,51	478	95,76	4,57
2007	462	87,92	2,18	445	86,16	7,05	442	99,47	4,92
2011	457*	85,83	2,13	487*	82,35	4,68	442*	100,82	6,63

* szignifikáns eltérések a magyar nyelven tanulókhoz képest, 95%-os valószínűség mellett
 Forrás – saját számítások a TIMSS 1995–2011 felvételei alapján

5. táblázat. *Mennyire szeretnek a tanulók matematikát tanulni? (az oktatás nyelve szerint – TIMSS 2011)*

	Nemzetközi átlag	Magyarország	Románia	Románul tanulók		Magyarul tanulók		Román nyelven tanulók, akik otthon más nyelvet (is) beszélnek	
	%	%	%	%	Teszt-pont-szám-átlagok	%	Teszt-pont-szám-átlagok	%	Teszt-pont-szám-átlagok
Szeret matematikát tanulni	26	15	18	18,4	515	18,1	553	18,5	515
Valamelyest szeret matematikát tanulni	42	35	40	40,3	457	40,4	493	40,4	458
Nem szereti matematikát tanulni	31	50	42	41,3	437	41,5	455	41,1	438
Összesen	100	100	100	100	459	100	488	100,0	460

Forrás – saját számítások a TIMSS 2011 felvételei alapján

6. táblázat. *A matematika fontossága a tanulók számára (az oktatás nyelve szerint – TIMSS 2011)*

	Nemzetközi átlag	Magyar-or- szág	Románia	Románul tanulók		Magyarul tanulók		Román nyelven tanulók, akik otthon más nyelvet (is) beszélnek	
	%	%	%	%	Tesztpont- szám-átlagok	%	Tesztpont- szám-átlagok	%	Tesztpont- szám-átlagok
Szereti a matema- tikát	46	34	29	29,5	472	30,2	519	27,2	465
Valamelyest szereti a matema- tikát	39	46	41	41,0	462	43,9	480	29,8	461
Nem szereti a matema- tikát	15	20	29	29,5	445	25,8	469	43,0	431
Összesen	100	100	100	100	460	100	489	100,0	449

Forrás – saját számítások a TIMSS 2011 felvételei alapján

7. táblázat. *Mennyire kötik le a tanulókat a matematikaórák? (az oktatás nyelve szerint – TIMSS 2011)*

	nemzetközi átlag	Magyar-or- szág	Románia	Románul tanulók		Magyarul tanulók		Román nyel- ven tanulók, akik otthon más nyelvet (is) beszélnek	
	%	%	%	%	Tesztpont- szám-átla- gok	%	Tesztpont- szám-átla- gok	%	Tesztpont- szám-átla- gok
Lekötik	25	18	23	23,5	489	16,4	518	19,7	488
Valamennyire lekötik	54	54	56	56,3	456	53,6	492	54,1	453
Nem kötik le	21	27	21	20,3	434	30,0	465	26,2	418
Összesen	100	100	100	100	459	100	488	100,0	451

Forrás – saját számítások a TIMSS 2011 felvételei alapján

8. táblázat. *A tanulók magabiztossága a matematika tanulásában (az oktatás nyelve szerint – TIMSS 2011)*

	Nemzetközi átlag	Magyarország	Románia	Románul tanulók		Magyarul tanulók		Román nyelven tanulók, akik otthon más nyelvet (is) beszélnek	
	%	%	%	%	Tesztpont- szám-átlagok	%	Tesztpont- szám-átlagok	%	Tesztpont- szám-átlagok
Magabiztos	14	16	9	9,3	571	13,2	597	11,8	550
Valamennyire magabiztos	45	35	32	32,1	484	29,7	521	29,3	494
Nem maga- biztos	41	49	59	58,6	428	57,1	447	58,9	409
Összesen	100	100	100	100	459	100	488	100,0	451

Forrás – saját számítások a TIMSS 2011 felvételei alapján

Morvai Tünde

A TIMSS- és PIRLS-vizsgálatok eredményei szlovákiai magyar viszonylatban

Az IEA (International Association for the Evaluation of Educational Achievement) 1995 óta szervezi meg a TIMSS-vizsgálatot; az első PIRLS-felmérést pedig 2001-ben bonyolította le. A TIMSS (Trends in International Mathematics and Science Study) négyévente vizsgálja az általános iskola negyedik és nyolcadik osztályos tanulóinak matematikai és természettudományi teljesítményét, a PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study) ötévente méri fel az általános iskola negyedik osztályos diákjainak szövegértési képességeit. Szlovákia mindkét felmérésbe a kezdetektől fogva bekapcsolódott, a TIMSS-vizsgálatba azonban nem vonta be egyszerre a két populációt (negyedik és nyolcadik osztályosok), hanem váltva – 1995 és 2003 között – az általános iskola nyolcadik osztályos tanulóit, valamint a hat- és nyolcéves gimnáziumok megfelelő osztályába járó diákjait, 2007-ben és 2011-ben pedig a 9–11 éves korosztályt. A tesztanyagok a vizsgálatban részt vevő országok tananyagára épülnek, ezekből állnak össze a matematikára, a természettudományra és a szövegértésre irányuló kérdéssorok, melyeket kiegészít egy általános szociokulturális és demográfiai kérdőív. Az iskolai és otthoni környezet a diákok teljesítményére irányuló hatásának feltárása a felmérések egyik kiemelt célja, hiszen ezáltal összefüggéseket találhat a diákok teljesítményét befolyásoló tényezőkről, mellyel a vizsgálat fő célkitűzésének tehet eleget, miszerint az résztvevő országok számára ad visszacsatolást az oktatási rendszer eredményességéről, belső és külső körülményeiről. Alább láthatjuk (1. és 2. táblázat), hogy a szlovákiai mintában megjelenő magyar „alminta” hátrányaival együtt ugyan, de a felmérés eredményeinek értékelése trendszerű visszacsatolást adhat a szlovákiai magyar oktatási alrendszer számára. Korábban nemzetközi mérést kül-

honi magyar kontextusban Papp Z. Attila vizsgált, a PISA (Programme for International Student Assessment) felmérés eredményeit vette górcső alá Kárpát-medencei szinten, ezen belül a szlovákiai magyar eredményeket részletesen is elemezte.¹ A PISA-vizsgálat feladatai kevésbé tantervcentrikusak, a 15 éves korosztály alkalmazott tudásának felmérésére koncentrálnak, adódik ez abból az okból is, hogy a vizsgálatot megrendelő OECD (Organisation for Economic Cooperation and Development) a munkaerőpiacra készülő réteg előzetes kompetenciáinak megismerésére törekszik.² A TIMSS- és a PIRLS-felmérés célcsoportja, a negyedik osztályosok, akik a szlovák iskolaszervezet szerint befejezik az alapfokú oktatás kezdő szakaszát. A mérési eredmények az alsó tagozaton elsajátított ismeretek eredményességéről mutatnak képet. A negyedik osztályosok teljesítményének megismerése az oktatást irányító szakemberek számára jelezhetik az oktatási rendszer alapszintű képzési szintjeinek hiányosságait, ebben az esetben ez országos és kisebbségi szempontból is lehetséges. Jelen írásban elsősorban a két típusú felmérés eredményeinek szlovákiai–magyar viszonylatban való megismertetésére vállalkozom, másodsorban a magyar iskolák diákjai teljesítményének összevetésére a többségi, szlovák iskolákba járó tanulókéval, harmadsorban pedig a teljesítményt befolyásoló néhány háttértényező bemutatására.

Mintaválasztás

Mindkét nemzetközi mérésnél a mintavétel két lépcsőben történik, először az iskola kerül kiválasztásra, majd az osztályok. A TIMSS 2007-es kutatásba Szlovákiában a megye, az iskola helyszínének településtípusa

¹ Papp Z. Attila: Kisebbségi magyarok oktatási részvételének értelmezési lehetőségei. *Educatio*, 2012/1. 3–23.

Papp Z. Attila: Szlovákiai magyarok iskolai teljesítménye a PISA vizsgálatok alapján In: Morvai Tünde (szerk.) *Kataszter, Felvidék*. Budapest: Balassi Intézet, 2013. 20–38.

² Balázs Ildikó: Az OECD PISA, IEA TIMSS és PIRLS adatbázisainak bemutatása. 2010. Letöltés helye: http://www.ofi.hu/sites/default/files/WEBRA/2010/04/Az_OECD_PISA_IEA_TIMSS_es_PIRLS_adatbazisainak_bemutatasa1.pdf; letöltés ideje: 2014. december 1.

(falu/város) és a tanítás nyelve szerinti rétegzett mintavételt követően 184 iskolából 274 osztály került a mintába.³

2011-ben a két vizsgálat időpontja összeért Szlovákiában olyannyira, hogy ugyanazok a diákok töltötték ki mindkét felmérés feladat-sorát és kérdőíveit. A mintavételnél explicit strátumnak számított a régió és az oktatás nyelve, implicit strátumnak pedig az iskola típusa (állami, magán, egyházi). A 197 kiválasztott iskolából 30 magyar tanítási nyelvű volt.⁴

2001-ben és 2006-ban a PIRLS-felmérésbe bekerülő iskolák mintaválasztásnál a megye és tanítás nyelve szerint 150 (ebből 10 magyar tannyelvű) és 167 (ebből 22 magyar tannyelvű) iskola került bevonásra.

A magyar tannyelvű iskolába járó tanulók mindkét típusú tesztet magyar nyelven töltötték ki, ennek az adatnak köszönhetően tudjuk megkülönböztetni a magyarul tanuló negyedikeseket az adatbázisokban. Mind a TIMSS-, mind a PIRLS-felmérés eredményei elérhetőek az IEA által működtetett honlapon,⁵ tehát az adatok elemzésére bárkinek lehetősége van. Az 1. és 2. táblázatban összesítve látható a szlovákiai felmérésben résztvevő diákok száma. A magyar nyelvű iskolában tanuló gyermekek a teljes populáció 4–10% között részét alkotják, így a részpopulációként elemzendő magyar „mintát” módszertanilag másként kell kezelni, ebben az esetben az elemszámok súlyozásával próbáltam a reprezentativitást korrigálni. Az adatok megbízhatóságát a magasabb elemszám növeli, 2006-ban és 2011-ben a vizsgálatban résztvevő magyar diákok aránya a magyar kisebbség országos szintű a 2001-es népszámlálási eredmények 9,7%-os jelenlétéhez közelített.⁶

³ Országjelentés a 2007-es TIMSS vizsgálatról, Szlovákia. Letöltés helye: http://www.nucem.sk/documents//27/medzinarodne_merania/timss/publikacie/N%C3%A1-rodn%C3%A1_spr%C3%A1va_web.pdf; letöltés ideje: 2014. augusztus 22.

⁴ Országjelentés a 2011-es TIMSS és PIRLS vizsgálatról, Szlovákia. Letöltés helye: http://www.nucem.sk/documents//27/medzinarodne_merania/timss/publikacie/20131015_Klucove_kompetencie_web.pdf; letöltés ideje: 2014. augusztus 22.

⁵ <http://timssandpirls.bc.edu/>, Letöltés ideje: 2014. augusztus 22.

⁶ A Szlovák Köztársaság Statisztikai Hivatalának honlapja, www.statistics.sk, Letöltés ideje: 2014. augusztus 22.

1. táblázat. A TIMSS-vizsgálat elemszámai az oktatás nyelve szerint

	2007	2011
Szlovák nyelven tanuló diákok	4745	5064
Magyar nyelven tanuló diákok	218	552
Összesen	4963	5616

2. táblázat. A PIRLS-vizsgálat szlovákiai elemszámai az oktatás nyelve szerint

	2001	2006	2011
Szlovák nyelven tanuló diákok	3640	4814	5079
Magyar nyelven tanuló diákok	167	566	551
Összesen	3807	5380	5630

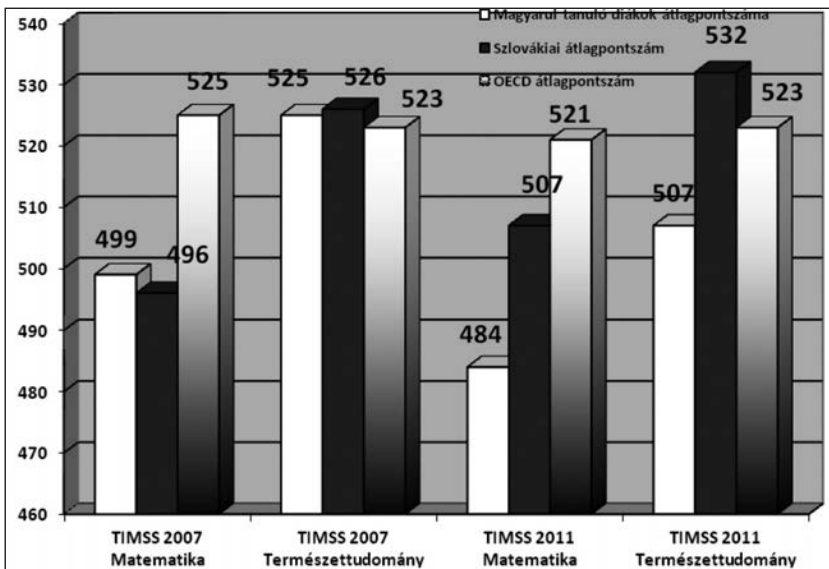
A TIMSS-vizsgálatok eredményei

A szlovákiai negyedik osztályos diákok mind 2007-ben mind 2011-ben az OECD átlagpontszámai alatti eredményt érték el matematikából. Természettudományból az átlagos képességszámuk azonban mindkét egymást követő felmérésben meghaladta az OECD országok eredményeit. A magyar iskolákban tanuló diákok 2007-ben ugyan nem nagy pontkülönbséggel, de a szlovákiai átlag fölött teljesítettek matematikából, ettől függetlenül elmaradva az OECD átlagtól. 2011-ben a magyar diákok tovább távolodtak az OECD átlagtól, és az országos átlag alatt teljesítettek. A természettudományi képességeket vizsgáló teszteken 2007-ben a magyar diákok a szlovákokhoz hasonlóan az OECD átlag fölé kerültek. 2011-ben Szlovákia tovább növelte előnyét az előző (2007) felméréssel megegyező OECD átlagpontig (523). Ezzel ellentétben a magyar nyelven tanulók előző önmagukhoz képest 18 ponttal lemaradtak.

A lemaradás jól látható az 2. ábrán is, mely a magyar és szlovák iskolák diákjainak képességszintjeit mutatja. A képességskálán négy osztópont határolja el a képességszinteket, 625 pont felett teljesítő diákok kiváló képességszintet érnek el, 525 és 550 pont között magas képességszinttel rendelkeznek, 550 és 475 között átlagos, 475 és 400 között

pedig alacsony. A 400 pont alatt teljesítő diákok képességszintje nagyon alacsony. 2011-ben a magyar diákok alacsony szintű teljesítéséhez hozzájárult, hogy a matematika feladatok teljesítésénél a diákok 1/5-e nem érte el az alacsony szintű teljesítéshez szükséges 400 pontot sem, és összességében közel a diákok fele (48%) az átlagos szint alatt teljesített. A természettudomány területén a magyar diákok kétharmada legalább az átlagos szintű pontszámot elérte. Az átlagos szintű diákok 2007-hez képest csökkentek a magyar iskolákban, a természettudomány területén a magas képességű diákok aránya megmaradt, a matematika területén viszont 12%-kal csökkent. A kiváló képességszintű diákok aránya a magyar és szlovák tanítási nyelvű iskolák között ettől jóval kiegyensúlyozottabb mindkét felmérés alkalmával.

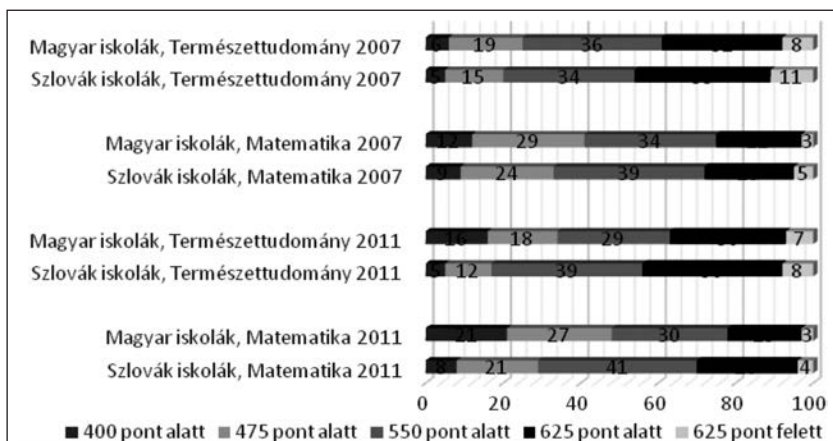
1. ábra. A TIMSS-vizsgálat szlovákiai átlagpontszámai az oktatás nyelve szerint



A TIMSS-vizsgálat matematika és természettudományi feladat-sora is különböző részterületekre oszlik, mely által a diákok tantervhez kapcsolódó tudását méri fel. Matematikából a számok, a geometriai mérés és alakzatok, valamint az adatábrázolás tartoznak a tartalmi ismer-

retek kategóriába. Természettudomány területén a földtudományokkal, az anyagtudománnyal és az élettudományokkal kapcsolatos ismérvekre koncentrálnak a tesztek. A tanulók tudásán túl a kognitív képességeik szintje is mérhető azáltal, hogy a feladatok megoldásához különböző kategóriájú műveleteket társítottak (ismeret, alkalmazás, értelmezés). Az ismeret kategóriájába tartoznak a legegyszerűbb feladatok, az alkalmazás rutin-feladatok megoldását jelenti, a legösszetettebb feladatok már elemzést, összekapcsolást, értelmezést igényelnek.

2. ábra. Magyar és szlovák iskolák diákjainak képességszintje

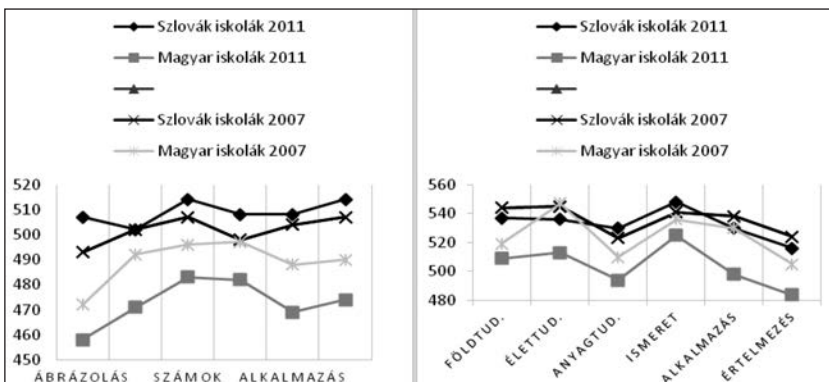


A felmérésekben résztvevő országok körében a számokkal kapcsolatos feladatokra kaptak a diákok a legtöbb pontszámot, ezt a geometriai és az ábrázolással összefüggő feladatok követik. A TIMSS 2007 vizsgálat szlovákiai pedagógusait megszólító kérdőívben adott válaszok magyarázatot adnak az eredményekre, a pedagógusok a negyedik osztályosok matematika óráin a számokkal foglalkoznak a legtöbbit (63%), a geometria (26%) és az ábrázolás (8%) pedig kevésbé hangsúlyos.⁷ A kognitív képességek közül a szlovák iskolák az értelmezés területén érték el a legmagasabb átlagpontszámot, míg a magyar iskolák az ismeret terü-

⁷ A Szlovák Köztársaság Statisztikai Hivatalának honlapja, www.statistics.sk, Letöltés ideje: 2014. augusztus 22.

letén, és legkevésbé az alkalmazás kategóriában. A természettudomány feladatsorainak értelmezés kategóriájába tartozó kérdései a szlovák és magyar iskolák tanulói számára is gondot okozott, az ismeretekben való jártasság inkább jellemző. A szlovákiai diákok az iskola oktatási nyelvével függetlenül a természettudományok három területe közül anyagtudományokban bizonyultak a leggyengébbnek. Az élettudományokban 2007-ben a magyar diákok kimagasló teljesítményt nyújtottak a másik két területhez képest, a fizikai világra vonatkozó kérdésekre átlagosan 37 ponttal, a földtudományi kérdésekre pedig 28 ponttal kevesebbet kaptak. Ilyen mértékű szórásra a szlovák iskolák esetén nem került sor.

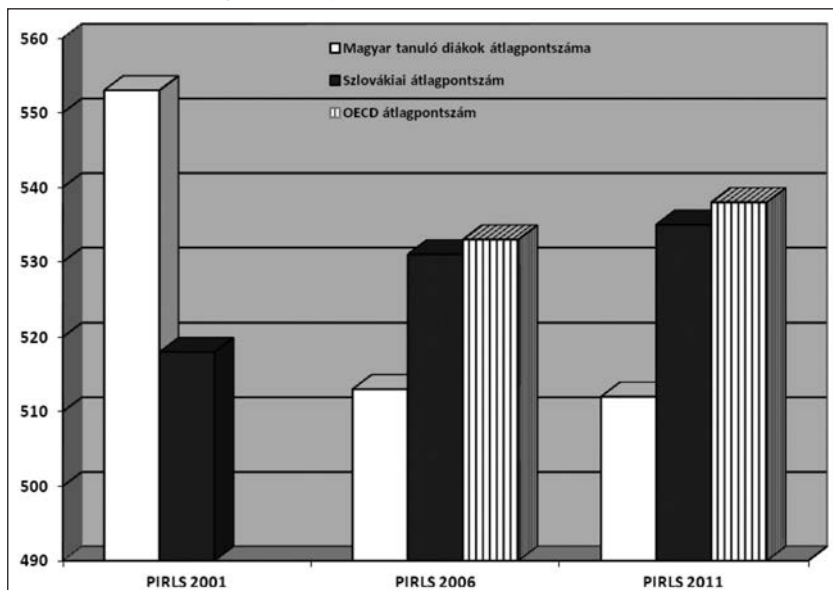
3. ábra. A magyar és szlovák diákok átlagpontszámai tartalmi és kognitív kategóriák szerint



PIRLS-eredmények

A szövegértési kompetenciamérés eddigi eredményei alapján láthatjuk, hogy sem a szlovák iskolák sem a magyar iskolák tanulói körében nincs statisztikailag szignifikáns különbség a különböző fajta feladatsorok teljesítésének eredményességében. A magyar iskolák diákjainak 2001-es kimagasló pontszámait a következő két felmérésben nem sikerült megismételni, sőt 30, illetve 29 ponttal alacsonyabb pontszámot értek csupán el. A szlovák iskolák diákjainak 2001-t követő 2006-os felzárkózását 2011-ben nem sikerült ugyanolyan mértékben folytatni.

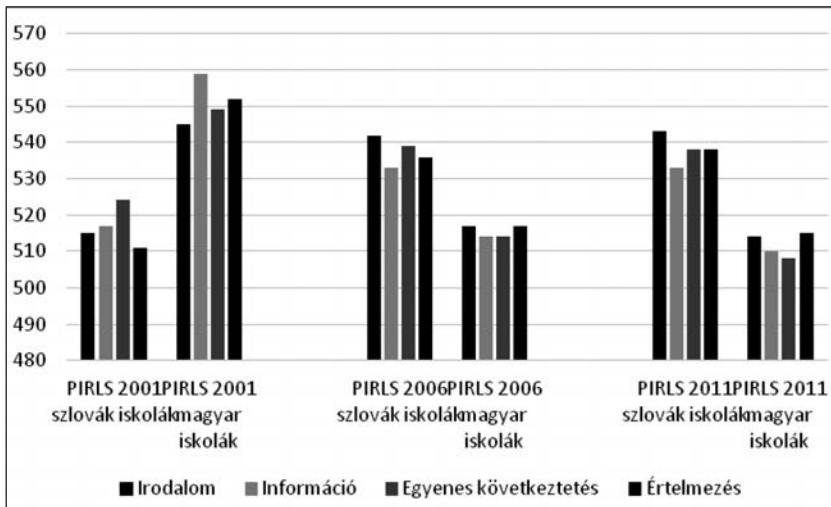
4. ábra. A PIRLS-vizsgálat szlovákiai átlagpontszámai az oktatás nyelve szerint az OECD átlaghoz viszonyítva



A PIRLS-vizsgálat a szövegtést a következőképpen definiálta: „a társadalom által megkívánt, és/vagy az egyén által értékelt képességet, amely lehetővé teszi írott nyelvi alakzatok megértését és alkalmazását.”⁸ A szövegtési képességek mérése kétféle szövegre irányul, egyrészt az irodalmi élményszerző, másrészt az információszerzéssel kapcsolatos szövegek értelmezését kell elvégezni. Az utóbbi típusú szövegek a mindennapi élethez kapcsolódó információszerzésre összpontosítanak. A feladatok megoldásához szükséges gondolkodási műveletek is külön csoportba oszthatók: egyenes következtetések levonása, konkrét információk felismerése, valamint az értelmezés és értékelés.

⁸ Mihály Ildikó: Nemzetközi olvasásvizsgálat – PIRLS 2001. In: *Új Pedagógiai Szemle*. 2003, 7–8. Letöltés helye: <http://www.oki.hu/oldal.php?tipus=cikk&kod=2003-07-vt-mihaly-nemzetkozi>; letöltés ideje: 2014. november 30.

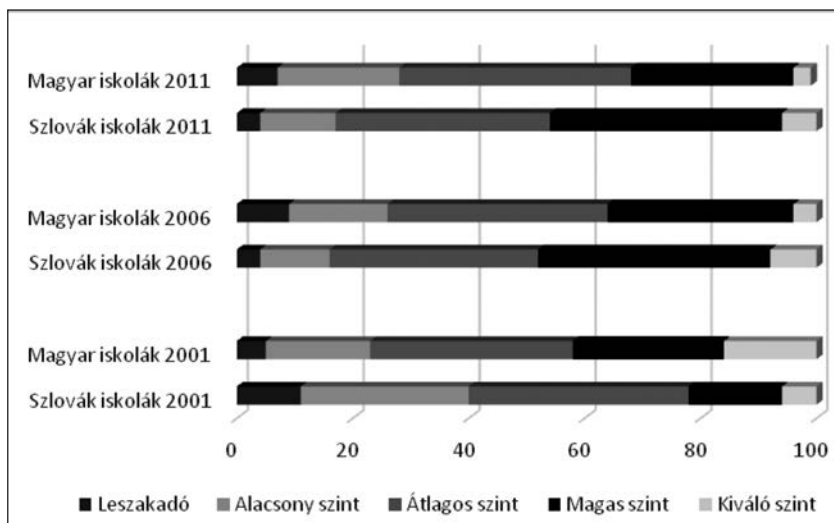
5. ábra. Szlovák és magyar iskolák diákjainak átlagpontszámai a szöveg típusa és a kognitív képességek szerint



A szövegértési kompetenciamérés eddigi eredményei alapján láthatjuk, hogy sem a szlovák iskolák sem a magyar iskolák tanulói körében nincs statisztikailag szignifikáns különbség a különböző fajta feladatsorok teljesítésének eredményességében. A magyar iskolák diákjainak 2001-es kimagasló pontszámait a következő két felmérésben nem sikerült megismételni, sőt 30, illetve 29 ponttal alacsonyabb pontszámot értek csupán el. A szlovák iskolák diákjainak 2001-t követő 2006-os felzárkózását 2011-ben nem sikerült ugyanolyan mértékben folytatni.

2001-ben a magyar iskolák eredményességét a kiváló és a magas szintű teljesítményű diákok növelte. A következő mérések alkalmával négyszer, illetve ötször kevesebb magyar diák ért el kiváló szintet, és ezzel párhuzamosan több mint duplájára nőtt a leszakadó diákok aránya, akik még az alacsony szinthez szükséges alsó ponthatárt sem tudták elérni. A szlovák iskolák 2001-es a magyar iskoláktól gyengébb teljesítményének okai a közel 40%-os leszakadó és alacsony szintű teljesítésnek tudható be. A következő két felmérés alkalmával azonban a két leggyengébben teljesítő csoport aránya 20% alá csökkent, és kiegyensúlyozódott az átlagos és magasan teljesítő diákok aránya.

6. ábra. Szlovák és magyar iskolák képességszintje %-ban a PIRLS 2001–2011 közötti kompetencia-méréseken



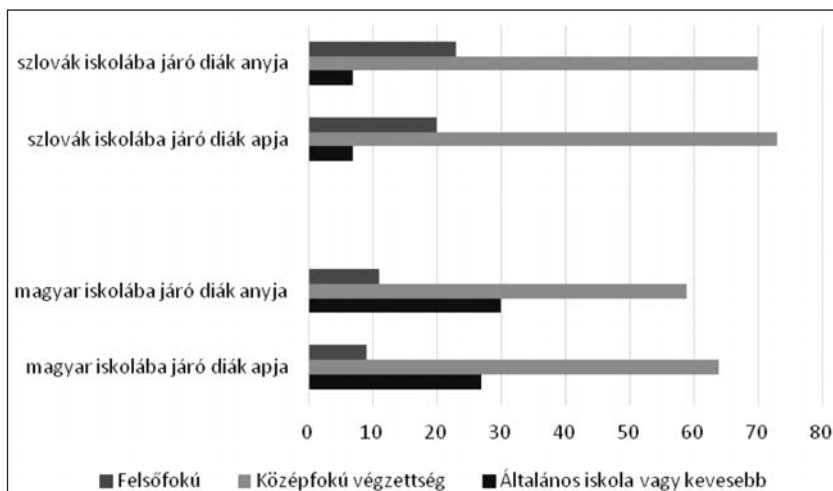
Háttértényezők

Szülők végzettsége

A tanulók eredményessége és a szülők iskolai végzettsége közötti összefüggés valamennyi vizsgált országban kimutatható. A magasabban képzett szülők gyermekeinek iskolai teljesítménye minden esetben jobb az alacsonyabban edukált szülők gyermekeinél. Szlovákiai viszonylatban a mintába került szlovák, illetve magyar nyelvű iskolába járó gyermekek szüleinek iskolai végzettségében is jelentős különbség van. Ötször nagyobb arányú azon apák száma a magyar iskolába járó diákok körében a szlovák iskolában tanulókhöz képest, akinek nincs középfokú végzettsége. A szlovák iskolába járó diákok esetén a felsőfokú végzettségű apák aránya kétszer nagyobb, mint a magyar iskolák negyedikesekénél. A szlovák és magyar iskolák diákjai körében az anyák iskolai végzettsége között még nagyobb különbség tapasztalható, hatszor nagyobb arányú az általános iskolai vagy annál alacsonyabb végzettségű anyák köre a magyar iskolákban, a felsőfokú végzettségű anyák szintén több,

mint kétszeres arányban alacsonyabb szinten vannak képviseltetve. A középfokú végzettséggel bíró szülők tekintetében is lemaradás van a magyar szülők részéről, de nem olyan mértékű, mint a felsőfokú végzettség esetén. A családi háttér ezen aspektusaiból már következtethetünk arra, hogy a magyar mintában magasabb arányban képviselt alacsonyabb képzettségi szinttel rendelkező szülők gyermekei hátránnyal indulnak, így a magyar iskolába járó diákok teljesítménye a szlovák iskolába járó diákokéhoz képest kevésbé lehet eredményes. Az apák iskolai végzettségének előrehaladásával a diákok a képességszinteket is váltják, az általános iskolai vagy annál kevesebb szintű végzettségű apák gyermekeinek átlagpontszáma az alacsony képességszintbe esik bele, a középfokú intézményt bejező szülők gyermekeinek átlagteljesítménye az átlagos képességszintbe tartozik, a felsőfokú végzettségű szülők gyermekei a magas átlagszintű kategóriába esnek (ez alól kivétel a szlovák iskolák 2011-es matematika eredménye, ahol a felsőfokú végzettséggel rendelkező apák gyermekei 543 pontszámot értek el).

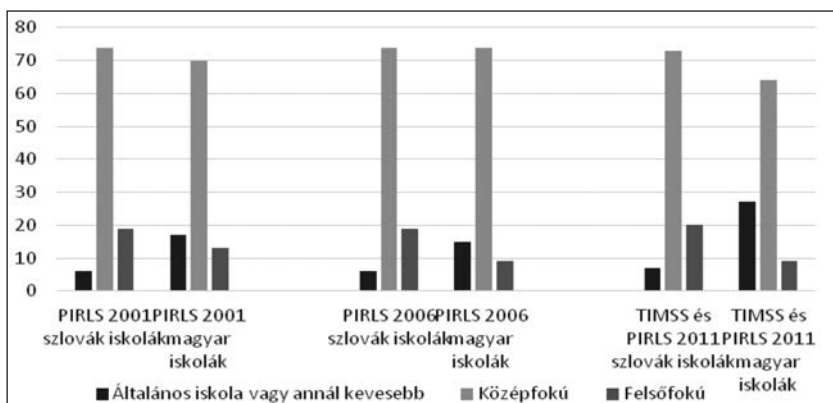
7. ábra. A TIMSS és PIRLS 2011-es vizsgálatban résztvevők szüleinek iskolai végzettsége



A szlovák iskolás diákok apjának iskolai végzettsége mindhárom PIRLS-felmérés alkalmával hasonló arányú, 6–7% között mozog

az általános iskolai vagy annál alacsonyabb végzettséggel, 73–74%-os a középfokú képzettséggel, 19–20%-os a felsőfokú diplomás apák aránya. A magasan képzett szülők a magyar nyelvű iskolába járó tanulók körében 2001-ben volt a legmagasabb arányú, 2011-ben a 2006-os vizsgálathoz képest (9%) nem csökkent a felsőfokú végzettséggel bíró apák aránya, azonban az alacsony képzettségű szintű apák aránya 27%-ra növekedett (2001–17%, 2006–15%) a középfokú végzettségű apák arányainak hátrányára. A szlovákiai magyarok műveltségi szintje, azon belül a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya elmarad a szlovákiai átlagtól (2001-ben 9,8% a diplomások aránya Szlovákiában, a szlovákiai magyarok körében ez az arány 5,4%). A szlovákiai magyarok képzettségi szintjének ez irányú lemaradását az iskolai oktatás ez idáig nem tudta pótolni.⁹

8. ábra. Szlovák és magyar nyelvű iskolába járó gyermekek apjának iskolai végzettsége %-ban



A tantárgy vonzereje

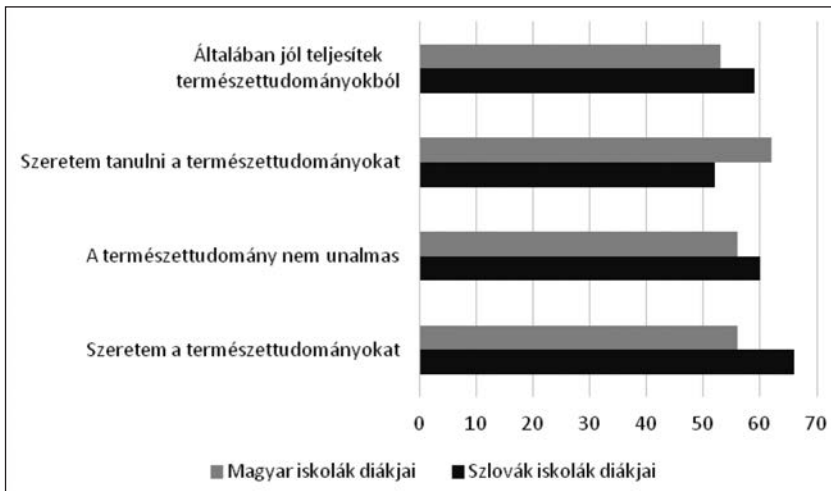
A tanulók olvasáshoz való hozzáállása jelentős hatással bír a diákok szövegértési kompetenciájának alakulásához. A diákok olvasással kapcsolatos viszonyára a kérdőívben konkrét kérdések is szerepelnek. A magyar iskolába járó diákok 61%-a az olvasást nem tartja unalmas tevékenység-

⁹ A Szlovák Köztársaság Statisztikai Hivatalának honlapja, www.statistics.sk, Letöltés ideje: 2014. augusztus 22.

nek, 41%-uk könnyű és élvezetesnek is gondolja, 95%-uknak van otthon saját könyve. Erről a témáról szlovák társaik is hasonlóan gondolkodnak, különbség van azonban abban, hogy a szlovák iskolába járó diákok alig több mint fele nem véli az olvasást unalmasnak (PIRLS 2001).

A diákok több mint fele nyilatkozott úgy, hogy szereti a matematikát, nem tartja unalmasnak és szereti is tanulni (szlovákok 45%, magyarok 56%). A magyar diákok 32%-a szívesen foglalkozna többet a matematikával, a szlovák iskolák diákjainak egynegyede vélekedik hasonlóan (TIMSS 2007). A TIMSS 2011-es kompetenciatesztet kitöltő magyar tanulók matematikához való viszonyulása az előző felméréshez pozitív irányt vett, és továbbra is kedvezőbb, mint a szlovák iskolába járó diákoké. Ez az attitűd azonban nem befolyásolja a magyar diákok teljesítményét a matematika feladatok teljesítésénél.

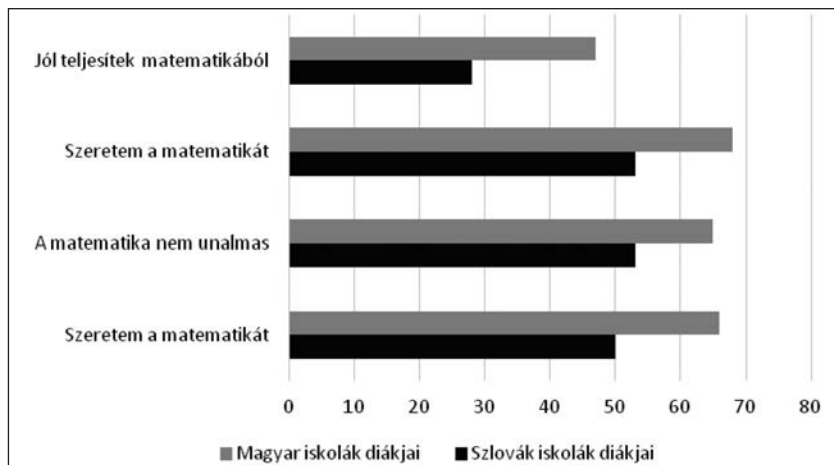
9. ábra. Szlovák és magyar iskolák diákjainak hozzáállása a természettudományokhoz %-ban (TIMSS 2007)



A természettudományok szintjén a magyar diákok önértékelése bizakodó, 51%-uk jónak tartja magát ezen a területen. A szlovák iskolába járó diákok 28%-a ítélte magát jónak, ettől függetlenül 52% szeret tanulni, és úgy ítéli meg, ezeken az órákon lehet érdekes dolgokat tanulni (78%).

A magyar diákok tantárgy iránti szeretete még fokozottabb, 66% szereti a természettudományi tantárgyakat, 52% tanulni is szereti. A pozitív hozzáállás magyarázatául szolgálhat, hogy a diákok 81%-a érdekesnek találja a természettudományi órákon átadott ismereteket (TIMSS 2011).

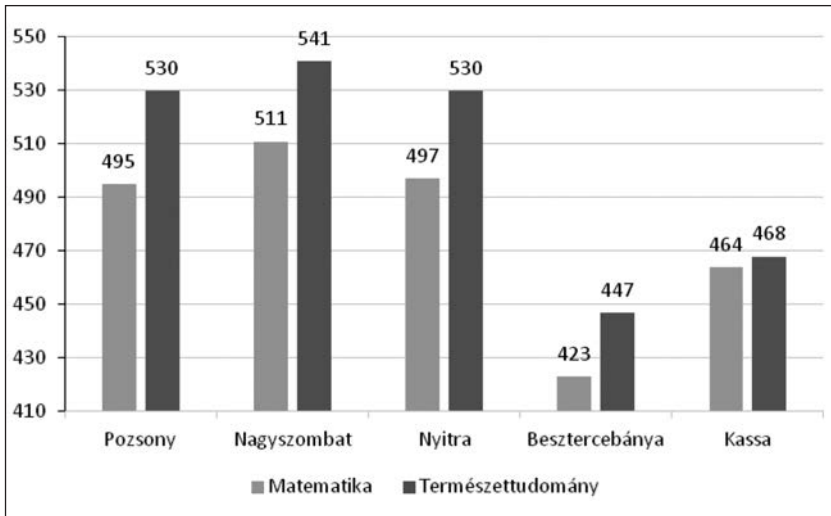
10. ábra. Szlovák és magyar iskolák diákjainak hozzáállása a matematika tárgyhoz %-ban (TIMSS 2011)



Regionális különbségek

Területi szempontból a magyar iskolák 2011-es eredményeit nézve a keleti megyék iskoláinak tanulói átlagban az alacsony képességszintű kategóriába tartoznak. Közel 100 pontos különbség mérhető a legeredményesebben teljesítő nagyszombati és a leggyengébb besztecebányai kerület között. Országos szinten hasonló módon a keleti megyék teljesítenek rosszul annyi különbséggel, hogy a kassai megye van az utolsó helyen nem pedig a besztecebányai. További eltérés még az országos és a magyar iskolák eredményei között regionális bontásban, hogy Pozsony megye országos szinten e legjobb átlagpontszámmal rendelkezik, Nagyszombat megye a második helyen szerepel. A szlovákiai kelet–nyugat törésvonal felbukkanása az átlagpontszámok összehasonlításánál igazolja a régió gazdasági fejlettsége és az iskolai teljesítmény közötti összefüggést.

11. ábra. A 2011-es vizsgálatban (PIRLS, TIMSS) résztvevő magyar nyelvű iskolába járó diákok átlagpontszáma megyénként



Otthoni számítógép-ellátottság és internetkapcsolat

A diákok teljesítményére az otthoni környezet jelentős befolyással bír. A tesztfeladatokon kívüli kérdőíveken a diákok otthoni körülményeiről is képet kaphattunk. A 2007-es vizsgálatban negyedikes és nyolcadikos európai diákok 80%-ának volt otthoni számítógépe, ami pozitív hatást gyakorolt az eredményekre. Szlovákiában a 2011-es vizsgálatba bekerült szlovák iskolába járó diákok 92%-a rendelkezett otthon számítógéppel, ez az arány a magyar iskolások körében 79%. A számítógép mellett az internetkapcsolat is hasonló módon korrelál a diákok teljesítményével. A szlovák és magyar diákok ebben a tekintetben sincsenek egyenlő helyzetben: a szlovák iskolába járó negyedikesek 85%-a, míg a magyar diákok 68%-a rendelkezett otthon internetkapcsolattal. Az otthoni internetes hozzáférés 2011-ben közel 30%-ban járult hozzá a matematikai és a szövegértési teljesítményértékhez a szlovák és magyar diákok körében egyaránt. Az otthon internetező szlovák diákok 58 ponttal jobb eredményt értek el a matematikateszten, mint azok, akiknek otthon nincs internetkapcsolatuk. A magyar diákok esetén 51 pontos a különbség.

3. táblázat. *A PIRLS- és TIMSS-vizsgálatokban résztvevő diákok otthoni számítógép ellátottsági és internet-hozzáférési aránya %-ban*

	Számítógép	Internet-kapcsolat
PIRLS 2001 szlovák iskolába járó diákok	47	n.a.
PIRLS 2001 magyar iskolába járó diákok	29	n.a.
PIRLS 2006 szlovák iskolába járó diákok	75	n.a.
PIRLS 2006 magyar iskolába járó diákok	70	n.a.
TIMSS 2007 szlovák iskolába járó diákok	83	50
TIMSS 2007 magyar iskolába járó diákok	57	29
PIRLS és TIMSS 2011 szlovák iskolába járó diákok	92	85
PIRLS és TIMSS 2011 magyar iskolába járó diákok	79	68

Összegzés

Amennyiben idősorosan nézzük a két nemzetközi felmérés eredményeit, kijelenthetjük, hogy mindkét felmérés első alkalmával (PIRLS 2001, TIMSS 2007) a szlovákiai magyar diákok a szlovák tanulókéhoz hasonló eredményeket értek el. Az ezeket követő kompetenciaméréseken azonban a szlovák diákok egyre inkább felzárkóztak az OECD átlagához, ezt a lépést azonban a magyar iskolák már nem követték, sőt a pontszámokat nézve gyengébben teljesítettek, az első felméréseken teljesített eredményeket sem tudták megtartani. A magyar diákok lemaradásának okait keresve láthatjuk a leszakadó, az alacsony képességszintet el nem érő diákok erőteljesebb megjelenését a mintában. Ez a tény arra enged következtetni, hogy Szlovákiában a magyar oktatási alrendszernek a leszakadó réteg felzárkóztatását kellene megcélózni. Ezt a réteget az alacsonyabb társadalmi státuszú szülők gyermekeinek zöme alkotja, akik híján vannak a gazdasági és kulturális tőkének is, ezt az egyenlőt-lenséget az iskola lenne hivatott (részben) pótolni.

Magyar gyerek, szerb iskola, avagy a magyar oktatás vonzereje a Vajdaságban

Vajdaságban a szerb mellett magyar, román, szlovák, ruszin és horvát tannyelvű iskolába iratkozhatnak a gyerekek. A tartomány 47 önkormányzatából 26-ban magyar tannyelven is tanulhatnak a diákok. A soknemzetiségű Vajdaságon belül a kisebbségek közül a magyarok azok, akik a legnagyobb számban és arányban élnek a magyar oktatás lehetőségével. Évtizedek óta a magyar nemzetiségüként számon tartott diákok 80%-a iratkozik magyar tannyelvű iskolába és mintegy 20%-uk választja a szerb tannyelvű oktatást. A Magyar Nemzeti Tanács 2010 októberében elfogadott Oktatási stratégiája volt hivatott értelmezni a helyzetet és beavatkozásokat tenni, ezen 20% nem magyar iskolába járó, de magyar nemzetiségű diákszám csökkentésére. 2010 óta számos elemzés tárgyát képezte ez a mutató, aminek háttéréül – a diákok tannyelvválasztásának és nemzetiségének folyamatos nyomon követésére – a Tartományi Oktatási, Közigazgatási és Nemzeti Közösségi Titkárság adatbázisa szolgált.

A 2013/2014-es iskolaévben a Tartományi Oktatási, Közigazgatási és Nemzeti Közösségi Titkárság adatai alapján összesen 26 önkormányzat 73 általános iskolájában 14.828 diák tanul magyar tannyelven, ezek közül 1828 első osztályban. Ugyanezen adatok szerint 3295 magyar nemzetiségű diák többnyire szerb nyelven tanul, közülük 401 elsős. A négy-százegy elsősből 108-an olyan önkormányzat területén élnek, ahol már nem elérhető a magyar oktatás. 293-an olyan önkormányzatban, ahol rendelkezésre áll a magyar tannyelvű oktatás. Az elemzésekből jól látszik, hogy a nem magyar nyelven tanuló magyar nemzetiségű diákok kb. 5%-a él Vajdaság olyan területén, ahol már nem működik magyar tannyelvű iskola, valamint iskolabuszokkal is elérhetetlen távolságban van a legközelebbi magyar osztály. 14%-uk él olyan önkormányzatban,

I. táblázat. Tartományi Oktatási, Közigazgatási és Nemzeti Közösségi Titkárság adatai: diákszám alakulása a 2013/2014-es iskolaévben a nemzetiségi mutatók alapján

Osztály	Magyar nemzetiségű diák összesen	Magyar nemzetiségű diák					Nem magyar nemzetiségű diák a magyar oktatásban	Magyar nyelven tanuló diákok száma összesen		
		Magyar nyelven tanuló	%-ban	Szerb vagy más nyelven tanuló	%-ban	Nem elérhető a magyar oktatás az önkormányzatban			%-ban	
I. o.	2109	1708	80,99%	401	19,01%	108	5,12%	120	6,56%	1828
II. o.	2051	1647	80,30%	404	19,70%	103	5,02%	122	6,90%	1767
III. o.	2222	1755	78,98%	467	21,02%	108	4,86%	123	6,55%	1878
IV. o.	2254	1849	82,03%	405	17,97%	88	3,90%	113	5,76%	1962
V. o.	2312	1876	81,14%	436	18,86%	116	5,02%	120	6,01%	1996
VI. o.	2127	1767	83,07%	360	16,93%	93	4,37%	108	5,76%	1875
VII. o.	2166	1740	80,33%	426	19,67%	97	4,48%	60	3,33%	1800
VIII. o.	2076	1680	80,92%	396	19,08%	98	4,72%	42	2,44%	1722
Össz.	17317	14022	80,97%	3295		811		808	5,45%	14828
						3295				

ahol legalább egy iskola indít magyar tannyelvű osztályt, igaz számos esetben ez nem a diák lakóhelyén található, ugyanakkor iskolabuszokkal érhető távolságban. A Magyar Nemzeti Tanács a maga beiskolázási kampányait, programjait (iskolabusz) is elsősorban az ezen a területen élő szülők, diákok felé összpontosította.

A magyar oktatás vonzerejét érdemes abból a szemszögből is vizsgálni, hogy hány nem magyar nemzetiségű vagy nemzetiségét nem megvalló tanuló választja tanulmányai nyelveként. Az adatokat elemezve azt láthatjuk, hogy a gyermekének magyar oktatást választók száma és aránya ebből a populációból mind abszolút értékben (330-ról 478-ra) mind százalékosan (4,38%-ról 6,44%-ra) megnőtt az utóbbi négy évben (I–IV. osztály), az előző négy év összesített adataihoz képest (V–VIII. osztály).

A vizsgált populáció

A 2013/2014-es iskolaévben a magyar oktatással is rendelkező vajdasági önkormányzatok közül 22-ben jártak magyar nemzetiségű, elsős diákok szerb tagozatra. Összesen 104 iskolában 293 ilyen kisdíák található. A kutatásba ezeket a tanulókat, tanítóikat és szüleiket szeretttük volna bevonni. Közülük 91 olyan önkormányzat területén él (Fehértemplom, Antalfalva, Kevevára, Kúla, Hódság, Pancsova, Zichyfalva, Szécsány), ahol csak egyetlen iskolában van magyar tagozat. A többség, 202 diák, viszont olyan önkormányzatban, ahol több iskola számos magyar osztálya áll a gyermekek rendelkezésére (Apatin, Topolya, Óbecse, Nagykinda, Kishegyes, Törökbecse, Törökkanizsa, Újvidék, Zenta, Zombor, Szabadka, Temerin, Begaszentgyörgy, Nagybecskerek).

A kutatást minden olyan önkormányzat iskolájában szeretttük volna elvégezni, ahol van elérhető magyar tagozat, de a szülő mégis szerb tagozatra íratta elsős gyermekét.

Kutatásunkat két olyan községre is kiterjesztettük, Verbászra és Versecre, ahol ugyan már nem létezik magyar tannyelvű oktatás, de a magyar közösségen belül időnként felmerül annak újraindítási kezdeményezése. A 2013/2014-es iskolaévben Verbászson 27 magyar nemzetiségű elsős kezdte meg a tanulmányait szerb nyelven, míg Versecen 15.

A Magyar Nemzeti Tanács valamennyi iskolát felkérte a kutatásban való együttműködésre. 91 iskolától érkezett pozitív válasz, ugyanakkor számos helyen nem találták meg a magyar gyerekeket, jelezték, hogy tévedés történt, az adott diák már nem jár az iskolájukba, a szülők nem járulnak hozzá a kutatáshoz stb. – ezért végül (a verbászi és verseci iskolákkal együtt) 87 iskolában tudtuk felvenni a kapcsolatot a szülőkkel, a tanítókkal, és találkozhattunk a gyerekekkel. Három önkormányzatban (Fehértemplom, Zichyfalva, Hódság) egyetlen iskola sem hagyta jóvá a kutatást, így az oda járó összesen 9 gyermek vizsgálata sem történhetett meg. A 87 iskolában kutatóink Verbászon 12, Versecen 8, a többiben 244 elsős, magyar nemzetiségű, szerb tagozatra járó tanulóval tudták elvégezni a magyar nyelvi kompetenciavizsgálat valamelyik részét, illetve készíthettek interjúkat az osztálytanítójukkal, találkozhattak a szülőkkel.

A 2013/2014-es iskolaévben a szerb tagozatra íratott elsősök közülük összesen 293 magyar nemzetiségű elsős kisdíák számára volt elérhető távolságban a magyar oktatás. Közülük 244 kisdíákkal tudtuk elvégezni a vizsgálatot, vagyis a populáció 83,28% lett bevonva kutatásunkba.

A kutatás tárgya és eszközei – kérdőívek

A kutatásunk tárgyát képező és válaszra váró kérdés az volt, hogy a körülbelül 14%-ot kitevő, gyermekét magyarként meghatározó szülő, akik számára elérhető lenne a magyar iskola, miért íratja gyermekét szerb osztályba.

A kutatás során két szociológiai kérdőívet készítettünk el, melyeket két célzónségnek szántunk. Az elsőt a szerb tagozatba járó magyar nemzetiségű tanuló egyik szülőjének kellett kitölteni, a másikat pedig a tanítójának. Mindkét kérdőív célja a gyermek életében fontos szerepet betöltő felnőttek nyelvvel, anyanyelvvel kapcsolatos attitűdjét, hozzáállását volt hivatott mérni. Ezenkívül, a szülői kérdőívben, kíváncsiak voltunk a nem anyanyelvű oktatás választásának motivációira. Fontos volt tudnunk, hogy jövőbeni érvényesülés, esetleg nagyobb karrierlehetőség motiválta-e a szülőket a szerb nyelvű oktatás választásában, vagy inkább egyfajta asszimilációs sodródás, nyomás volt amögött, hogy már óvodába

is szerb nyelvű csoportba járt, ami után kézenfekvő volt, hogy az iskolát is így folytassa. Arra is kíváncsiak voltunk, hogy közös döntés előzte-e meg az iskolaválasztás nyelvét, vagy egyik szülő dominált, illetve, hogy beszél-e a gyermekkel valaki magyarul otthon vagy a családban, és hogy ki az a személy. Rákérdeztünk, milyen a család nemzetiségi összetétele, nyelvhasználati gyakorlata, hogy a szülők milyen nyelven jártak iskolába, illetve fontosnak tartják-e, hogy gyermekük megtanuljon magyarul.

A tanító néniknek szánt kérdőív esetében lényegesnek tartottuk megkérdezni, miként ítéli meg a gyermek szerb nyelvtudását a tanító néni a többi diákéhoz képest, illetve, hogy voltak-e beilleszkedési nehézségei a gyermeknek a nyelv miatt. Rákérdeztünk arra is, érte-e diszkrimináció, csúfolódás a gyermeket amiatt, hogy nem anyanyelve az oktatási nyelv.

Mindkét kérdőív arra kereste a választ, hogy milyen objektív és szubjektív társadalmi tényezők határozzák meg a szerb tannyelvű oktatás választását, a magyar nemzetiségű gyermekek számára, miközben elérhető távolságban rendelkezésre áll a magyar tannyelvű oktatás.

A kutatás tárgya és eszközei – nyelvi kompetenciamérés

A kutatás elvégzéséhez szükséges volt egy olyan mérőeszköz kidolgozására is, amely segítségével meg tudjuk határozni, hogy a gyermek magyar nyelvtudása, nyelvi kompetenciája alkalmas lenne-e a magyar nyelven való sikeres iskoláztatásra.

A kompetencia fogalma többféleképpen értelmezhető. Gósy idézi Weinert meghatározását, mely szerint a kompetencia „képeségek, illetve ügyességek nagyjából specifikált rendszere, amely szükséges és elégséges egy adott cél eléréséhez.”¹ Léteznek ún. kulcskompetenciák, melyek alapját képezik más kompetenciáknak, amilyen a nyelvi kompetencia is.

A nyelvi kompetencia Chomsky szerint szűkebb értelemben a nyelvet irányító szabályrendszer nem tudatos ismeretét,² vagyis a beszélés

¹ Gósy M.: Gyermek anyanyelvi kompetenciájáról. *Gyógypedagógiai szemle*, 2009, 2–3. 81.

² Gereben F.: Tanulási sikeresség – (anya)nyelvi kompetencia. *Gyógypedagógiai szemle*, 2009, 2–3. 89.

és beszédmegértés képességét jelenti.³ A nyelvi kompetencia megfelelő fejlettségi szintje elengedhetetlenül fontos a sikeres iskolai tanuláshoz.

A gyerekek magyar nyelvi kompetenciájának felmérése két részből állt. Az első rész a spontán beszéd vizsgálatát jelentette. A vizsgálatot végző személy egy kb. 5 perces beszélgetés során figyelte meg a gyermek beszédét. A beszélgetés alapján egy négyes fokozatú skálán került osztályozásra a gyermek beszéde a következő szempontok szerint (2. táblázat): a magyar nyelv megértése (a), a magyar nyelven való válaszadás képessége (b), a szókinccs (c), a nyelvtani szerkezetek használata (d), a helyes magyar hangsúlyozás, akcentus (e).

A felmérés második részének a célja a nyelvi kompetencia felmérése, azaz a grammatikai szabályrendszer működésének képességét és a szavak közötti viszonyok értelmezését és alkalmazását mérte. A felmérés ezen részét csak azon gyerekekkel végezték el a kutatók, akik a vizsgálat első részében az első és a második szinten teljesítettek (3. táblázat). Azok a gyerekek, akik ugyanis nem tudtak már magyarul válaszolni, nem vagy csak részben értették meg a magyar nyelven feltett kérdéseket, s nem rendelkeztek megfelelő szókinccsel egy egyszerű beszélgetés lebonyolításához, azok magyar nyelvismerete sajnos nem alkalmas az ezen a nyelven való sikeres beiskolázáshoz. A képekkel illusztrált kérdőív segítségével a gyerekeknek be kellett fejezni a mondatot vagy a vizsgáló által feltett kérdésre kellett válaszolni. A sikeres magyar nyelvű tanuláshoz való nyelvismeret adott életkorban való elvárható szintjének meghatározásához *Bittera–Juhász* megkésett beszédfejlődési vizsgálatában⁴ is felmérésre kerülő nyelvtani szerkezeteket vettük alapul (főnevek többes száma, tárgyaset, jelen idő, múlt idő, helyhatározó, eszközhatározó, birtokos személyjel, birtokos névmás, névutó). A mérőszekőzt magyar nyelven tanuló elsősök körében próbáltuk ki, s az ezen a mintán kapott eredmények szolgáltak értelmezési keretnek.

³ Gósy M., 2009, i.m. 81.

⁴ *Bittera T. – Juhász Á.: A megkésett beszédfejlődés vizsgálata. Logopédiai vizsgálatok kézikönyve.* Logopédiai kiadó, 2007.

Eredmények

Azoknál a gyerekeknél, akikkel spontán módon sikerült elindítani a kommunikációt magyar nyelven, értették a kérdéseket, illetve kis segítséggel magyarul válaszolni tudtak, és nem kellett szerb nyelvre váltania a kutatóknak, ott folytattuk a szókincs és nyelvtani készség vizsgálatát. A spontán beszéd alapján történő kategóriákba sorolás eredményei a 2. táblázatban láthatóak.

2. táblázat. *Nyelvismereti szintek*

	a - beszédértés	b - válaszadás	c - szókincs	d - nyelvtan	e - kiejtés
1. szint	megérti a kérdéseket	válaszai adekvátak	képes a megfelelő szókincs aktíválására	nyelvtanilag helyes formát használ	nincs idegen nyelvi akcentusa (tájszólás nem akcentus)
n	65	48	43	38	37
%	26,9	18	17,8	15,7	15,3
2. szint	kis nehézséggel, de megérti a kérdéseket	kicsit nehézkesen, de válaszol	keresi a szavakat	nyelvtanilag nem mindig adekvát formát használ	idegen nyelvi akcentusa van
n	17	28	29	30	36
%	7	11,6	12	12,4	14,9
3. szint	segítséggel érti meg a kérdést, egyes szavakat le kell fordítani	csak nagyon nehézkesen válaszol magyarul, vagy szerbül válaszol	nem tudja magyarul a megfelelő szavakat, szerbül felel	magyarul nyelvtanilag helytelenül, vagy részben szerbül felel	ha megszólal még magyarul, idegen nyelvi akcentusa van, vagy nem is beszél magyarul
n	32	20	25	24	27
%	13,2	7,5	10,3	9,9	11,2
4. szint	nem érti a kérdést	nem válaszol magyarul	nem ismeri a megfelelő magyar szavakat	nem használja a magyar nyelv grammatikáját	nem beszél magyarul
n	128	146	145	150	142
%	52,9	60,3	54,5	62	53,4

A vizsgálatot végző személy minden vizsgált személyről eldöntötte, hogy melyik nyelvismereti kategóriába tartozik, az alapján, hogy az öt szempont szerint melyik kategóriába sorolható többségében. Ezzel a módszerrel a 3. táblázatban látható eredményekhez jutottunk:

3. táblázat. *Nyelvismereti kategóriák*

Nyelvismereti kategória	Gyakoriság	Százalék	Kumulatív százalék
1. szint	47	19,3	19,3
2. szint	29	11,9	31,2
3. szint	23	9,4	40,6
4. szint	145	59,4	100,0
Total	244	100,0	

4. táblázat. *A magyar tannyelvű tagozatra járó elsős diákok eredményei a nyelvi kompetenciát mérő teszten*

Hibapont	Gyakoriság	Százalék	Valós százalék	Halmazódó százalék
0	59	38,6	38,8	38,8
1	33	21,6	21,7	60,5
2	22	14,4	14,5	75,0
3	14	9,2	9,2	84,2
4	9	5,9	5,9	90,1
5	3	2,0	2,0	92,1
6	4	2,6	2,6	94,7
7	4	2,6	2,6	97,4
10	1	,7	,7	98,0
14	1	,7	,7	98,7
19	1	,7	,7	99,3
21	1	,7	,7	100,0
Total	152	99,3	100,0	
Hiányzó adat	1	,7		
Total	153	100,0		

A felmérés során a 244 gyermek közül 76 esetében (az 1. és 2. szinten teljesítők) folytatták a kutatók a vizsgálatot, azaz a diákok közel egyharmadával (31,1%) próbálták meg a nyelvi kompetenciavizsgálatot elvégezni. Az ő eredményeiket a magyar tagozaton tanuló diákok eredményeivel hasonlítottuk össze.

A verseci és verbászi iskolákban vizsgált elsős kisdiákok mind-egyikének magyar nyelvi kompetenciája a 4. nyelvismereti szinten volt, mivel se nem értettek, se beszélni nem tudtak magyarul, így természetesen a vizsgálat második részére nem is került sor.

A 4. táblázatban a magyar osztályba járó első osztályos diákok a nyelvi kompetenciát mérő teszten elért eredményei láthatóak (Vajdaság 7 településén felvett adatok, városra falura egyaránt kiterjedt, tömbben és szórványban is):

A felmérőn összesen 30 pontot lehetett elérni. Megállapítható, hogy a magyar osztályba járó diákok 75%-a legfeljebb 2 hibát, 95%-uk pedig legfeljebb 6 hibát ejt. A sok hibapontot ejtő diákok mindegyike olyan szórványból jár magyar osztályba, ahol a szülők nem beszélik a magyar nyelvet, mégis magyar tannyelvű iskolába járatják gyermekeiket.

88 vizsgált diák esetében ismertük a Szerbiában előírt iskolaérettségi teszt eredményét is, amely magasnak mondható és jelentős összefüggést mutat az általunk összeállított teszt eredményeivel. (A mellékelt táblázatban TIP – iskolaérettségi felmérő teszt, Nykv – nyelvi kompetenciát felmérő teszt).

5. táblázat. *Iskolaérettségi teszt és nyelvi kompetencia közötti összefüggés*

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).		TIP	Nykv
TIP	Pearson Correlation	1	,491**
	Sig. (2-tailed)		,000
	N	88	88
Pontszám1	Pearson Correlation	,491**	1
	Sig. (2-tailed)	,000	
	N	88	152

Megállapíthatjuk, hogy a szerb tannyelvű tagozatra járó, szüleik által magyar nemzetiségű diákként megjelölt tanulók, akik a hétköznapi nyelvhasználat szintjén használni tudják a magyar nyelvet, jelentősen gyengébben teljesítettek, mint a magyar tannyelvű tagozatra járó társaik.

6. táblázat. *A szerb tannyelvű tagozatra járó magyar nemzetiségű elsős diákok eredményei a nyelvi kompetenciát mérő teszten*

Hibapont szerb tannyelvű tagozatokon	Gyakoriság	Százalék	Halmazódó százalék
0	15	20,3	20,3
1	6	8,1	28,4
2	13	17,6	45,9
3	6	8,1	54,1
4	5	6,8	60,8
5	2	2,7	63,5
6	2	2,7	66,2
7	3	4,1	70,3
8	1	1,4	71,6
9	3	4,1	75,7
10	4	5,4	81,1
11	1	1,4	82,4
12	2	2,7	85,1
13	4	5,4	90,5
14	1	1,4	91,9
15	1	1,4	93,2
18	1	1,4	94,6
20	2	2,7	97,3
23	1	1,4	98,6
25	1	1,4	100,0
Total	74	100,0	

7. táblázat. *Összegző adatok*

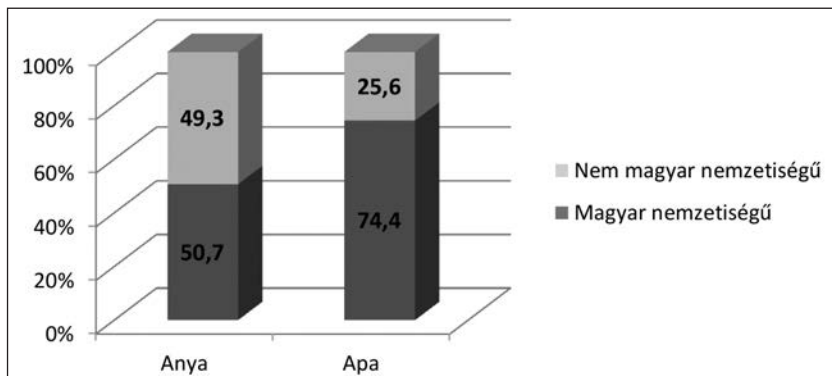
	Magyar tannyelvű tagozat	Szerb tannyelvű tagozat
Legfeljebb 2 hibapont	75 %	46 %
Legfeljebb 6 hibapont	95 %	66 %
6 hibapont felett	5 %	44 %

Amennyiben az absztrakt gondolkodás kialakulásának egyik jelentős előfeltételeként tekintjük az iskola nyelvének magas szintű ismeretét, úgy a sikeres iskolai teljesítmény is az életkornak megfelelő nyelvi kompetenciát feltételezi. Abban az esetben, ha a magyar osztályokba

járó gyermekek 75%-a legfeljebb két hibapontot ér el a nyelvi kompetenciát mérő teszten, akkor – a sikeres iskolai karrier szempontjából – feltételezzük, hogy az öt hibaponton teljesítő gyerekektől rosszabb eredményű diákok már az iskolai eredményességüket veszélyeztetik a nyelv nem megfelelő ismerete által. Habár ezen előfeltevéseinkre ez a vizsgálat nem terjedt ki, mégis, gyakorlati ismereteink szerint, a vizsgált 244 szerb tagozatra járó magyar nemzetiségű elsősöből mindössze 47 (19,2%) gyermekről állítanánk, hogy akár magyar tannyelven is járhatna iskolába. Különösen akkor, ha ismerjük a tanítókkal készült interjújuk (összesen 256) eredményét, amiből az derült ki, hogy megítélésük szerint a magyar nemzetiségű diákjaik mindössze 1,5%-a (4 gyerek) beszéli gyengén a szerb nyelvet. 93,7%-uk a többi diákkal egyenrangúan beszéli a szerb nyelvet, tehát beilleszkedési gondjaik nem voltak a nyelv miatt.

A felmérés ezen kívül még sok más tényre is rámutatott. A szülői kérdőívet 216-an töltötték ki. A kapott adatok szerint az anyák 50,7%-a (104) magyar nemzetiségű, de csak 30,8%-uk anyanyelve magyar. Az apák 74,4%-a (148) magyar nemzetiségű, és 40,7%-uk anyanyelve a magyar.

1. ábra. A szülők nemzetisége



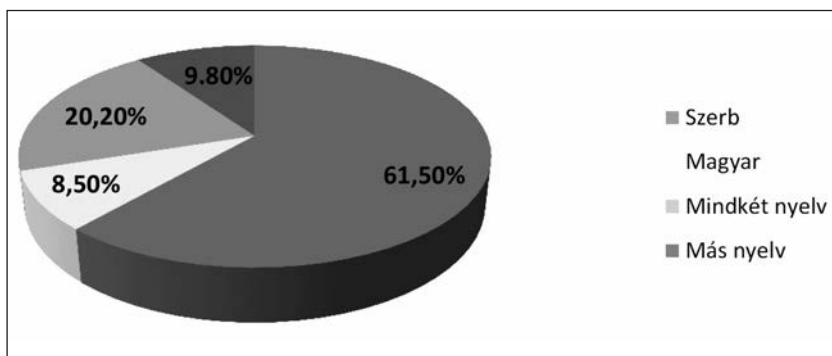
A családok nemzetiségét vizsgálva azt látjuk, hogy a válaszadók mindössze 26,5%-a (52 család) nyilatkozik úgy, hogy az apa és az anya nemzetisége egyaránt magyar. A többiek zömében vegyes házasságban élnek vagy gyermeküket egyedül nevelő szülők.

8. táblázat. A családok nemzetisége

Nemzetiség	Apa			Összesen
	Magyar	Szerb	Más	
Anya magyar	52	33	11	96
	26,5%	16,8%	5,6%	49,0%
Szerb	66	3	0	69
	33,7%	1,5%	,0%	35,2%
Más	27	1	3	31
	13,8%	,5%	1,5%	15,8%
Összesen	145	37	14	196
	74,0%	18,9%	7,1%	100,0%

A családok 61,5%-a otthon közös nyelvként a szerbet használja, és mindössze 18 család (8,5%) nyilatkozott úgy, hogy otthon magyarul beszél. A családok 20,2%-a (43 család) használja a szerb és magyar nyelvet is.

2. ábra. A családban használt nyelv



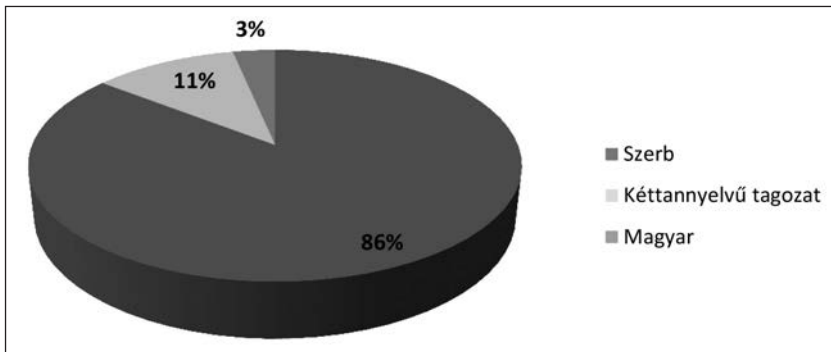
Több korábbi kutatás is erőteljes összefüggést talált a szülők iskolai tannyelve és gyermekük iskolaválasztása között. A mi eredményeink is ezt erősítették meg. Az anyák mindössze 22,6%-a járt magyar tannyelvű általános iskolába, de csak 9,6%-uk folytatta tanulmányait magyar nyelven a középiskolában. Az apák 24,5%-a járt magyar általános iskolába, és 5,6%-uk járt magyar nyelvű középiskolába is.

9. táblázat. A szülők általános- és középiskolai tanulmányainak tannyelve

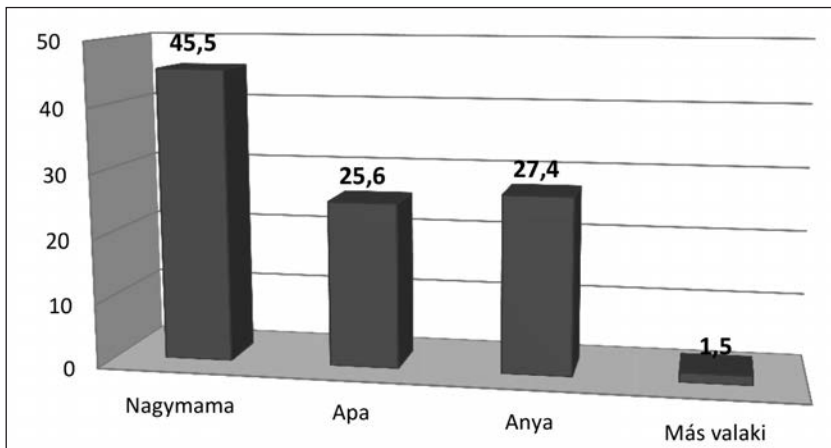
	Általános iskola nyelve		Középiskola nyelve
	Magyar nyelv	Szerb vagy más nyelv	Magyar nyelv
Anyák	22.6%	77.4%	9.6%
Apák	24.5%	75.5%	5.6%

A vizsgált gyerekek 85,6%-a szerb, 3,3%-a magyar, 11,2%-a pedig két tannyelvű óvodai csoportba járt.

3. ábra. A vizsgált diákok iskola-előkészítő óvodai csoportjának nyelve



4. ábra. Ki beszél a gyerekekkel magyarul a családban?



A kérdésre, hogy otthon ki beszél a gyerekekkel magyarul a következő válaszokat kaptuk: elsősorban a nagyszülők (45,5%). Az apák 25,6%-a, az anyák 27,4%-a használja a magyar nyelvet a gyermekkel való kommunikáció során.

Arra a kérdésre, hogy fontosnak tartják-e, hogy gyermekük megtanuljon magyarul, a családok 87,1%-a nyilatkozott igennel.

Összegzés

Összegzésként elmondható, hogy a 2013/2014-es iskolaévben a 2109 magyar nemzetiségű elsős tanuló közül 1708 (81%) magyar tannyelvű iskolába jár. 401-en szerb tannyelvű tagozaton tanulnak, s 5,1%-uk (108 gyerek) olyan önkormányzatban él, ahol már nincs magyar nyelvű oktatás. 293 (13,9%) gyermek jár szerb tagozatra olyan önkormányzatokban, ahol legalább egy iskolában nyitottak magyar első osztályt. Őket vontuk be a vizsgálatba (valamint a verseci és verbászi magyar nemzetiségű elsősöket), 244 esetben sikerült elvégezni a magyar nyelvi kompetenciát mérő teszt valamelyik részét. A kapott eredmények szerint a szerb tagozaton tanuló magyar nemzetiségű elsősök 69%-a (168 diák) egyáltalán nem érti, beszél és használja a magyar nyelvet. 31%-uk (76 diák) valamilyen szinten beszél és használja, de mindössze 19,2%-uk (47 kisdíák) ismeri olyan jól a magyar nyelvet, hogy akár magyar tannyelven is tanulhatna.

A teljesen újszerű felmérés alapján arra a megállapításra juthatunk, hogy a magyar nyelvet ismerő, magyar nemzetiségű diákok csaknem 95%-a a magyar oktatást választja, azaz a magyar oktatásban részt vevő diákok számának növelése ma már leginkább csak a vegyes házasságokból származó gyermekek megnyerésén keresztül lehetséges.

Ami a nemzetközi mérésekben nem látszik: tanulói kompetenciák Kárpátalján

Több éve foglalkoztatja a kutatókat az iskolaválasztás momentuma kisebbségi helyzetben, az ezzel összefüggő stratégiák és a döntés egyéni, illetve közösségi szinten jelentkező következményei. A kisebbségi magyar szülők iskolaválasztását döntéselméleti megközelítésben vizsgáló korábbi kutatások¹ többek között azt állapították meg, hogy a Kárpát-medence kisebbségi magyar közösségeiben az etnikailag semleges motívumok mellett (mint például az iskola közelsége, az intézményben végzetek továbbtanulási aránya) a *nyelvi alapú döntések* (amelyek a többségi nyelv magas szintű ismerete révén egy a szülőénél sikeresebb életutat, jobb szülőföldi integrációt szeretnének garantálni a gyermeknek) is kiemelten fontosak. Ha csak ezt a nyelvi szempontot vesszük górcső alá, akkor kutatásaink alapján azt látjuk, hogy a szülők a mérlegelésnél a kisebbségi nyelv megőrzését, a kisebbségi iskolaválasztást általában szembe helyezik a többségi nyelv sikeres elsajátításával, amelyet elsősorban nem etnikai színezetben értelmeznek, hanem a gyerekek későbbi boldogulásában, társadalmi mobilitásában fontos, praktikus készségként. Mivel a szomszédos országok magyar tannyelvű iskoláiban a többségi nyelv elsajátítása csak nyelvvóra keretén belül folyik, módszertanilag megkérdőjelezhető hatékonysággal,² a szülők úgy vélik, a gyermek hosszú távon jobban boldogul, ha a többségi iskolában jól megtanulja az államnyelvet. Tehát nem feltétlenül a magyarságtól való eltávolodás-ként, tudatos asszimilációként élik meg a szülők e döntésüket, hanem

¹ Lásd például egy 2011/12-ben készült kutatás összefoglaló tanulmányát: Papp Z. Attila: Az iskolaválasztás motivációi és kisebbségi perspektívái. *Kisebbségkutatás*, 2012/3. 399–417; továbbá Árendás Zsuzsanna: Az iskolaválasztás elbeszélései. *Társadalmi Együttélés*, 2012/1; html-változat oldalszám nélkül. Letöltés helye: http://www.tarsadalmiegyuttes.hu/id-17-tarsadalmi_egyuttes_2012_1_szam_arena.html; letöltés ideje: 2014. 10. 12.

² Kárpátaljai vonatkozásban lásd például: Csernicskó István: *Megtanulunk-e ukránul? A kárpátaljai magyarok és az ukrán nyelv*. PoliPrint, Ungvár, 2012. 152 oldal.

egyfajta kényszerhelyzetre (a magyar iskolákban folyó államnyelvtanítás alacsony hatékonyságára) adott válaszlépésként.³ Kérdés azonban, hogy az államnyelv elsajátításáért nem fizetnek-e túl nagy árat ezek a családok? A felnőttkori boldogulásnak – a tannyelv elsajátításán túl – más iskoláskorban kialakítandó kompetenciák elsajátítása is feltétele, amelyek hosszú távon meghatározóan hozzájárulnak a kívánt sikerességhez.

Nemzetközi felmérések⁴ épp ilyen – tantervtől független – ismeretek tesztelésén keresztül mérik az egyes országok oktatási rendszereinek hatékonyságát. Ebből a logikából kifolyólag 2014 januárjában kutatócsoportunk⁵ három kárpátaljai településen – Beregszászon, Nagymuzsalyban és Munkácson – végzett adatgyűjtését. Esettanulmányunkkal azt a hiányt igyekeztünk pótolni, ami abból adódik, hogy a nemzetközi mérésekben – más kisebbségi magyar közösségektől eltérően – a kárpátaljai magyarságra vonatkozóan nem találunk értelmezhető almintát.⁶

³ Csernicskó István: Egy kényszerű „túlélési stratégia”: a többségi nyelven való tanulás. *Együtt*, 2011/4. 81–94; Ferenc Viktória: Nyelvet tanulni, továbbtanulni, „létesülni” – többségi iskolaválasztási stratégiák Beregszászban. *Kisebbségkutatás*, 2013/4. 98–121.

⁴ Az OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development/ Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet) és az IEA (International Association for the Evaluation of Education Achievement/ Tanulói Teljesítmények Vizsgálatának Nemzetközi Társasága) végzi a legnagyobb nemzetközi felméréseket. Ilyen ismert felmérés például az OECD által kezdeményezett 2000 óta háromévente lebonyolított PISA-vizsgálat (*Programme for International Student Assessment*), amely szövegértés, matematika, valamint természettudományos kompetenciák mérésére fókuszál. A TIMSS-vizsgálatok (*Trends in International Mathematics and Science Study*) az IEA szervezésében négyévenként követik egymást, a matematika és a természettudományok területén mérik a tanulói teljesítményeket. Szintén az IEA kezdeményezésére foglalkozik egy felmérés az értő olvasás képességének felmérésével: a PIRLS-vizsgálatot (*Progress in International Reading Literacy Study*) ötévente szervezik meg.

⁵ A kutatást az MTA Domus Szülőföldi Ösztöndíjprogram támogatta. A kutatásvezető – Csata Zsombor – mellett a kutatásban részt vett Papp Z. Attila, Morvai Tünde, Rózsa Rita és Ferenc Viktória.

⁶ Ukrajna a nemzetközi felmérések közül ugyan a TIMSS-ben már 2007 óta részt vesz, de az ország méretéből és a magyarság alacsony arányából kifolyólag a legutóbbi, 2011-es lekérdezés (148 iskola és 3378 diák) adatbázisából az otthon beszélt nyelv szerint nem lehet magyarokra vonatkozó adatokhoz jutni. A többi régióban kisebbségi magyar szempontból a nemzetközi felmérések adatainak használhatóságáról lásd jelen folyóirat-számban Papp Attila, Csata Zsombor, Morvai Tünde tanulmányait, illetve Papp, 2012: Az iskolaválasztás motivációi, i.m. 414.

Kutatásunk célja elsősorban az volt, hogy megállapítsuk, jogos-e a többségi iskola mellett voksoló szülők feltételezése, s valóban sikeresebbek lesznek-e a kisebbségi magyar gyerekek, ha többségi iskolába íratják őket az anyanyelvi képzést nyújtó intézmények helyett, vagy a tannyelv (bizonyos szintű) elsajátításának az az ára, hogy egyes kompetencia-területeken gyengébb teljesítményt nyújtanak majd, mint azok a társaik, akik anyanyelvükön tanulhattak. Ennek érdekében az említett nemzetközi mérések mintájára és azok elérhető részfeladatainak felhasználásával két főbb kompetencia-területre (szövegértés és matematika) fókuszáló tesztet⁷ állítottunk össze, s ezt töltöttük ki a diákokkal.

A minta bemutatása

Kárpátalján összesen 290 13–15 éves diák⁸ töltötte ki kompetenciatesztünket és a hozzá tartozó háttérkérdőívet, akik között voltak magyar és többségi tannyelvű osztályokban tanuló gyerekek egyaránt. A tesztet minden gyerek olyan nyelven töltötte ki, amilyen tannyelvű oktatásban részesül. Ha eszerint osztjuk fel mintánkat, akkor összességében a minta 39%-a (112 fő) töltötte ki ukrán nyelven és 61% (178 fő) magyar nyelven a tesztet. Ez az arány Beregszászban közelít leginkább a fele-fele arányhoz: 43% ukrán, 57 % magyar.

A teszt nyelvéből és a háttérkérdőív nyelvhasználatra vonatkozó kérdéseiből kellő bizonyossággal meg tudtuk állapítani, hogy a tanuló otthon a tannyelvtől eltérő nyelven kommunikál-e elsősorban. Így tulajdonképpen az alábbi három tanulói csoport⁹ vonatkozásában tudjuk a teszten elért pontszámokat összehasonlítani:

1. magyarként magyar iskolába jár (60%)
2. magyarként ukrán iskolába jár (17%)
3. ukránként ukrán iskolába jár (21%)

⁷ Lásd a tanulmány végén található mellékletet.

⁸ A nemzetközi kompetencia-mérésekből kiindulva a 14 éves korosztályt céloztuk meg. Kárpátalján a 14 éves gyerekek általában nyolcadik osztályosok voltak, de mivel az osztályok nem teljesen homogének, eltérő életkorú gyerekek is kerültek a mintába.

⁹ Minimális arányban (2%) ukrán családból származó és magyar iskolába járó gyerekek is kerültek a mintánkba, de alacsony számuk miatt, ennek a csoportnak a teljesítményét nem tudjuk elemezni a továbbiakban.

A kutatásunk fókuszában a magyar tömbterület központját reprezentáló város, Beregszász állt. Itt gyűjtöttük be a kérdőívek 79%-át, a település szinte minden (összesen kilenc) iskoláját bevonva kutatásunkba. Ezen kívül kitöltöttük a kérdőívet Nagymuzsaly egyetlen magyar–ukrán kéttannyelvű iskolájában (a minta 7%-a) és további két magyar tannyelvű iskolában Munkácson (14%). A magyar tannyelvű intézményekben magyarul, az ukrán tannyelvűekben ukránul folyt a lekérdezés, de volt olyan intézmény, ahol párhuzamosan magyar és ukrán tannyelvű osztályok is voltak, ezekben az esetekben mindkét osztályt lekérdeztük a tanítás nyelvvel megegyező nyelvű teszt segítségével.¹⁰ Összesen 3 település, 12 iskolájának, 14 osztályában 290 diák töltötte ki a tesztet (lásd 1. táblázat).

1. táblázat. A kitöltött tesztek megoszlása a kutatás helyszínei között¹¹

Település	Iskola	Tannyelv/ teszt nyelve	Lekérdezésben részvevő diákok
Beregszász	1. sz. KI	ukrán	21
	3. sz. KI.	ukrán/magyar	37
	4. sz. KI.	magyar	26
	5. sz. KI.	ukrán	26
	6. sz. ÁI.	magyar	14
	7. sz. ÁI.	magyar	7
	10. sz. KI.	magyar	12
	magyar gimnázium	magyar	51
	ukrán gimnázium	ukrán	34
Munkács	14. sz. ÁI.	magyar	15
	3. sz. KI.	magyar	26
Nagymuzsaly	KI.	ukrán/magyar	21
ÖSSZESEN			290

A kiválasztott három település optimális helyszínnek bizonyult kutatási kérdésünk tesztelésére, hiszen az iskolaválasztás alternatívája adott: magyar és ukrán tannyelvű intézmény egyaránt található a településeken,

¹⁰ Az ukrán oktatási rendszerben a két- vagy vegyes tannyelvű oktatási intézmény két külön tannyelvű oktatási intézmény egy épületben való elhelyezésével azonosítható, tehát ebben az esetben az ukrán osztályba járó gyerekek kizárólag ukrán nyelven részesülnek oktatásban, a magyar tannyelvű osztályba járók pedig kizárólag magyarul.

¹¹ KI. – középiskola, ÁI. – általános iskola.

esetenként egyazon iskolaépületen belül. Már korábbi kutatásaink során érzékeltek, hogy a többségi tannyelv választás trendje erős mind a – magyarok aránya szempontjából – tömbnek, mind pedig a szórványnak számító helyszíneken, amit az iskolában tett látogatásaink során szerzett adatok csak még inkább megerősítettek. Beregszászban például, ahol számos magyar iskola közül választhatnak a szülők, a többségi nyelven tanuló magyar diákok aránya iskolánként 16%-tól akár 41%-ig is terjedhet (lásd 2. táblázat).

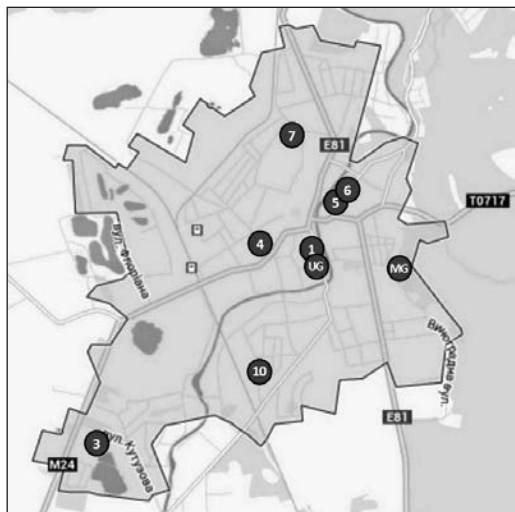
2. táblázat. Magyarok a többségi oktatásban Beregszászban¹²

ISKOLA	Tannyelv	Összlétszám MAGYAR tannyelvű osztályokban	Összlétszám TÖBBSÉGI tannyelvű osztályokban	Magyarok a TÖBBSÉGI tannyelvű osztályokban	Magyarok a TÖBBSÉGI tannyelvű osztályokban (%)
1. sz. KI	ukrán	-	826	200	24
3. sz. KI.	magyar- ukrán	230	178	72	41
4. sz. KI.	magyar	450	-		
5. sz. KI.	ukrán	-	700	240	34
6. sz. ÁI.	magyar	194	-		
7. sz. ÁI.	magyar	345	-		
9. sz. ÁI.	magyar	95	-		
10. sz. KI.	magyar- oroszl	105	74	12	16
Összesen	-	1419	1778	524	30
Az összes iskolás hány %-a	-	44,4	55,6	16,4	-

A harmadik kutatási helyszín – Munkács – a magyarság szám-aránya szempontjából szórvány település típusát reprezentálja, ahol a többségi iskolaválasztásnak nagyobb esélye van, hiszen korlátozottabb a magyar nyelvű intézményi kínálat, de ebben az esetben a reciprocitás elve alapján azt is szerettük volna vizsgálni, hogy a város összesen két

¹² KI. – középiskola, ÁI. – általános iskola. A magyar iskolák adatai a 2011/12-es tanévben végzett kutatásunkból származnak, a vegyes és ukrán tannyelvű iskolák adatai a kutatás második évében (2012/13-es tanév) kerültek rögzítésre. Az adatokat a Beregszászi Oktatási Hivatal személyes közlés alapján bocsátotta rendelkezésünkre.

magyar tannyelvű iskolájában találunk-e többségi diákokat, akik szintén nem anyanyelvükön tanulnak. Arányunk azonban a komolyabb elemzéshez túl kicsi (mindössze 2%) lett a mintában.



1. ábra. Periféria és centrum: a beregszászi iskolák elhelyezkedése a városon belül
(Az ábrán és a szövegben a számok az azonos számú iskolákra utalnak.)

Előljáróban fontos azt is megemlítenünk, hogy a kutatásba bekerült iskolák nemcsak tannyelvi, hanem elhelyezkedési és szociális összetétel szempontjából is különböznek. A beregszászi iskolák között – tannyelvtől függetlenül – találunk a város központjában fekvő elit iskolákat (1.; 4.; 5. sz.), de vannak periférikus elhelyezkedésűek is, amelyek vonzáskörzete a város helyett a környező falvakra terjed ki inkább (3.; 10. sz.). Külön kategóriaként magyar és ukrán tannyelvű gimnáziumokat (MG és UG) is beválogattunk a mintánkba, ahol nyilvánvalóan a legtehetségesebb, válogatott gyerekeket találtuk. De, hogy a másik végletet is érintsük, az általunk felkeresett egyik beregszászi magyar tannyelvű általános iskola (7. sz.) tanulói többségében magyar anyanyelvű romák voltak, míg egy másik iskola (6. sz.) elcigányosodó tendenciát mutat (lásd 1. ábra). Hasonló törésvonalak jelennek meg Munkácson is, ahol az egyik szintén magyar iskola (14. sz.) szegregált roma iskolának tekinthető, és a roma telep mellett a város szélén helyezkedik el, míg a másik (3. sz.) a város

központjában elhelyezkedő egyetlen magyar tannyelvű elitiskola. A háttérkérdőív alapján létrehozott családháttér-index szerint, amint a későbbiekben ismertetünk, szintén láthatók az iskolák közötti különbségek.

Az iskolák lokalitás és szociális háttér alapján kiütköző heterogenitása leginkább a magyar tannyelvű intézmények körében jellemző, az ukrán iskolák ilyen szempontból homogénebbek – ami nagyban meghatározza a mintánkba bekerülő diákok iskolai teljesítményét is.

Elemzésünkben a kutatásban résztvevő kárpátaljai gyerekek matematikai és szövegértési kompetenciáit előbb néhány általános háttérváltozó mentén, majd – mivel kisebbségi szempontból is vizsgáldtunk – nyelvi/etnikai szempontokat is figyelembe véve értelmezzük. A teszt 11 szövegértési és 13 matematikai feladatot tartalmazott, melyek egyesével kerültek kiértékelésre, tehát minden diákhhoz tartozik 24 érték, amit a 24 tesztfeladaton érhetett el. Az áttekinthetőség kedvéért azonban az egyes területek részfeladatain elért eredményeket egy összesített kompetenciaértékbe vontuk össze, így a továbbiakban minden tanuló esetében egy összesített matematikai és egy összesített szövegértési képességponttal dolgozunk. A képességpontokat egy sztenderdizált változó segítségével állapítottuk meg, amelynek átlaga 500 pont és szórása 100.

Iskolai kompetenciák néhány általános és nyelvi háttérváltozó mentén

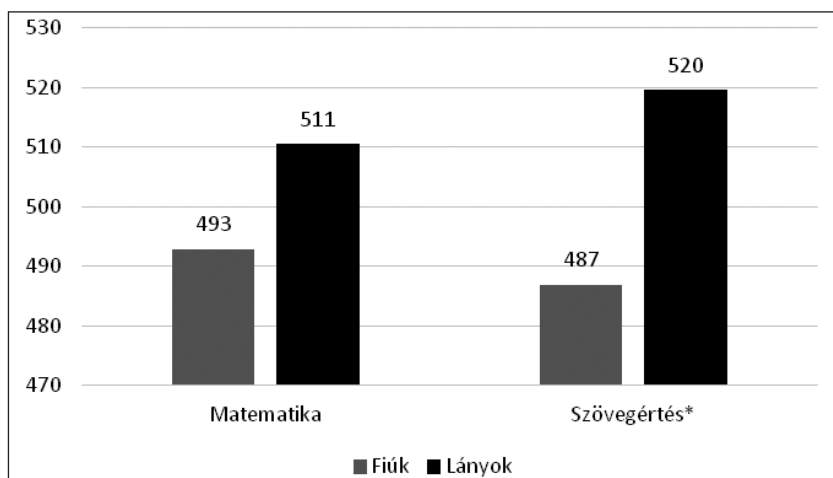
Ha a diákok teljesítményét nemek szerint vizsgáljuk meg, akkor láthatjuk, hogy a lányok a matematika és szövegértés területén egyaránt jobban teljesítenek (2. *ábra*). De a különbség csupán a szövegértés esetén szignifikáns (*).

Életkor tekintetében célcsoportunkat a nemzetközi méréseknek megfelelően a 14–15 évesek alkották, de az osztályok nem voltak teljesen homogének, és néhány iskolában a 8. osztály alacsony létszáma miatt hetedikesek és kilencedikesek is megpróbálkoztak a teszt kitöltésével. Az eredményekből az látszik, hogy matematikából és szövegértésből is jobb eredményt értek el a 14–15 évesek, mint idősebb vagy fiatalabb társaik, az eltérés pedig jelentős mindkét kompetenciaterület esetében (3. *ábra*). A leginkább leszakadó csoportok a legfiatalabbak (13 évesek) és a legidősebbek (16 évesek). A legfiatalabbak számára a teszt

talán még nem elsajátított ismereteket tartalmazott, míg a 16 évesek lehetnek évismétlők.

A kárpátaljai iskolák tekintetében korábbi kutatásaink is megerősítették, hogy az ingázás, a városi iskolák vonzásának a falusi iskolásokra való kiterjedése elterjedt jelenség.¹³ Különösen a Beregszász környéki falvakban jellemző trend a városi iskolák választása. Jelen kutatásunkban a diákok 35%-a nem azon a településen lakik, ahol az iskolája van, azaz ingázik vagy bentlakásos iskolába jár (pl. a Beregszászi Magyar Gimnáziumba). Adataink szerint az ingázók jelentősen jobban teljesítenek mindkét kompetenciaterületen (4. ábra). Az ingázással járó plusz tehervállás tehát nem megy a tanulás kárára ebben az esetben. Ugyanazon érem másik oldala, hogy a falusi iskolák szenvedik el ennek a trendnek a negatív következményeit: a valóban nagyon jó képességű gyerekek eljönnek a falusi iskolákból, ott pedig a gyengébb tanulók maradnak. A városok elszívó hatása miatt a falusi iskolák ezáltal nehezebb helyzetbe kerülnek.

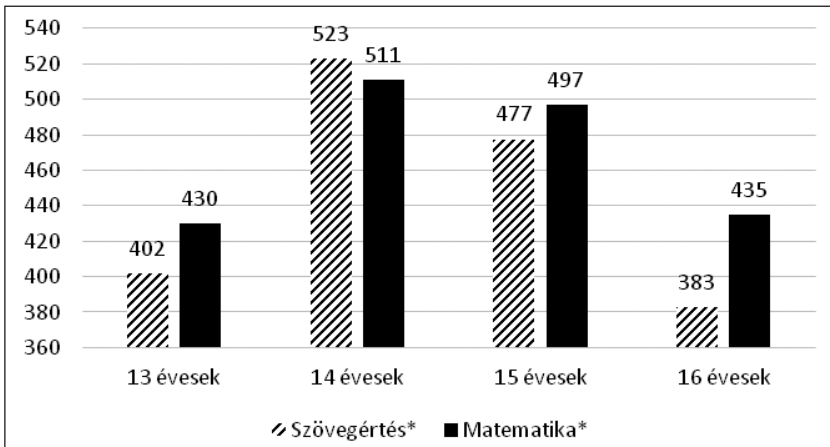
2. ábra. Nemek szerinti eltérés az egyes kompetencia-területeken



Szövegértés: az Anova teszt szignifikancia szintje 0,006, Eta-négyzet: 0,027

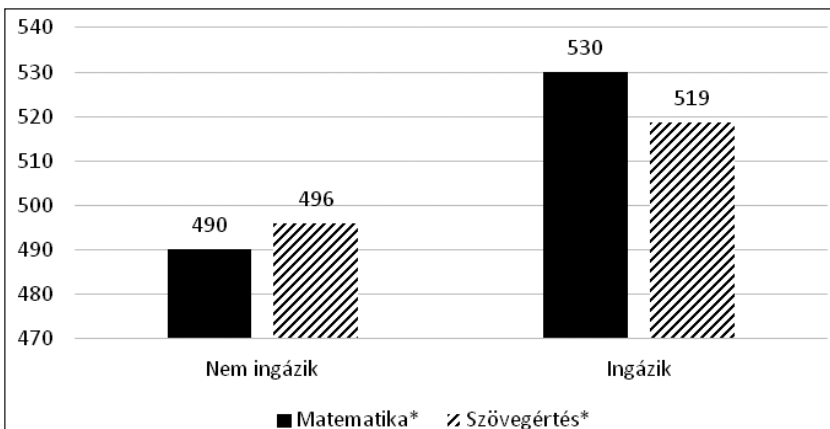
¹³ Ferenc Viktória – Séra Magdolna: Iskolaválasztás Kárpátalján. *Kisebbségkutatás*, 2012/3. 473–513.

3. ábra. Életkor szerinti eltérések a kompetenciateszt eredményeiben



Szövegértés: az Anova teszt szignifikancia szintje 0,000, Eta-négyzet: 0,124
 Matematika: az Anova teszt szignifikancia szintje 0,016, Eta-négyzet: 0,037

4. ábra. A beutazók és a helyben tanulók eredményei a kompetenciateszten

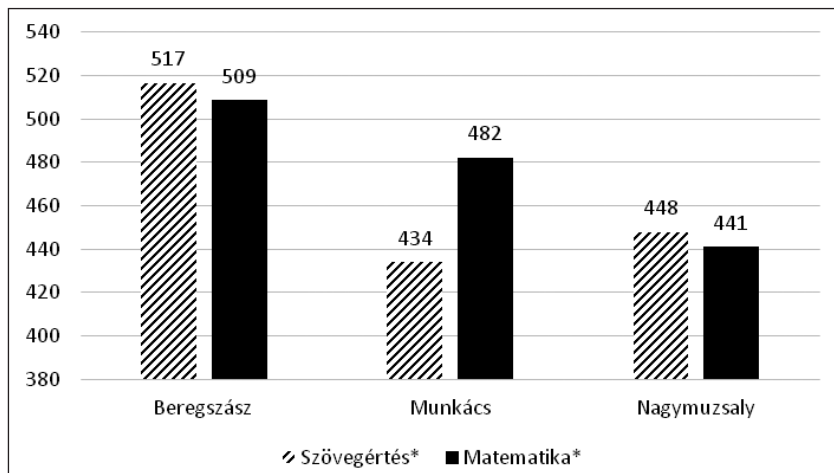


Szövegértés: az Anova teszt szignifikancia szintje 0,077, Eta-négyzet: 0,012
 Matematika: az Anova teszt szignifikancia szintje 0,002, Eta-négyzet: 0,034

Ha településenként is megvizsgáljuk adatainkat, akkor látjuk, hogy matematikából a legmagasabb pontszámokat a városi iskolák, ezen belül is a beregszászi iskolák együttes értékei adják. A Nagymuzsalyi Közép-

iskola diákjai ugyanakkor jobban teljesítettek szövegértésből, mint a munkácsiak, de mindkét település iskolái le vannak maradva a beregszászi iskolákban mért eredményektől (5. ábra). A különbségek mindkét kompetenciaterület esetében szignifikánsak.

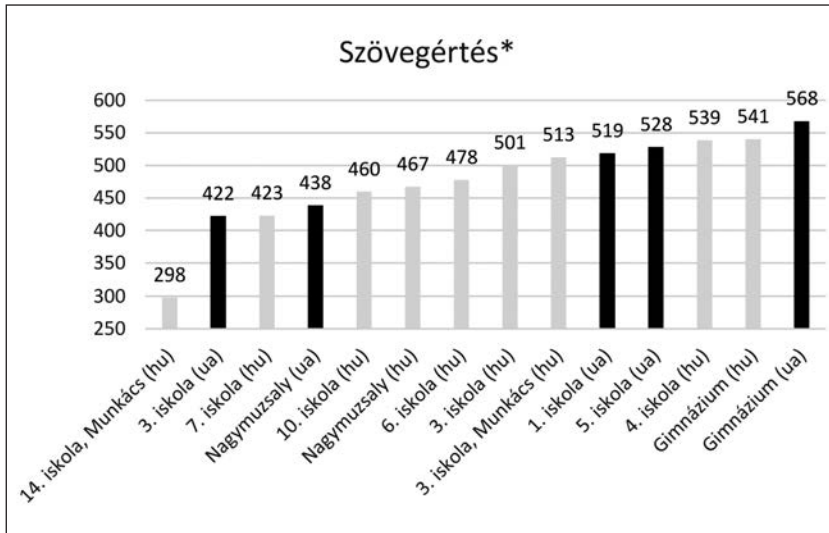
5. ábra. Települések szerinti különbségek a kompetenciateszten elért eredményekben



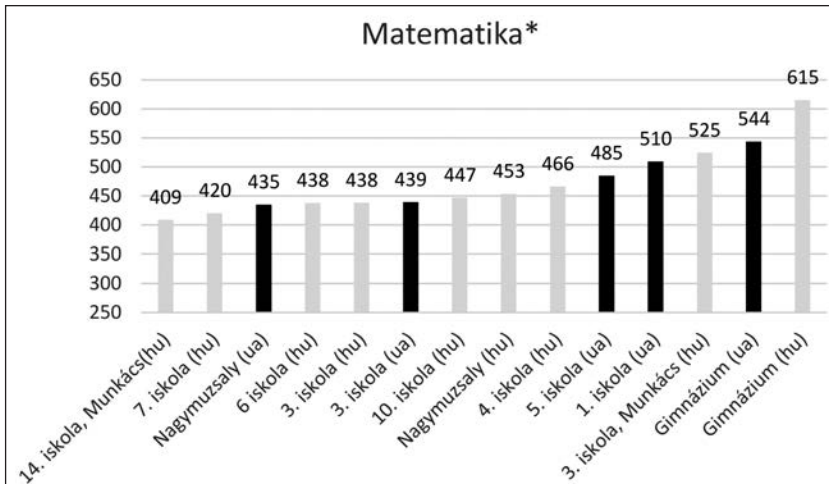
Szövegértés: az Anova teszt szignifikancia szintje 0,000, Eta-négyzet: 0,104

Matematika: az Anova teszt szignifikancia szintje 0,005, Eta-négyzet: 0,036

A települések szerinti különbségeknek – ha a magyarok számaránya tekintetében vizsgáljuk azokat – magyarázatául szolgálhat, hogy szövegértésből leggyengébben a szórványkörnyezetben (Munkácson) élő magyarok teljesítettek. Ugyanakkor az intézményi szintű eredmények (lásd 6. ábra) jól mutatják, hogy inkább az befolyásolta a munkácsi teljesítményt, hogy a két itteni iskola közül az egyikben (14. sz.) magyar anyanyelvű (tereptapasztalatunk alapján esetenként olvasni is alig tudó) romák tanulnak, akik mindkét kompetencia területen gyenge eredményt produkáltak. Ez utóbbi aspektus a beregszászi iskolák átlagát is rontotta, hiszen itt is van egy a helyiek által „cigányiskola” bélyeggel illetett intézmény (7. sz.), ugyanakkor ebben a csoportban több húzó iskola is kompenzálta a végeredményt, többek között a mindkét kompetencia területen legjobban teljesítő két gimnázium.

6. ábra. Iskolák szerinti különbségek a kompetenciateszten elért eredményekben¹⁴

Szövegértés: az Anova teszt szignifikancia szintje 0,000, Eta-négyzet: 0, 400

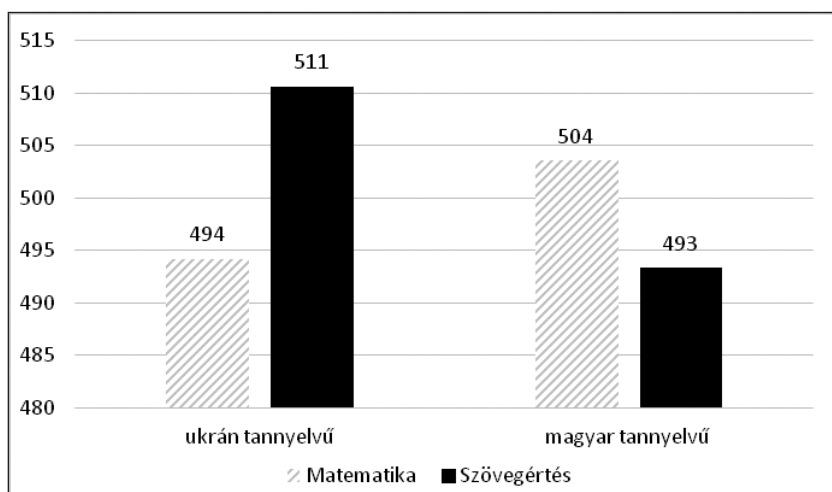


Matematika: az Anova teszt szignifikancia szintje 0,000, Eta-négyzet: 0,439

¹⁴ Az iskolák neve után található rövidítések értelmezéséhez: ua. – ukrán tannyelvű (sötétebb szín); hu. – magyar tannyelvű (világosabb szín).

A 6. ábra nemcsak az intézmények, hanem a lekérdezett osztályok tannyelve szerint is mutatja az iskolai teljesítményt: a világosabb szín jelzi a magyar tannyelvű osztályok összesített képességpontjait, a sötétebb szín az ukrán tannyelvű osztályokban kitöltött tesztek eredményét. Már első pillantásra is látszik, hogy mivel kevesebb ukrán iskola került a kutatásba, a tannyelv szerinti ukrán minta nem annyira diverzifikált: az öt iskolából három (1. sz.; 5. sz. és az ukrán gimnázium) a felső harmadban található, míg a tannyelv szerinti magyar mintában egyaránt vannak lefelé és felfelé húzó intézmények. A matematika esetében 206 pontnyi, szövegértésből viszont már majdnem 250 pontnyi eltérést mutat a legerősebb (magyar gimnázium) és a leggyengébb (14. sz.) magyar iskola közötti mérés, ami természetesen az összes magyar iskola átlagát befolyásolja.

7. ábra. Ukrán és magyar tannyelvű iskolába járó gyerekek képességpontjai

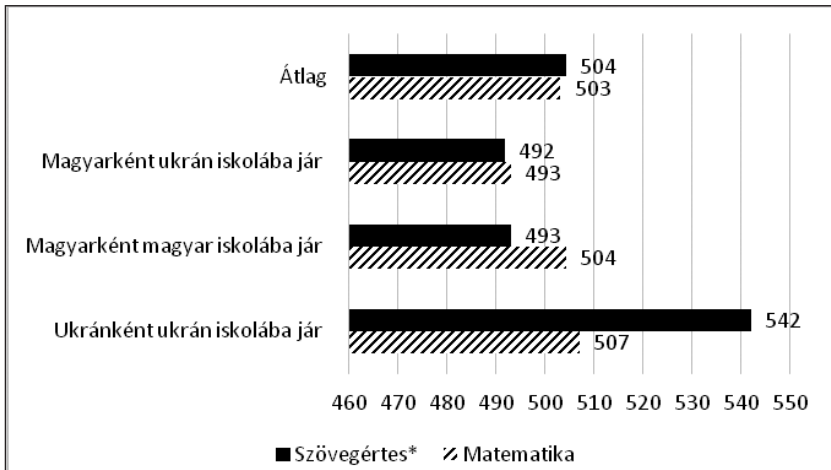


Ha az intézményi szintről egy általánosabb szint felé mozdulunk el, azaz a teszten elért pontszámokat a tannyelv szerint bontjuk két nagyobb kategóriába, akkor már nem olyan egyértelmű a helyzet és nehezen ítéltető meg, hogy összességében az ukrán vagy a magyar iskolák teljesítettek-e jobban a teszten. A 7. ábrán azt látjuk, hogy a magyar iskolákba járó gyerekek – a nagy heterogenitás ellenére is – jobban teljesítenek mate-

matikából, mint az ukrán iskolákba járó társaik, szövegértésből viszont fordított a helyzet, az ukrán tannyelven tanulók jobbak, mint a magyar tannyelvű intézmények tanulói. A diákok képességpontjai közötti különbségek ezen összesített kategóriában azonban nem szignifikánsak.

Még ezen az általános szinten maradva, ha az otthon beszélt nyelvet is összevetjük a tannyelvvvel és a korábban ismertetett három kategória szerint elemezzük a teszt eredményeit, akkor azt látjuk, hogy matematikából és szövegértésből is az anyanyelvükön tanuló ukránok teljesítenek a legjobban – bár a különbség csak a szövegértés esetében szignifikáns. Az anyanyelvükön és a többségi nyelven tanuló magyar gyerekek között matematikai kompetenciák területén van különbség az előbbieik javára, az értő olvasás során azonban szinte hajszálpontosan ugyanolyan alacsony szinten teljesítettek mindkét csoport tagjai.

8. ábra. Az otthon beszélt nyelv és az iskolai tannyelv együttes hatása a képességpontok alakulására



Szövegértés: az Anova teszt szignifikancia szintje 0,007, Eta-négyzet: 0,044

Az intézményi szinten kimutatott kompetencia-értékekből is látszott, hogy a nagy heterogenitás miatt nehéz lesz általános szinten statisztikailag érvényes módon kimutatni az ukrán és a magyar iskolák közötti különbségeket, és ez be is igazolódott. Ha azonban a szü-

lők szempontjából, a döntéseméleti perspektívából indulunk ki, akkor talán nem is az általános szinten kell az iskolák közötti különbségeket megítélnünk, hanem egyes iskolatípus-kategóriákon belül. Mivel azonos típusú iskolák közötti választás során születik döntés a tannyelvről, a gimnáziumok, elitiskolák és az általánosabb képzést nyújtó iskolák elkülönített kategóriáin belüli tannyelvi differenciák lehetnek igazán érdekesek: azaz a magyar és az ukrán gimnázium, a vegyes tannyelvű iskolák többségi és magyar osztályai egymáshoz képest viszonyított képességpontjait is érdemes összevetni egymással. Ha az előbbi, 6. ábrát (ahol az intézményenkénti teljesítményt ábrázoltuk) közepén egy képzéletbeli választóvonalal 2 alcsoportra választjuk, akkor olyan kategóriákat kapunk, amelyekben belül jobban meg tudjuk ítélni, hogy a 2 iskolatípusba tartozó (alacsonyabban és a magasabban teljesítő) iskolák a maguk kategóriájában a tannyelv szerint mutatnak-e eltérést a teszten való teljesítésben. Ezt a logikát követve hoztuk létre az alsó és a felső kompetencia-csoportot, amelyekbe a 3. táblázatban részletezett módon soroltuk be az iskolákat.

4. táblázat. Az alsó és felső kompetencia-csoportba sorolt iskolák

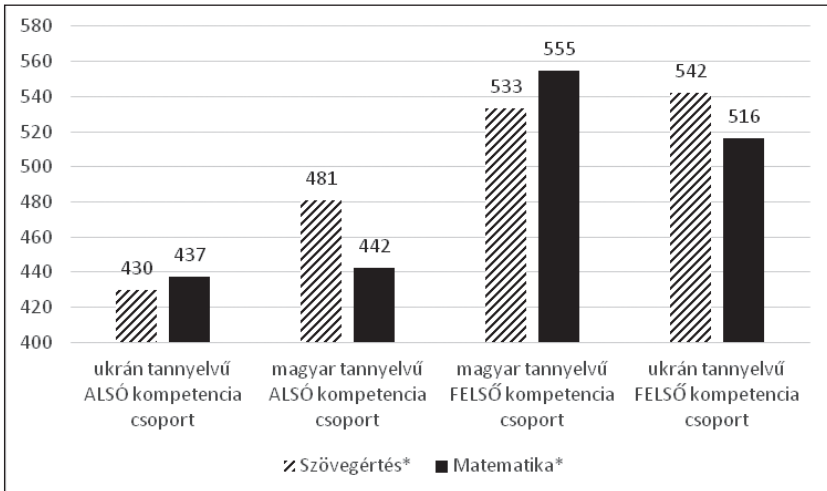
Alsó kompetencia-csoport*	3. sz. iskola (hu) 3. sz. iskola (ua) Nagymuzsaly (hu) Nagymuzsaly (ua) 10. sz. iskola (hu) 6. sz. iskola (hu)
Felső kompetencia-csoport	3. sz. iskola, Munkács (hu) 1. sz. iskola (ua) 5. sz. iskola (ua) 4. sz. iskola (hu) gimnázium (ua) gimnázium (hu)

*A 7. sz. és 14. sz. cigányiskolák, mivel nem volt ukrán tannyelvű alternatívájuk, nem kerültek besorolásra.

A besorolást követően, a csoportokon belül, tannyelv szerint is megvizsgáltuk az iskolák közötti viszonyt, és mindkét kompetencia-területen jelentős különbségeket találtunk. Matematikából az alsó és

a felső csoportban is a magyar iskolák átlaga erősebb, szövegértésből viszont a két csoport eltér egymástól: az alsó csoportban a magyar iskolák a jobbak, a felső csoportban viszont az ukrán iskolák.

9. ábra. *Képességpontok az alsó és a felsőkompetencia-csoportban tannyelv szerint*



Szövegértés: az Anova teszt szignifikancia szintje 0,000, Eta-négyzet: 0, 183

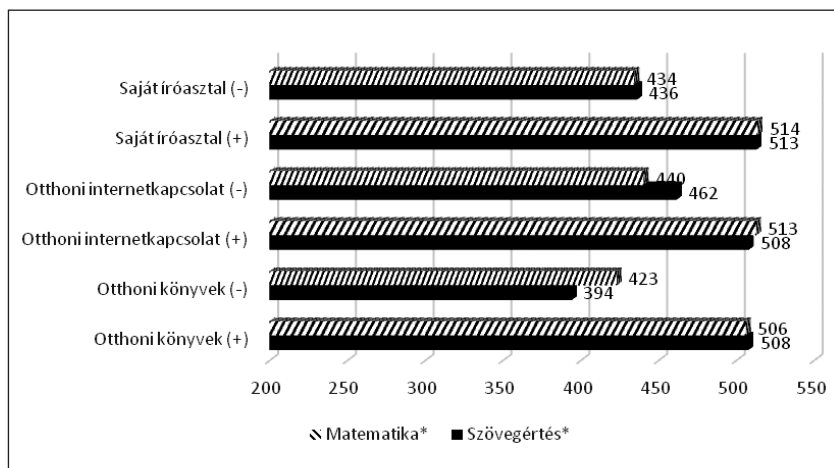
Matematika: az Anova teszt szignifikancia szintje 0,000, Eta-négyzet: 0,229

Családi háttér és iskolai teljesítmény

A gyerekek teljesítményét a családi háttér és az otthoni körülmények alapján is megpróbáltuk értelmezni. A szülők iskolai végzettsége és az a tény, hogy rendelkeznek-e rendszeres munkával, számottevő különbségeket eredményezett a gyerekek teljesítményében, pontosabban: minél magasabb a szülők iskolai végzettsége, és minél stabilabb a munkaerő-piaci helyzetük, gyerekeik annál jobban teljesítettek mindkét kompetencia-területen. Az olyan tanulást segítő körülmények, miszerint vannak-e könyvek a gyerekek otthonában, van-e internetkapcsolat és van-e saját íróasztaluk, szintén szignifikáns különbségeket eredményezett a teszten elért teljesítményben (10. ábra). A legnagyobb különbség

a könyvek esetében jelentkezik, több mint százpontos (114) az eltérés azon gyerekek szövegértése között, akiknél vannak otthon könyvek és akiknél nincsenek.

10. ábra. Otthoni tanulást segítő eszközök hatása a diákok teljesítményére



Íróasztal: Matematika: az Anova teszt szignifikancia szintje 0,000, Eta-négyzet: 0,089

Szövegértés: az Anova teszt szignifikancia szintje 0,000, Eta-négyzet: 0,083

Internetkapcsolat: Matematika: az Anova teszt szignifikancia szintje 0,000, Eta-négyzet: 0,076

Szövegértés: az Anova teszt szignifikancia szintje 0,003, Eta-négyzet: 0,031

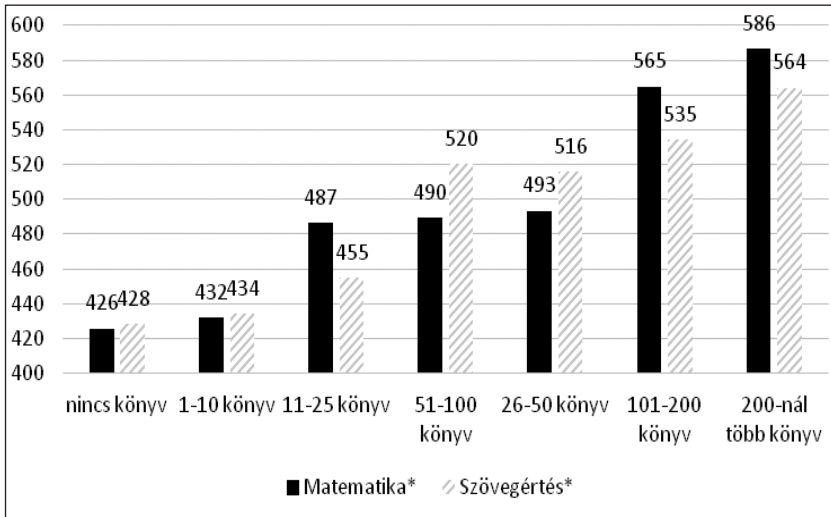
Könyvek: Matematika: az Anova teszt szignifikancia szintje 0,003, Eta-négyzet: 0,030

Szövegértés: az Anova teszt szignifikancia szintje 0,000, Eta-négyzet: 0,058

Ha a könyvek számát is megnézzük, akkor szintén azt látjuk, hogy az otthon található könyvek mennyiségének emelkedésével mind a szövegértési, mind a matematikai kompetenciateszten elért eredmények növekednek és a különbségek szignifikánsak (11. ábra).

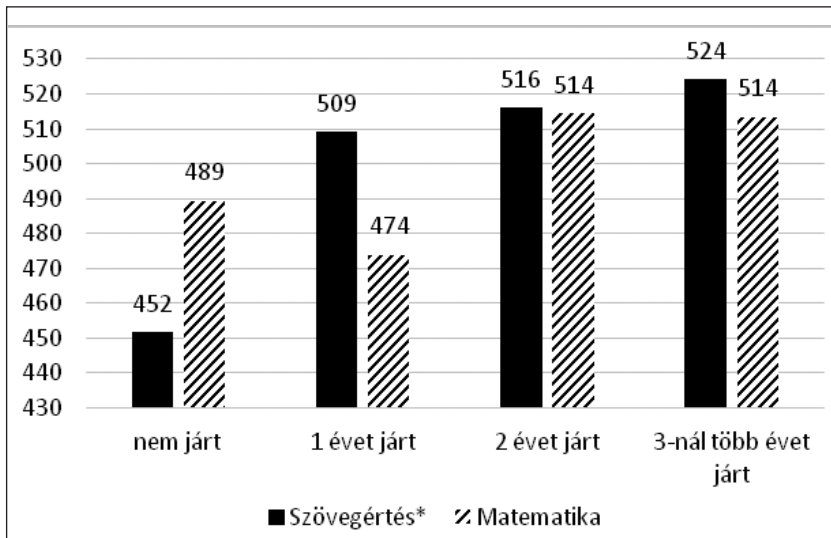
Kutatási eredményeik alapján megállapítható, hogy az óvodai nevelés, illetve az óvodában eltöltött idő mennyisége szintén pozitívan járul hozzá a kompetenciák fejlődéséhez. A mintánkban a diákok 73%-a járt óvodába, s úgy tűnik, körükben leginkább a szövegértés-kompetencia kialakulására van szignifikánsan pozitív hatása ennek az életszakasznak. A matematika esetén nem találtunk figyelemre méltó hatást (12 ábra).

11. ábra. A családban található könyvek számának hatása a diákok teljesítményére

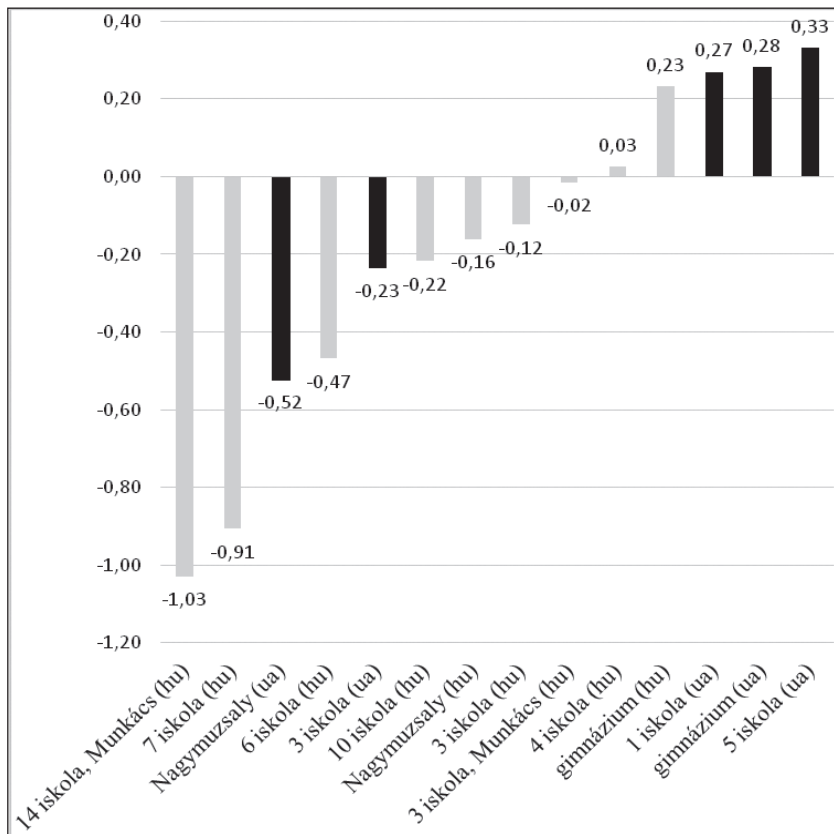


Matematika: az Anova teszt szignifikancia szintje 0,000, Eta-négyzet: 0,298
 Szövegértés: az Anova teszt szignifikancia szintje 0,000, Eta-négyzet: 0,230

12. ábra. Az óvodában eltöltött idő hatása a diákok teljesítményére



Szövegértés: az Anova teszt szignifikancia szintje 0,000, Eta-négyzet: 0,091

13. ábra. Iskolák közötti különbségek a diákok összevont családháttér-indexe alapján

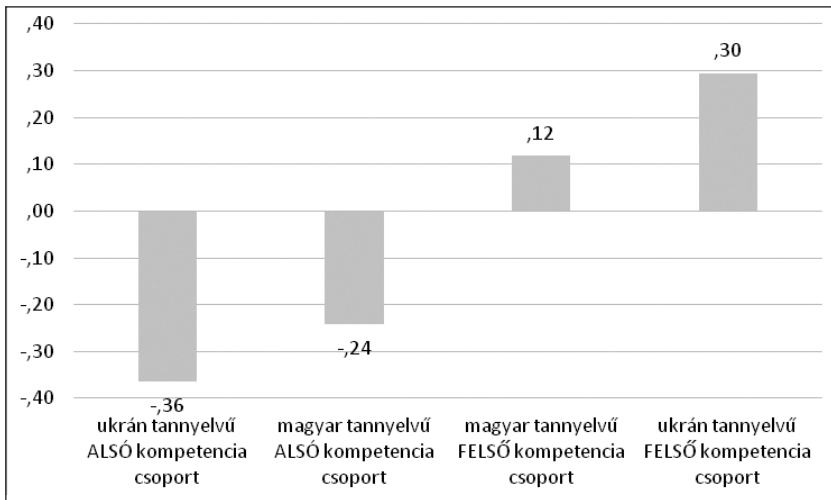
Anova teszt szignifikancia szintje 0,000, Eta-négyzet: 0,431

Hogy a családi háttér és az otthoni tanulást segítő körülmények együttes hatását is meg tudjuk állapítani, a fenti változókból létrehoztunk egy összesített változót, amit családháttér-indexnek (CSHI) neveztünk el.¹⁵ Már korábban, a kompetenciateszten elért eredmények intézményi

¹⁵ Az összesített családháttér-index tartalmazza a szülők legmagasabb iskolai végzettségét, munkaviszonyának jellegét, azt, hogy hány lakószobában él a család, rendelkeznek-e saját autóval, fürdőszobával, mobiltelefonnal, számítógéppel, van-e otthon internetkapcsolatuk, vannak-e a család birtokában könyvek, van-e a diáknak saját könyve és íróasztala. Ez az összesített változó az iskolai képességeket mintegy 15%-ban képes megmagyarázni.

szintű ábrázolásakor (6. ábra) is rendkívüli heterogenitást tapasztaltunk, ami a családi háttér alapján csak még inkább fokozódik. Ha csak a tanyelv szerint bontjuk a mintát, akkor is szignifikánsan eltérnek a magyar és az ukrán tanyelvű iskolák tanulóinak családi háttere alapján: míg előbbi negatív átlagot mutat (-0,13), addig az utóbbi átlaga pozitív (+0,12). Az intézményi szintet figyelve (13. ábra) a magyar iskolák közül csupán kettőnek (a 4. sz. iskola és a gimnázium) van átlag fölötti CSHI-je míg az ukrán iskolák közül kerül ki a három dobogós helyezett. Azt is érdemes kiemelni, hogy a skála negatív oldalán háromszorosa a CSHI értéke a legmagasabb pozitív oldalon lévő értéknek. Különösen extrém (negatív) értékek jelentkeznek a két cigányiskola (14. sz. és 7. sz.) esetében.

14. ábra. Családiháttér-index kompetencia csoport és tanyelv szerint



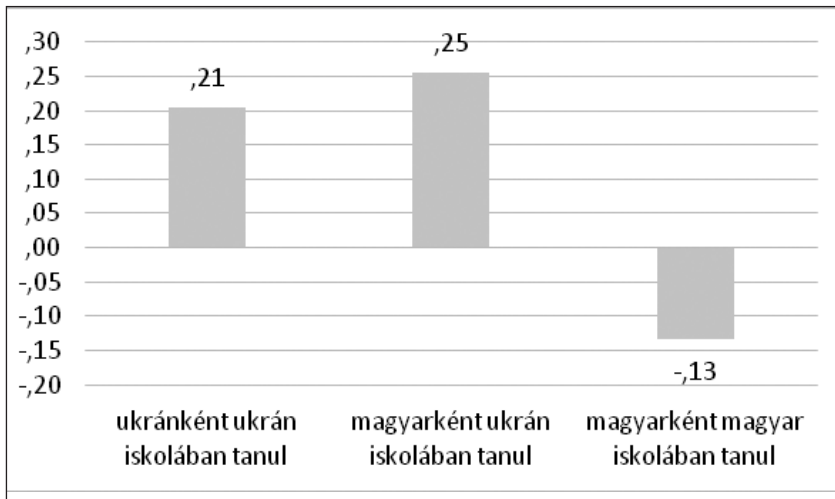
Anova teszt szignifikancia szintje 0,000, Eta-négyzet: 0,225

A 13. ábrán láthattuk, hogy az iskolák közötti különbség a családi háttér szerint igen markáns, ami főleg a magyar iskolák többségét érinti, azaz gyengébb „hozott anyagból” kell dolgozzanak, mint ukrán tanyelvű társaik. Ugyanakkor kivétellel is találkozhatunk: a két vegyes tanyelvű intézményben bár mindkét osztály átlag alatti CSHI-vel rendelkezik, de a többségi tanyelvű osztályokba járók több-

szőrösen hátrányos családi háttérrel rendelkeznek a magyar tannyelvűekhez képest (a beregszászi 3. sz. iskola ukrán osztályában a negatív oldalon kétszerese, a nagymuzsalyi iskolákban háromszorosa a CSHI a magyar osztály értékének).

A 14. ábra azt mutatja, hogy ha a gyengébben teljesítő alsó kompetencia-csoportba tartozó iskolák diákjainak körében nézzük meg a CSHI értékét, akkor azt látjuk, hogy az ukrán iskolák vannak hátrányban (a roma iskolák e kategóriánál nem szerepeltek). Ha a felső kategóriás iskolák diákjait nézzük, akkor viszont fordított a helyzet, és az ukrán iskolák két és félszer nagyobb CSHI értékkel rendelkező diákokat oktatnak.

15. ábra. Családi háttér-index a tannyelv és az otthon beszélt nyelv szerinti három csoportban



Anova teszt szignifikancia szintje 0,000, Eta-négyzet: 0,118

A 15. ábrából az is kiderül, hogy a magyar gyerekek közül a jobb családi háttérrel rendelkezők választják a többségi képzést, míg a magyar tannyelvű képzésbe járók családi háttérindexe a legalacsonyabb.

A családi háttérből fakadó egyenlőtlenség a diákok között intézményi szinten a pedagógiai munka hozzáadott értékével normalizálható.

A pedagógiai hozzáadott érték (PHE) azokkal a az elért képességpontokkal magyarázható,¹⁶ amelyeket nem lehet megmagyarázni a családi háttér által. A PHE értéke 0 átlag mellett a pozitív és a negatív irányba is eltérhet, az iránytól függően (ha negatív) jelentheti azt, hogy az iskola a gyerekekben rejlő potenciált kihasználatlanul hagyta, illetve (ha pozitív) azt is mutathatja, hogy az iskolai pedagógiai munka képes volt a családi háttérből predestinálható szintet felülmúlni. Hogy ez miként történik a mi esetünkben, azt a következő táblázat alapján ítéldhetjük meg, ahol a matematika és a szövegértési teszt eredményei szerint két külön oszlopban is közöljük az értékeket, mert a trendek a két tudományterület esetében igen eltérőek. Csupán három olyan iskola van, ahol mindkét kompetencia terület PHE-e pozitív értékűként jelenik meg. Négy olyan iskola is van (dőlttel, *-al jelölve), ahol a két kompetencia-területen elért pedagógiai hozzáadott érték közötti különbség az 50 (*), de akár a 100 (***) pontot is meghaladja – vagyis az iskolák belső világa nagyon heterogén lehet. A beregszászi 3. sz. és 4. sz. iskolában a matematika helyett, sokkal inkább a szövegértés területét tudja befolyásolni a PHE. A magyar gimnáziumban és a munkácsi 14-es számú cigányiskolában ez épp fordítva van, a matematikai képességek területén sokkal erősebb a PHE, mint a szövegértésnél (persze a két iskola más szempontból nem sorolható egy kategóriába, egyik a pozitív, másik a negatív véletlet testesíti meg).

Az iskolák PHE értékét diagram segítségével is ábrázoltuk, hogy lássuk az iskolák milyen sorrendben tudnak ehhez hozzájárulni. A CSHI esetén (13. ábra) láttuk, hogy a legkedvezőbb családi háttérrel az 1. sz. és az 5. sz. ukrán iskolák és a gimnázium tanulói rendelkeznek, ugyanakkor matematikából láthatóan a három iskola közül csak a gimnázium tud pozitív értelemben a gyerekek hozott képességeihez hozzátenni, míg a másik kettő, különösen az 5. sz. iskola, negatív irányban befolyásolja a gyerekek lehetőségeit. Szövegértésből a gimnázium kimagasló PHE-t mutat, az 5. sz. iskola enyhén pozitív, átlag körüli értékkel, az 1. sz. iskola, azonban negatív mutatóval rendelkezik.

¹⁶ A PHE részletesebb kiszámítási módjára lásd: Papp Z. Attila Pedagógiai hozzáadott értéke roma tanulói arány függvényében a magyar iskolarendszerben. In: Bárdi nándor – Tóth Ágnes (szerk.): *Önazonosság és tagoltság*. Argumentum, 2013: 69-88.

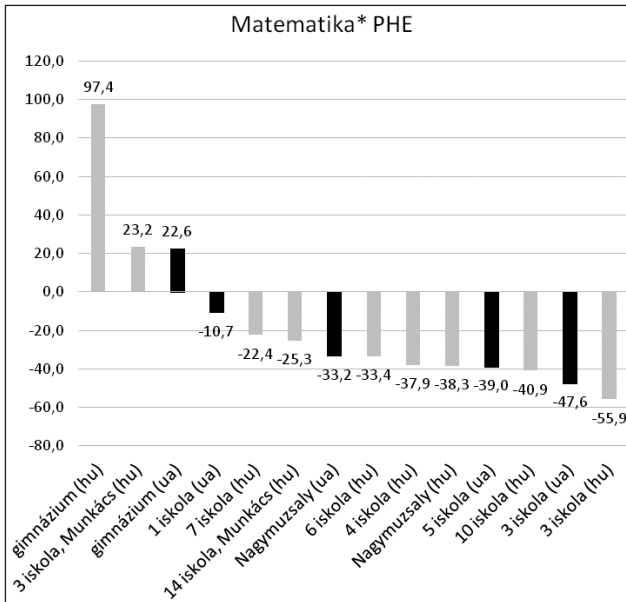
5. táblázat. Pedagógiai hozzáadott érték iskolánként

	Matematika	Szövegértés
<i>gimnázium (hu)*</i>	97,4	20,3
3. sz. iskola, Munkács (hu)	23,2	11,3
<i>gimnázium (ua)</i>	22,6	42,6
1. sz. iskola (ua)	-10,7	-4,5
7. sz. iskola (hu)	-22,4	-10,6
<i>14. sz. iskola, Munkács (hu)**</i>	-25,3	-126,5
Nagymuzsaly (ua)	-33,2	-24,5
6. sz. iskola (hu)	-33,4	11,0
<i>4. sz. iskola (hu)*</i>	-37,9	34,2
Nagymuzsaly (hu)	-38,3	-23,1
5. sz. iskola (ua)	-39,0	0,7
10. sz. iskola (hu)	-40,9	-26,3
3. sz. iskola (ua)	-47,6	-62,3
<i>3. sz. iskola (hu)*</i>	-55,9	7,4

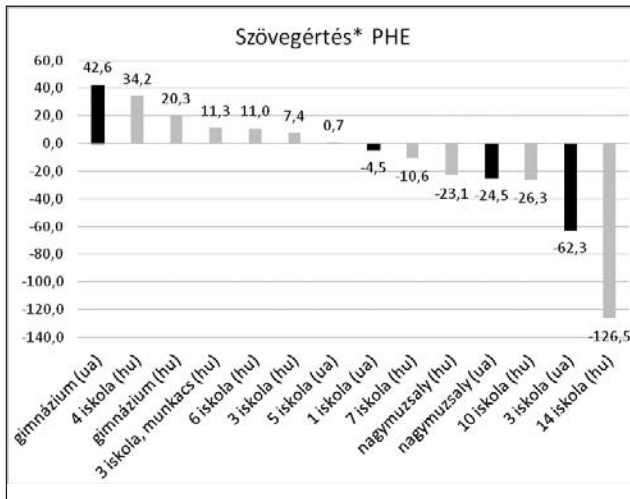
Az ukrán iskolák közül a nagymuzsalyi és a beregszászi 3. számú iskola ukrán osztályai voltak CSHI szempontjából a leggyengébb iskolák. A nagymuzsalyi iskola a matematika területén az alsó harmadból – több potenciálisan jobb gyerekekkel rendelkező iskolát megelőzve – a középmezőnybe került, de szövegértés terén nem mutat mozgást. A 3-as iskola ukrán osztálya azonban nagyon leszakad ahhoz a pozícióhoz képest, ami az eleve alacsony CSHI értékből megjósolható lett volna számára. Mindkét kompetencia területen az utolsó előtti helyen szerepel, ami azt jelenti, hogy szövegértésből az egyik, matematikából mindkét cigányiskola jobb PHE-t tud produkálni ennél az intézménynél.

A magyar iskolák közül a gimnázium és a 4. sz. iskola, illetve a munkácsi 3. sz. iskola tanulói összetétele volt a legkedvezőbb a CSHI alapján. Matematikából a gimnázium és a munkácsi iskola ezt jól ki is használja, azonban a 4. sz. iskola lecsúszik, és nem tudja kellően kihasználni helyzetét, szövegértésből viszont annál inkább. Amit érdemes lehet kiemelni, hogy a legrosszabb CSHI-szel rendelkező két cigányiskola (7. sz. és 14. sz.) matematikából tud fejleszteni néhány más iskolához képest, szövegértésből viszont csak a 7. sz. iskola mutat ilyen tendenciát.

16. ábra. Pedagógiai hozzáadott érték (PHE) iskolák szerint az egyes kompetencia-területeken

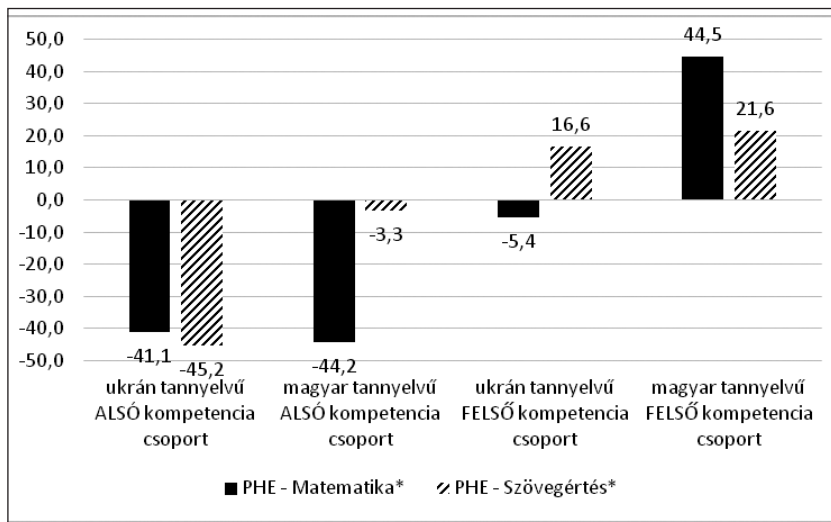


Anova teszt szignifikancia szintje 0,000, Eta-négyzet: 0,310



Anova teszt szignifikancia szintje 0,000, Eta-négyzet: 0,190

17. ábra. Pedagógiai hozzáadott érték kompetencia-csoportok szerint



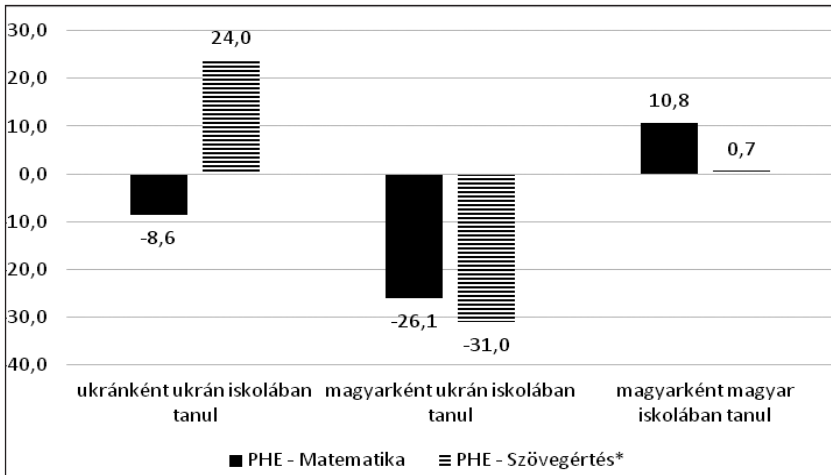
Szövegértés: az Anova teszt szignifikancia szintje 0,001, Eta-négyzet: 0,061

Matematika: az Anova teszt szignifikancia szintje 0,000, Eta-négyzet: 0,148

Ha a két kompetencia-csoporton belül nézzük meg az iskolák pedagógiai munkáját, akkor szignifikáns különbségeket találunk mind a két területen: az alsó csoportban bár minden érték negatív, a magyar iskoláknál a szövegértésben kimutatott PHE sokkal inkább közelít a 0-hoz. A felső csoportban pedig a matematikai kompetenciáknál hoznak jobb eredményt a magyar iskolák.

A tannyelv és az otthon beszélt nyelv szerinti három csoport szerint vizsgálva a PHE-t, azt látjuk, hogy csupán a szövegértés tekintetében tudunk statisztikai értelemben jelentős különbségeket beazonosítani. Ennek értelmében az ukrán iskolát választó magyar gyerekek potenciái (akikről tudjuk, hogy CSHI tekintetében a legjobb csoportnak számítanak, lásd 15. ábra) kihasználatlanul maradnak, úgy, hogy ugyan-ezen iskolákban a pedagógiai munka képes hozzátenni az alacsonyabb CSHI-vel rendelkező ukrán gyerekek iskolai teljesítményéhez. A többségi nyelvet választó, az államnyelv könnyebb elsajátításában reménykedő szülők számára jelzésértékű lehet az, hogy a jobb kompetenciákra ítélt gyerekeiket nem tudja ez az oktatási forma kellőképpen fejleszteni.

18. ábra. Pedagógiai hozzáadott érték a tannyelv és az otthon beszélt nyelv szerinti három csoportban



Szövegértés: az Anova teszt szignifikancia szintje 0,017, Eta-négyzet: 0,036

Bár nem szignifikáns a különbség, de érdemes azt is megjegyezni, hogy a legkedvezőtlenebb tanulói összetétellel (negatív CSHI) rendelkező magyar iskolák körében a legeredményesebb a pedagógiai munka.

Összegzés

Kutatásunk során 290 kárpátaljai 13-15 éves diák kérdőíves vizsgálata alapján megállapítottuk, hogy az iskolai kompetenciák leginkább etnikailag semleges háttérváltozók alapján különböznek, mint amilyen a nem, az életkor, a település, illetve a családi háttér.

A kérdőívek nagyobb részét Beregszász város iskoláiban töltötték ki, de sok olyan gyerek is bekerült a mintánkba, akik nem ezen a településen élnek, ezért ingáznak. Az ingázással járó plusz tehervállalás azonban nem megy a tanulás kárára, hiszen ezek a gyerekek jobban teljesítettek. Ugyanakkor a falusi iskolák szenvedik el ennek a trendnek a negatív következményeit: a valóban nagyon jó képességű gyerekek eljönnek a falusi iskolákból, ott pedig a gyengébb tanulók maradnak.

Az iskolák lokalitás és szociális háttér alapján kiütöző heterogenitása az egyik legjellemzőbb tulajdonsága a kutatási adatoknak. Leginkább a magyar tannyelvű intézmények körében jellemző ez a diverzifikáció, az ukrán iskolák ilyen szempontból homogénebbek – ami nagyban meghatározza a mintánkba bekerülő diákok iskolai teljesítményét is. Mivel kevesebb ukrán iskola került a kutatásba, a tannyelv szerinti ukrán minta nem annyira diverzifikált: az öt iskolából három a felső harmadban található, míg a tannyelv szerinti magyar mintában egyaránt vannak lefelé és felfelé húzó intézmények. Ha a gyengébb és erősebb iskolákat különválasztjuk és tannyelv szerint is vizsgáljuk, akkor a csoportokon belüli iskolák között mindkét kompetencia-területen jelentős különbségeket találtunk. Matematikából az alsó és a felső csoportban is a magyar iskolák átlaga erősebb, szövegértésből viszont a két csoport eltér egymástól: az alsó csoportban a magyar iskolák a jobbak, a felső csoportban viszont az ukrán iskolák.

Ha otthon beszélt nyelvet is összevetjük a tannyelvvel, akkor azt látjuk, hogy matematikából és szövegértésből is az anyanyelvükön tanuló ukránok teljesítenek a legjobban – bár a különbség csak a szövegértés esetében szignifikáns. Az anyanyelvükön és a többségi nyelven tanuló magyar gyerekek között matematikai kompetenciák területén van különbség az előbbieik javára, az értő olvasás során azonban szinte hajszálpontosan ugyanolyan alacsony szinten teljesítettek mindkét csoport tagjai.

A tannyelv és az otthon beszélt nyelv szerinti három csoport szerint vizsgálva a pedagógiai hozzáadott értéket, azt látjuk, hogy csupán a szövegértés tekintetében tudunk statisztikai értelemben szignifikáns különbségeket beazonosítani. Ennek értelmében az ukrán iskolát választó magyar gyerekek potenciái (akikről tudjuk, hogy családi háttérük tekintetében a legjobb csoportnak számítanak) kihasználatlanul maradnak, úgy, hogy ugyanezen iskolákban a pedagógiai munka képes hozzátenni az alacsonyabb családi háttérrel rendelkező ukrán gyerekek iskolai teljesítményéhez. A többségi nyelvet választó, az államnyelv könnyebb elsajátításában reménykedő szülők számára jelzésértékű lehet az, hogy a jobb kompetenciákra ítélt gyerekeiket nem tudja ez az oktatási forma kellőképpen fejleszteni.

MELLÉKLET**A kutatásban használt magyar nyelvű kompetenciateszt****I. rész: SZÖVEGÉRTÉS****OLVASD EL AZ ALÁBBI SZÖVEGEKET ÉS VÁLASZOLJ A KÖVETKEZŐ
OLDALAKON LÉVŐ KÉRDÉSEKRE!****Ismerd meg az Antarktisz!**

Mi az Antarktisz?

Az Antarktisz egy földrész, amely bolygónk legdélibb részén található. (Ha megpróbálsz megkeresni a földgömbön, akkor láthatod, hogy legalul van.)

A föld felszínének egytized részét foglalja el, és jégtakaró borítja, amely akár 1500 méter vastag is lehet vagy még több is. A Déli-sark pont az Antarktisz közepén helyezkedik el.

Az Antarktisz a leghidegebb földrész és egyben a legszárazabb is, a legmagasabb és ez a legszelesebb hely is. Nagyon kevesen töltik itt az egész évet. Tudósok élnek itt egy kis ideig, külön nekik épített kutató-állomásokon laknak.

Az Antarktison október és március között van nyár. Ezalatt az idő alatt egyfolytában süt a nap. Télen, április és szeptember között, ennek az ellenkezője történik, és az Antarktisz hat hónapon át sötétség borítja.

Az Antarktisz időjárása...

... hidegebb, mint gondolnád, még nyáron is! Az Antarktisz leghidegebb pontja a Déli-sark. Januárban, vagyis a nyár közepén, mínusz huszonnyolc Celsius fok (vagyis -28°C) a hőmérséklet. A mínusz azt jelenti, hogy fagypontra, azaz 0°C alatti. Télen, április és szeptember között, a Déli-sark átlaghőmérséklete akár -89°C is lehet. Ilyen hidegben, ha egy bögre forró vizet kilocsolunk a levegőbe, a víz jéggé fagy, mielőtt földet ér. Még az is megesik, hogy a tudósok arra használják a hűtőszekrényeket, hogy melegen tartsák az anyagmintáikat!

Pingvinek az Antarktiszon

Az Antarktiszon több pingvin van, mint bármely más madár. Repülni nem tudnak ugyan, de rövid szárnyaikat uszonyként használják. Remek úszók. A szárazföldön föl-le hullámozva vagy rövid ugrásokkal mozognak. A pingvineknek sok tolluk van, ezek egymásra fekszenek. Ezek a gyapjúszerű alsó tollakkal és a vastag zsírréteggel együtt távol tartják a hideg levegőt, a szelet és a vizet. Hogy még jobban átmelegedjenek, a pingvinek csoportokban ácsorognak.



Egy levél az Antarktiszról

Sara Wheeler az Antarktiszon dolgozó tudósok egyike. Ha elolvasod az unokaöccsének, Daninak írt levelet, akkor sok mindent megtudhatsz az Antarktiszon szerzett élményeiről.

Kedves Dani!

Itt a levél, amelyet ígéretemhez híven írok neked az Antarktiszról. Képzelheted, milyen izgatott vagyok, hogy végre itt lehetek oly sok híres kutató nyomdokaiban járva. Itt minden nagyon különbözik az általam megszokott dolgoktól.

Mivel itt nincs friss élelem és nincsenek bevásárlóközpontok, ezért sok konzervet, szárított vagy fagyasztott ételt eszünk (ezeket be se kell tenni a mélyhűtőbe, elég kinn hagyni a ház előtt). Apró gázsütőkön főzünk, amiken a főzés sokkal hosszabb ideig tart, mint otthon. Tegnap konzervből készült zöldséges-paradicsomos tésztát főztem, utána pedig szárított epret ettem, aminek olyan volt az íze, mint a papírnak.

Hiányzik a friss alma és a narancs, bárcsak küldhetnél pár darabot!

Szeretettel: Sara néni

Antarktisz, december 9., péntek

KÉRDÉSEK

1. Hol találsz meg a földgömbön az Antarktiszot?

2. Az Antarktisz a leghidegebb hely a Földön. Milyen más rekordot tart még ez a hely?

- A. A legszárazabb és a legfelhősebb.
- B. A legnyirkosabb és a legszelesebb.
- C. A legszelesebb és a legszárazabb
- D. A legfelhősebb és a legmagasabb.

3. Melyik az Antarktisz leghidegebb része?

4. Gondolkozz el azon, amit a cikkből megtudhatsz az Antarktiszról! Mondj két okot arra, hogy az Antarktiszra ellátogatók többsége miért nem április és szeptember között megy oda!

- 1. _____
- 2. _____

5. Miért írják azt a cikkben, hogy „ha egy bögre forró vizet kilocsolunk a levegőbe, a víz jéggé fagy, mielőtt földet ér”?

- A. Hogy megtudd, mennyire forró a víz az Antarktiszon.
- B. Hogy megtudd, mit isznak az Antarktiszon.
- C. Hogy bemutassák a tudósok Antarktiszon végzett munkáját.
- D. Hogy megtudd, milyen hideg is van ott.

6. A cikk szerint mire használják a pingvinek a szárnyaikat?

- A. Repülésre.
- B. Úszásra.
- C. A kicsinyek melegen tartására.
- D. Arra, hogy egyenesen tudjanak járni.

7. Sorold fel három módját annak, hogyan tudják a pingvinek melegen tartani magukat az Antarktison!

1. _____
2. _____
3. _____

8. Mi az a két dolog, amit megtudhatsz az antarktisi ételekről Sara leveléből?

1. _____
2. _____

9. Gondolkodj el azon, hogy te szeretnél-e ellátogatni az Antarktiszra! Az *Ismerd meg az Antarktiszt!* és az *Egy levél az Antarktiszról* című szövegekben olvasottak alapján magyarázd meg, miért szeretnél, vagy miért nem!

10. Melyik szövegrészletből tudhatod meg, hogy milyen vastagságú a jég az Antarktison?

- A. Mi az Antarktisz?
- B. Az Antarktisz időjárása
- C. Pingvinek az Antarktison
- D. Egy levél az Antarktiszról

11. A cikkben két helyről lehet megtudni dolgokat az Antarktiszról:

- *Ismerd meg az Antarktiszt!*
- *Egy levél az Antarktiszról*

A kettő közül melyiket találtad érdekesebbnek? Magyarázd meg válaszodat!

II. rész. MATEMATIKA

OLVASD EL A FELADATOKAT, ÍRD RÁ A LAPRA A MEGOLDÁS LÉPÉSEIT, ÉS VÁLASZOLJ A KÉRDÉSEKRE. AHOL SZÜKSÉGES, A MEGADOTT VÁLASZLEHETŐSÉGEK KÖZÜL KARIKÁZD BE VAGY HÚZD ALÁ A HELYES VÁLASZT!

1. A gyerekek száma egy kiránduláson 55-nél több, de 65-nél kevesebb volt.

A gyerekeket be lehetett osztani 7 fős csoportokba, de 8 fős csoportokba nem. Hány gyerek vett részt a kiránduláson?

Válasz:

2. Melyik válasz mutatja a helyes eljárást $1/5 - 1/3$ kiszámolásához?

(A) $\frac{1}{5} - \frac{1}{3} = \frac{1-1}{5-3}$

(B) $\frac{1}{5} - \frac{1}{3} = \frac{1}{5-3}$

(C) $\frac{1}{5} - \frac{1}{3} = \frac{5-3}{5 \cdot 3}$

(D) $\frac{1}{5} - \frac{1}{3} = \frac{3-5}{5 \cdot 3}$

3. Egy arany-ezüst ötvözetben minden 1 gramm aranyra 4 gramm ezüst jut.

Mekkora a súlya az ezüstnek grammban megadva 40 gramm ötvözetben?

A. 8 B. 10 C. 30 D. 32

4. Ha a lenti sorozat első tagja 2, az alábbiak közül melyik szabály határozza meg a sorozat minden elemét?

2, 5, 11, 23, ...

A. Adj 1-et az előző elemhez, majd szorozd meg 2-vel!

B. Szorozd meg az előző elemet 2-vel, majd adj hozzá 1-et!

C. Szorozd meg az előző elemet 3-mal, majd vonj ki belőle 1-et!

D. Vonj ki 1-et az előző elemből, majd szorozd meg 3-mal!

5. Mennyi az x értéke?

$$3(2x - 1) + 2x = 21$$

A. -3 B. $-11/4$ C. $11/4$ D. 3

6. Hugónak 3-mal több kabátja van, mint Annának. Ha Hugónak n számú kabátja van, akkor n -ben kifejezve hány kabátja van Annának?

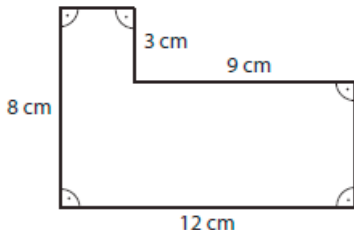
A. $n - 3$ B. $n + 3$ C. $3 - n$ D. $3n$

7. Egy kör alakú tó sugara 10 méter. Átlagosan 2 béka él egy négyzetméteren a tóban. Körülbelül hány béka él összesen a tóban? (π értéke megközelítőleg 3,14)

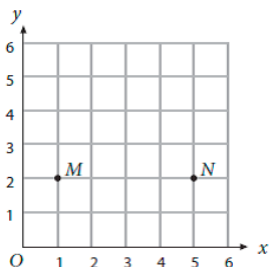
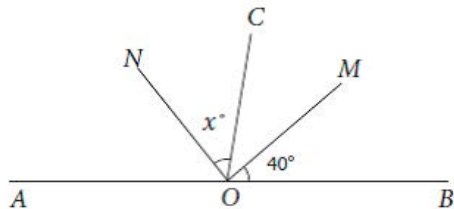
A. 120 B. 300 C. 600 D. 2400

8. Mekkora a fenti alakzat területe négyzetcentiméterben?

A. 66 B. 69 C. 81 D. 96



9. A lenti ábrán A , O és B pontok egy egyenesen fekszenek. OM felezi a BOC szöveget, ON felezi az AOC szöveget. Mekkora az x értéke?



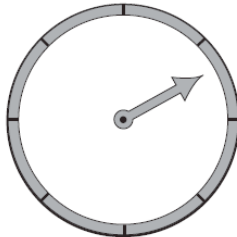
Válasz

10. M és N két pontot jelöl a fenti ábrán. Csaba egy olyan P pontot keres, hogy az MNP egyenlő szárú háromszög legyen. Az alábbiak melyike jelölheti a P pontot?

- A. (3; 5) B. (3; 2) C. (1; 5) D. (5; 1)

11. Roland pörgettyűje három különböző színű körcikkre van osztva: narancssárga, lila és zöld körcikkre. Roland ezerszer pörgeti meg a mutatót. Az alábbi táblázat azt jelzi, hogy hányszor állt meg a mutató az egyes körcikkeken.

SZÍN	MEGÁLLÁSOK SZÁMA
Narancssárga	510
Lila	243
Zöld	247

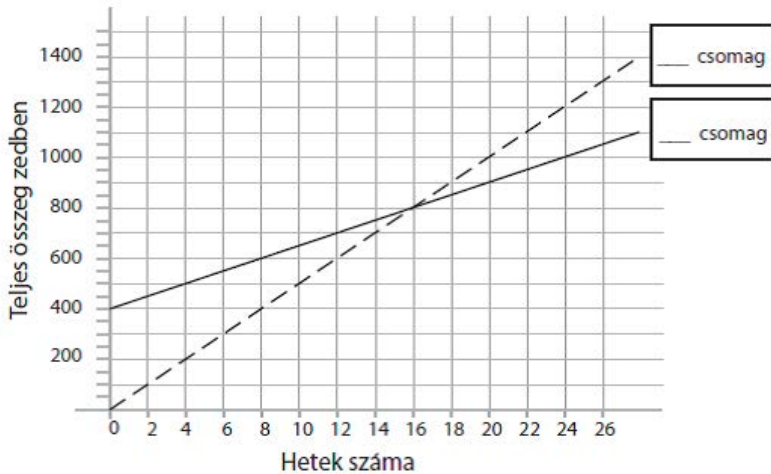


Rajzolj be vonalakat a fenti pörgettyűre úgy, ahogyan körülbelül a három körcikk nagysága alakulhat! Írd a szeletekre, hogy melyik jelöli a narancssárgát, a lilát, illetve a zöldet!

12. Zedországban egy kabát ára eredetileg 120 zed volt. Egy árleszállítás során a kabát árát 84 zed-re csökkentették. Hány százalékkal csökkent a kabát ára?

- A. 25 B. 30 C. 35 D. 36

13. A Légy Egészséges Fitness Klub két típusú díjcsomagot kínál. Az „A” csomag tartalmaz egy 400 zed-es alapdíjat, majd hetente 25 zed-et kell fizetni. A „B” csomagban nincs alapdíj, azonban a heti díj 50 zed. Az alábbi ábra az „A” és a „B” csomag díjait hasonlítja össze.



- A. Nevezd meg az „A” csomag díjat jelző egyenest, es nevezd meg a „B” csomag díjat jelző egyenest!
- B. Hányadik héten fizetnél ugyanannyit az „A” és a „B” csomagért?
- C. A 24. héten mekkora a különbség a két díjcsomag teljes összege között?

MŰHELY

Szász Zoltán

Bánffy Miklós gróf Magyar Története

Figyelmeztetés ünnepnapon

Az utolsó magyar királykoronázás – 1916. december 30. – művészeti megtervezése volt a művész-politikus Bánffy Miklós gróf legnagyobb, leglátványosabb, s az időközben restaurált egykorú filmhíradó jóvoltából legalább részben ránk maradt rendezése. A 42 éves drámaíró, festő, illusztrátor, politikus (1912-től) az Operaház és a Nemzeti Színház intendánsa volt, amikor a miniszterelnökség megbízta IV. Károly koronázásának irányításával. Olyan neves művészek dolgoztak vele, mint Benczúr Gyula, Kós Károly, Stróbl Alajos...

Ekkor a világháború közepén volt az ország. Az utolsó év, amelyben még egészében jól működött a magyar állam és gépezete. Bízható volt a hadihelyzet: a Monarchia csapatai már benn voltak Bukarestben – igaz, a németek jóvoltából is. A koronázási ceremónia legtöbb részlete: a főúri bandériumok díszmagyarjai, pompás lovai, a főpapi ornátusok, az előkelő dámák, a bolgár uralkodó, a szőkefürtös gyermek Ottó trónörökös, de még Zita királyné, sőt, kezdő királyunk hagyományos, négy világtájnak irányított szimbolikus kardsuhintásai is jobbára kikoptak a közemlékezetből. Két mozzanat volt igazán maradandó a nagy színielőadásból. Az egyik, mikor Tisza István gróf a budai Szentháromság szobor előtt, Károly fejére tette a koronát, az (állítólag) megbillent a fején, amit aztán utólag rossz ómennek tekintettek. A másik emlékezetes momentum Bánffy valóban szokatlan gondolatából fakadt: az ünnepségben a kitüntetendők közé előtérbe állította a hadszínterekről sebesül-

ten, nyomorékként visszatért katonák külön csoportját. Intuitív művészi figyelmeztetés! A háború igazabb hatására. Két év múlva az antant csapásai és a katonaforradalom összeroppantották az Osztrák-Magyar Monarchiát, vele a történelmi Magyarországot.

Két évtized múlva (1934-től) kezdte el megjelentetni Bánffy nagy trilógiáját, ismertebb nevén az *Erdélyi történetet* öt kötetben, véleményem szerint, máig legjobb irodalmi-történelmi rajzát a régi Magyarország, mindenekelőtt Erdély világháború előtti előkelő társadalmának válságát. Valójában erdélyi szempontú Magyar Történetet írt.

Előtte megjárta a ferencjózsefi kor, a századelő erdélyi vidékpolitikájának útvesztőit, az ellenzéki politizálás és a kormánypártiság még kényelmes úri világát, majd 1918 őszétől azt a poklot, amelyet minden hivatott vagy botcsinálta politikusnak végig kellett gyötrődnie, hogy az összeomló országot menteni próbálják, aztán ujjaszervezzék, a trianoni békeszerződést és borzalmas következményeit elfogadtassák, s a magyar államot valahogy bevezessék a nemzetek közösségébe.

Regényíró békepolitikus

Bánffy Miklós az 1918. évi összeomlástól került a közélet homlokterébe. Többnyire Bethlen István társa, a fővárosi Székely Nemzeti Tanácsban éppúgy részt vesz, mint a területvédő célzatú külföldi akciókban (előbb Károlyi Mihály támogatásával), a marginális Magyar Királyság Pártja alapításában – ennek nevében köszönti a fővárosba bevonuló Horthyt. De politikai vezéregyéniséggé sosem vált. Bethlen első kormányának külügyminisztereként (1921–1922) képviselte azt a nehezen vállalható feladatot, hogy az ellenséges szomszédokkal jó viszonyt alakítson ki, hogy megmutassa a győztes nagyhatalmaknak is: Magyarország tudomásul veszi a trianoni döntést, tudomásul veszi, hogy egészen kis ország lett belőle, s békés úton is csak kisebb és megegyezései határkorrekciókra törekszik. Mint régi, történelemformáló főúri család tapasztalt – utolsó – sarja alkalmas volt a tisztségre kritikus gondolkodása miatt. S talán azért is, mert mint írja: „*érvényesült benne az a ritka, s rá nézve majdnem átkos képesség: megérteni az ellentétes álláspontot, igazát látni*

annak is, amit természete elutasít.” Tárgyalt a szovjet külügyi népbiztossal a magyar hadifoglyok hazahozataláról. Tudott tárgyalni Benessel magyar–csehszlovák–osztrák együttműködésről, eredménytelenül, s eredménnyel: a soproni magyar igényhez megszerezve Prága támogatását. Minisztersége alatt megy végbe az ország felvétele a Népszövetségbe. A Bethlen–Bánffy-féle külpolitika vet véget annak, hogy Magyarország haragban állt szinte az egész világgal.

1904-ben kezdődik Bánffy monumentális trilógiájának története. Ekkor kezd repedezni a felszíne annak a békevilágnak, amelyre oly szívesen emlékezünk, s joggal egy évszázad óta. Bánffy is ezidőtájt kezdi igazi közéleti pályáját, hogy aztán 30 év után háborúval, összeomlással, 1921–1922. évi külügyminiszterséggel, színdarabokkal, könyvekkel a háta mögött, 1926-ban Erdélybe visszatérve – visszatérjen regényében a századelőhöz azért, hogy megadja a világháborúig vezető kor kritikai rajzát, elsősorban az övéinek, a főúri elitnek a realista ábrázolását.

Milyen is ez a kor, a kontextus, ha valahogy rárajuk a magunk szemüvegét is az arisztokrata művész–író–politikus szemüvegére?

Ismeretesen a kulturális és gazdasági virágzás kora a Kárpátoktól az Adriáig. Optimista kor Európaszerte – de már annak a vége; a művészetek és a nagypolitika világa; az állandóság jelképe: Viktoria angol királynő már meghalt, Ferenc József megöregedett; tisztjei megölték a Monarchia barát szerb királyt. Az „örök Oroszország” kétszer is megroppant, s az antant-gyűrű összefonódik az Osztrák-Magyar Monarchia körül.

A magyar elitet az erős külpolitikai vakság jellemzi, a befelé fordulás. Már rég tovatűnt a kossuthi–deáki felelős, nemzetközi politikában való gondolkodás. Már nem látják a veszélyeket. A külvilág alig érdekli őket – „*a látóhatár számukra Bécsnél záródik le*” - viszont a Monarchia belső kereteit feszegetik, a nagyobb magyar önállóságot, a teljes paritás elérését akarják. Kiemelt súlyt kapnak a szimbolikus vívmánycélok: magyar vezényszó, nemzeti zászló, kardbojt a közös hadseregben – a honvédségnél ez persze megvolt. Majd egyre inkább az önálló bank délibábja. Persze a függetlenségi ellenzék az, amely a hagyományos nemzeti küzdelmet folytatja „Bécs ellen”, ám a túlméretezett kormánypárt is tele van ingadozókkal, akik maguk is szívesen fürödnének a hazafiaskodás dicsőfényében.

Mindezek fölé kimagaslik Tisza István gróf, aki már 1886 óta hirdeti egy nagy fenyegető háborús konfliktusra való felkészülés szükségességét. Vele szemben Bánffy ugyanúgy tehetetlen, mint az utókor igényes történetírása: igazat ad neki, tiszteli, felnéz rá, mindinkább providenciális férfinak állítja be, ám lélekben utólag sem tud azonosulni vele. Talán azért, mert sokáig maga is az ellenzékhez tartozott. A Tisza első kormányát (1903–1905) megbuktató obstrukciót hivatásos történetíró sem ábrázolná sötétebben mint Bánffy, ám a legkíméletlenebb bírálatot épp az a „nemzeti koalíció” kapja, melynek 1906. évi kormányra kerülése, nagy választási győzelme nyomán lett írónk Kolozs vármegye (és Kolozsvár) főispánja.

Kiváló férfiak álltak a koalíciós kormány élén. Ifjabb Andrássy Gyula, Apponyi Albert, Kossuth Ferenc tevékenysége jelentősnek mondható. A kitűnő gazdaságpolitikus kormányelnök Wekerle volt mind a szakszerűség, mind a 67-es alap fenntartásának biztosítója. Csakhogy az egész nemzeti kurzusnak volt egy kinőhetetlen születési hibája: hazugságban jött világra.

A birodalmi közösséggel, annak szabályaival szemben hagyományosan berzenkedő függetlenségi pártalakulatot és megszaporodott alkalmi szövetségeseit szinte elképzelhetetlen volt beengedni a hatalomba.

Féltitkos alkudozások után a koalíció vezérfiai egészen titkos „paktumot” kötöttek az uralkodóval. A kormányrajutásért cserében lemondtak a közös hadsereg még oly szerény mértékű magyarosításáról, a gazdasági önállóság erősítéséről, de még a Tisza- és Fejérváry-kormány visszaélései felelőseinek megbüntetéséről is, ami pedig igencsak látványos igazságtételnek ígérkezett. A Ferenc József előtti kapitulációról hallgatni kellett, sikerről kellett szónokolni, „elvi álláspontjuk fenntartását” ismételve. S ha még reménykedtek is abban, hogy a kormányhatalom birtokában majd csak kiügyeskedhetnek nemzeti jellegű engedményeket, hát ebben is csalódnuk kellett. Éppen 1906 után erősödik meg Ferenc Ferdinánd trónörökös befolyása, aki már korábban is valóban magyargyűlölő, akinek még Tisza István is „szabadalmazott hazaáruló” volt, s aki a koalíciós kormány időszakát jórészt azzal töltötte, hogy a számára oly szörnyű Kossuth-névvel gúnyolt kormány – sőt, a dualizmus megbuktatására szervezkedjen. A trónörökös komor árnyéka ekkortájt vetült rá nemcsak a hazai

politikacsinálókra, hanem az egész magyarságra. Közben itthon a nemzeti érzést kielégítendő, tucatjával kezdték felállítani Kossuth Lajos szobrait. Országos ünnepség keretében hozták haza Rákóczi és bujdosótársainak hamvait, persze mellőzve aényt, hogy még Tisza Istvánnak köszönhető ehhez Ferenc József hozzájárulása.

A Béccsel szembeni tehetetlenség ellensúlyozására erősítették fel végzetesen a rendszerben amúgyis kódolt kompenzációs nemzetiségi politikát: ha nem lehet nagy nemzeti vívmányokat elérni az ország számára a birodalmon belül, akkor idehaza erősítsük az állam magyar jellegét: az iskolák s a külsőségek magyarosításával, a „nemzetiségi izgatók” elleni sajtórendészeti eljárások látványos sűrítésével.

Látták, ám mégsem akarták a maga valójában meglátni a nemzetiségek – az ország népének a fele – tényleges fejlődését, átalakulását. Bánffy úgy jelzi ezt, mintha az erdélyi románok középosztályosodása, földvásárlása szinte titokban, összeesküvésszerűen folyt volna. Nem így volt, csak a magyar és az erdélyi elit is, hagyományosan bántóan elhanyagolta a román tömegeket. Csak a politikum érdekelte, s csak amikor a középbirtokosság – sajnos természetesen – földvesztése felgyorsult, akkor vették észre mint nemzeti veszedelmet. A fő kérdésben: a magyar–román viszony rendezésében az igényes Bethlen Istvánnak sem voltak konstruktív koncepciói – paradox módon a merevebb Tisza gróf az, aki megpróbál majd előre lépni. Szabad keze persze már neki sem volt, a nemzetiségi kérdés internacionalizálódott, az ellenzék pedig hazafiatlansággal gyanúsította.

Nem a koalíciós kormányzással kezdődött Magyarország nemzetközi tekintélyvesztése, de ekkor vált jelentőssé. Az előző század utolsó harmadában hazánk – bár nem sokat beszéltek róla a világban – még a liberalizmus utolsó keleti bástyájának számított, szemben a bismarcki Németországgal vagy a belpolitikai krízisektől gyötört Ausztriával. A stabilitás szigete volt, egyben a Monarchia stabilizáló ereje. Amint a századfordulón látványossá vált a magyar–osztrák politikai csatározás, megingott az egész Monarchia amúgy sem túl nagy tekintélye a világban, előbb a franciáknál, aztán az angoloknál. Újdonság volt, hogy 30 év után a Szabadelvű Párt 1905-ben megbukott, hogy parlamentellenes kormány igazgatta az államot közel egy évig, hogy karhatalmi erő jelenik meg a parlament új, impozáns épületében.

A koalíció frázisos-pántlikás nacionalizmusa nem volt alkalmas az erősödő nemzetiségi mozgólódások, a szomszédos álszövetségesek, Szerbia és Románia átsugárzásának ellensúlyozására. Sőt! A kormány szinte versengett a végzettel: a horvátokat feldühítik az ottani vasutak magyarosításának kísérletével; a szerb állapotbehozatal – önmagában még érthető – korlátozásával megerősítik Szerbia vágyakozását egy Adriai kikötő után. A magyar kormány határozott támogatásával megy végbe 1908-ban a rég megszállt Bosznia teljes beolvasztása a Monarchiába, ami már a háború szélére sodorja Szerbiával.

Közben idehaza úgy folyik az Ausztriához fűződő közjogi viszony pártpolitikai feszegetése, hogy újból és újból el kell napolni a hadsereg-fejlesztést, ami a már említett bomlásjelek betetőzése a külvilág szemében. (Pedig akkor még kevesen tudták, hogy Európában a Monarchia költi a legkevesebbet a haderőre.) *„A magyar politikusok abban a hitben élnek, hogy szavuk csak belföldön hallatszik. Egész eszmeviláguk erre van beállítva”* – írja Bánffy.

Azok a hírhedtté emelkedő publicisták, mint R. W. Seton-Watson vagy Wickham Steed eredetileg nem ellenségként gondoltak Magyarországra, nem egyszerűen a külföldre irányított magyarelles szervezett propaganda fordította meg véleményüket, hanem a koalíciós rendszer meggondolatlan, frázisos nacionalizmusa, az államigazgatásról szerzett kedvezőtlen tapasztalatok meg a véletlenek. Steed elmondta: Apponyi le akarta őt beszélni Magyarországról, ami feldühítette. A tragikus csernovai sortűz (1907) pedig – melyben a kormány maga vétlen volt – letörölhetetlen foltot ejtett a magyar államiságon. Seton Watson amolyan korai hágai vizsgálóbíróként ismételten járta az országot, tárta a világ felé a valós és felnagyított rendszerhibákat, nemzetiségpolitikai visszaéléseket; nem kevés képmutatással.

A koalíciós politizálást csúnyán megbuktatta a nemzet az 1910. évi választásokon. Értékteremtő alkotásai – mert ilyenek is voltak – eltörpültek a „közjogi politikában” elszenvedett kiábrándító kudarca mögött. Az új korszak jellegadó politikusa, Tisza azonban még kemény parlamenti harcot vívott a „függetlenségi ellenzékkel”, s a növekvő demokratikus erőkkal. Rettegven attól, hogy a magyar országgyűlés is olyan működés-képtelen fórummá válik, mint a bécsi parlament, s felkészülni akarván

Ferenc Ferdinánd nagyon is közelgőnek tűnő trónralépésére – vállalja az erőszakot is a „tisztelt Ház” megrendszabályozására. Bánffy Miklós plasztikus képet rajzol a Tisza-puccsról (1912), s az úri ellenzéknek a Royal szállóban berendezkedő, tragikusan groteszk ellenparlamentjéről. A háborús végkifejlet ismeretében persze nem volt nehéz megállapítania, hogy a közjogiaskodó törekvésekkel épp a birodalom fennmaradásának, vele a magyar állam fennmaradásának nagy érdekét is kockára tették.

Az a viszonylagos stabilitás, amelyet Tisza teremtett 1912–1913-ban, még viszonylagos csendnek is kevés volt. Magyarország pozíciója a Monarchiában, méginkább Tiszáé persze megerősödött. Valóban ő volt ekkor a „providenciális férfiú”. (Ha az 1905 utáni korszakban Magyarországot sok külföldi a Monarchiát bomlasztó tényezőnek érzékelte, 1914-re inkább a Monarchia vezető nemzetének gondolták, később ennek megfelelően osztották rá a felelősséget is.) Az Osztrák-Magyar Monarchia tekintélye viszont már nem volt visszaállítható. A két Balkán-háború „nélküle” ment végbe, a békét nélküle és ellenében kötötték – Bukarestben. Románia és Szerbia lokális nagyhatalmak lettek.

Amikor a világháború kitört, Bánffy Miklós is bevonult. Előtte még végigjárta képzeletbeli „dénestornyai” kastélyának minden szobáját, felidézve emlékeit. Arra számított, hogy az orosz ellenség betörhet, rombolhat otthonában. Ez, bár Erdély elveszett, tudjuk, nem következett be. De három évtized múltán, 1944 őszén a német szövetséges felégette a valódi kastélyt: Bonchidát, Erdély talán legszebb főúri építményét. Egy korszak kétszer ért véget.

Búcsú egy osztálytól

Bánffy Miklós gróf nem szakadt el tüntetően a mágnásosztálytól, ám politikai, méginkább írói munkássága a válófélben töprengők mentalitását idézi. Külügyminisztersége után – noha barátja volt Bethlen Istvánnak – már nem ragaszkodik politikai szerepléshez, írói céljai a fontosabbak. 1926-ban úgy települ vissza Erdélybe, hogy egy évtizedre lemond a politizálásról. Hazatérését az erdélyi vezető arisztokraták gyanakvással fogadják, pártpolitikusok keresik titkos szándékait, valamilyen, az erdély-

lyiek feje fölött kötendő Budapest–Bukarest paktumot. A kolozsvári pletykavilágban még azt is emlegetik a háta mögött, hogy az ő ősei hozták be a románokat a 14. században. Igazán otthon az irodalom és a kultúraszervezés világában érezhette magát. (Az Erdélyi Szépművés Céh, az Erdélyi Helikon vezéralakja – máig nem eléggé megbecsült működtetője.) Főnemesi nevén szinte sosem írt: a szellemi világban Kisbán Miklósnak mondta magát.

Az igencsak hosszú című *Erdélyi történet* azonban már saját neve alatt jelent meg. A kritikusok egyetértenek abban, hogy páratlanul izgalmas és pontos, részletes körképet ad az 1914 előtti, a történelmi magyar állam utolsó elitjének háttéréről, életéről, egyéni és kollektív viselkedési formákról, mindennapjaik világáról. Kulcsregény! Szociográfiai hiteleségű körképet nyújt a legnagyobb (felvidéki) főuraktól az elszegényedő (erdélyi) mágnásokig, kastélyaik berendezésétől, ízlésüktől rögeszméikig és hóbortokig, értékes vagy érdekes múltjuktól, emelkedettségben, távlatos gondolkodásban szűkölködő jelenükig, nem hasznosuló műveltségükig. Polgárosulni kéne, mint a szászoknak – mondja Abády/Bánffy, ám ez kevesüknek sikerült; s ha gazdaságilag többjük meg is állta helyét, archaikus nagyúri mentalitásuk meghatározó maradt. A kívülről közéjük igyekvők pedig hozzájuk próbáltak igazodni. A még mindig erősen zárt, de mégis széles világukban a falkavadászatok, lóversenyek, táncmultságok, végtelen vacsorák, kártyacsaták, a politikától is megérintett pesti szalon- és kaszinóélet túl fontos részét teszi ki életüknek. A külsőségek uralma. A precíz jellemrajzokkal, szerelmekkel, intrikákkal, politikummá váló párbajokkal dúsitott leírásokkal, a sűrűsödő egyéni tragédiákkal Bánffy kiteljesíti a felső tízezer tablóját, az elit bomlásának – történelmi agóniájának – körképét. Még az egy-két kiemelkedő egyéniség sem igazi nagyság. Az évtized politikai fejleményeit szakszerűen leíró számos betéttel együtt – ami akár külön füzet is lehetne mai olvasóknak – előttünk áll egy funkcióját már betölteni, újítani képtelen réteg, melynek egy része erkölcsileg is gyenge. A reformok nem is érdeklik. Történelmi szerepe még nem, de küldetése már befejeződött. Bánffy szerint sem folytatója a 48-as, 67-es nemzedék örökségének. *„Lassacskán csupa fikció lép a valóságok helyébe, önámítás és nagyozolás. Mindenki bűnös ebben, a magyar társadalom minden vezető rétege.”*

Közben a külvilág megváltozik veszedelmesen, közben önmagában is működőképessé fejlődnek a hazai román társadalom.

Bánffy ítélete szigorúbb, mint egy osztályharcos kritika. Azért is, mert „belülről jön”, méginkább azért, mert persze személyeken át ábrázol, s nem gyűlölettel, hanem mély emberi részvétellel és szégyenérzettel elegyített megvetéssel. 1914: *„Maga előtt látja a főrangúakat, akik vezéri szerepre tartván igényt, már sutba dobják európai látóköriüket, vagyoni és erkölcsi súlyukkal igazolva mind azt a maszlagot, melyben legtöbbje valóban nem is hisz, de ami az ő zsírójukkal mind jobban megmérgezi a politikai életet. Maga előtt látja, mintha már a síron túlról tekintene vissza. Most elpusztul ez az ország és vele ez a nemzedék.”* ... Búcsú ez szélesebb osztályától, egyben a „hosszú 19. századtól”. A nemzeti-konzervatív gondolkodásvonalat színvonalas számvetése.

A politikai szerepekkel azért később is megkeresték Bánffyt. A nehéz szerepek. 1939–1940-ben ő a romániai Magyar Népközösség vezetője, 1943-ban – 70 évesen – Bukarestben próbál közvetíteni egy közös magyar–román németellenes fordulat érdekében. 1944 őszén pedig a kiugrást és Kolozsvárnak a hadműveletektől való megmentését szorgalmazza Horthynál. Aztán nem ment nyugatra, mint annyi arisztokrata a háború végén, s úgy látszott, tényleg beilleszkedik az új erdélyi irodalmi életbe. Aktív, publikál, „elfogadott”. Egy-két év után azonban az új hatalom kitaszította. Budapestre pedig már szinte csak meghalni érkezett 1949-ben. Igaz, itt sem várták.

Közel húsz év kellett, hogy Erdélyben egyetemi tankönyvfejezet legyen róla, közel harminc, hogy egy ottani X. osztályos középiskolai tankönyvbe is bekerüljön. Fél évszázad után világnyelvekre fordítják az *Erdélyi történetet*, s románra is.

Egy román kormányfó a Bánffy-műről

Alexandru Vaida-Voevod – a magyar képviselőház Vajda Sándora – kritikus időkben (1919–20, 1932–33) többször volt Nagy-Románia miniszterelnöke. Eredetileg még Ferenc-Ferdinánd trónörökös bizalmasa, a régi Erdély talán legtehetségesebb román politikusa, idővel aztán a szél-

sőjobb: a Vaszgárdát manipuláló machiavellista pártfogója. A közeletben keményen magyarellenes. 1945 után, nagyszabeni házi őrizetében olvasta az *Erdélyi történet* öt kötetét. Ahogy visszaemlékezésében írja: vonakodva vette kézbe, más olvasmány híján, inkább kényszerből semmint érdeklődésből. Vaida ismerte Bánffyt. II. Károly diktatúrája idején ő volt a király megbízottja, hogy „rendezze a kisebbségi kérdést”, ő irányította a megbeszéléseket a kisebbségek általa kiválasztott vezetőivel, a magyarok közül elsősorban Bánffy Miklóssal. Meghittebb kapcsolatba kerültek. *„Tudtam, hogy van irodalmi tevékenysége, azonban a magyar írókkal szembeni előítéletem miatt egyáltalán nem beszélünk egymással irodalmi kérdésekről. Gondoltam tapintatlanság lenne egy magyar gróffal diskurálni az ő bizonyára értéktelen irodalmi próbálkozásairól.”*

Most, 1945 után *„mekkora revelációt nyújtott ez az olvasmány!”* Vaida hat oldalon át elemzi a művet, szereplőit, Bánffy balzaci realizmusát, nemes természet- és emberszeretetét, az érzelmi konfliktusok tökéletes árnyalását, a sorsszerűségek megjelenítését. Valamilyen formában mind politikumot hordoznak számára a mellékszereplők is (az örmény ügyvéd, a hozományvadász osztrák tiszt, a neofita bankár, a parazita magyar jegyző, vagy a trónörökös cseh embere, s a ravasz román parlamenti képviselő, aki lenézően ironizál a magyar frázisos hazafiságról; másrészt a szimpatikusabbak: az elbukó székely feltalálótól a tüzes szemű tüdőbeteg ifjú, román, sovíniszta agitátorig). *„Nincs egyetlen személyiség az egész műben, aki ne valós, jellegzetes erdélyi alakot adna vissza”.* Ráérez az erdélyi és magyarországi magyarok sajátos ellentétére: *„ugyanaz a jelenség, mint az erdélyi és bánági, vagy az erdélyi és regáti románok között.”* Nem hallgatja el, hogy *„különösen szimpatikus Bánfihunyad és Kalotavidék román környezetének leírása. A parasztok, ellentétben a magyar tisztviselőkkel, lélekben közelebb állnak a szerzőhöz”.* Ne feledjük, Vaida igen tájékozott kortárs volt.

„Őszinte sajnálattal fejeztem be az olvasást. Hiszen a téma kidolgozásában az 1890 és 1918 közötti korszak társadalmi mozzanatai és a politikatörténet összefonódnak, harmonikusan kiegészítik egymást. Nekem pedig ezen évtizedek életteli megjelenítése azon nemzeti politikai harcok újra átélését jelentette, amelyekben életem legjobb éveiben erőteljesen részt vettem... Olvasva újraélem a politikai küzdelmekről hányatott időket, emléke-

zetemben felidéztem mindazon reflexióimat, intrikákat, akciókat melyeket a magyar oligarchia ellen intéztem, akár a végtelen számú szervező propaganda gyűléseket a román falvakban ... működésemet a budapesti képviselőházban, vagy Bécsben... és Ferenc Ferdinándnál a Belvedereben stb. stb.”

A könyvet továbbadta rangos román értelmiségi barátainak – azok még tudtak magyarul. Majd másodszor is elolvasta, aztán fél év múlva újból.

„Mind jobban meggyőződtem arról, hogy egyetlen jövődöbéli történésznek sem sikerül majd olyan hitelesen, plasztikusan és intuitívan visszaadni Magyarország összeroppanásának okait, mint ahogy az Bánffy grófnak megadatott, hogy felmutassa nekünk regényében.”

KRITIKA

Cholnoky Győző

Az I. világháború magasról nézvést

Az I. világháború kitörésének centenáriuma megjelentetett tanulmánykötet szerkesztője (és a tanulmányok nagyobb részének szerzője, valamint a közölt dokumentumok fordítója), a téma prominens kutatója, most is jelentős könyvvel gazdagítja az olvasók ismereteit a világegyesről.

Önmagában a mű által felsorakoztatott apparátus is tiszteletet parancsol: öt fejezetbe sorolva 25 tanulmányt, külön részben felsorakoztatva a korabeli dokumentumok válogatását. Az 1912. decemberi, Müller admirális által jegyzett feljegyzéstől II. Vilmos császárnál tett látogatásáról, amelyben Nagy-Britannia és Franciaország megállapodása nyomán elkerülhetetlennek tartotta a háborút, egészen a Párizs-környéki békeszerződések szövegválogatásig. Ezen felül részletes időrendi áttekintést közöl a világháborús eseményekről az 1914. június 28-i sarajevói merénylettől a románok 1918. évi gyulafehérvári nagygyűléséig, ahol „örök időre” kimondják Erdély és Kelet-Magyarország csatlakozását Romániához. Természetesen válogatott bibliográfiát közöl a téma irodalmáról is (bár mind a forráskiadványok, mind a feldolgozások felsorolásába hasznos lett volna az angolszász és a francia irodalom legalább legfontosabb műveit felvenni). A kötet végül biográfiát közöl a világháború menetét meghatározó legfontosabb személyiségekről.

Ami a könyv érdemét, érdemeit illeti, terjedelmi okok miatt ezek vázlatos ismertetésére sem vállalkozhat a recenzens, csupán a leglényesebb benyomások érzékeltetésére. Ezek sorába első helyre kívánkozik

a megközelítés szemléleti tágassága, ami egy kérdésben összegezhető: miért éppen a szarajevói merénylet során vált a helyzet – először a történelem során – a világ egészére átterjedő, példátlan méretű, 20 millió ember halálával járó gyújtóbombaszerű világégéssé, hiszen ezt megelőzően több olyan súlyos fegyveres konfliktus robbant ki (az orosz-japán, a krimi háború, a közelebbi térségben pedig Bosznia annektálása, stb.), amelyek mégsem eszkalálódtak, hanem megmaradtak a helyi – igaz esetenként több országot, illetve érdekeiket érintő – háborúk keretei között? Azért jogos a kérdés (és erre hiteles választ kapunk a műből), mert ha az események a korábbi mederben folytak volna, akkor a szarajevói merénylet nyomán legfeljebb Szerbia és a Monarchia közötti háború robbant volna ki. Hogy ez nem így történt – mutatja be hitelesen a kötet, nemcsak az idevonatkozó tanulmányokkal, hanem az említett dokumentációkkal alátámasztva –, annak az oka egyértelmű. Minden nagyhatalomnak érdekeltsége, és a pusztításokért felelőssége volt a tragikus eseményekért, nemcsak a vesztes központi hatalmaknak, hanem például az ugrásra kész Oroszországnak, amely a Balkánon hegemoniára tört és régi törekvését, a Boszporuszon való hajózást kívánta megvalósítani az Oszmán Birodalom rovására; Franciaországnak, amely befolyást kívánt biztosítani magának – természetesen a németek rovására – Közép-Európában; Nagy-Britanniának, amely éberben őrködött az európai erőegyensúly fenntartása felett; végül nem kerülhető meg az Amerikai Egyesült Államok felelőssége sem. Noha az USA huszonnyolcadik elnöke, Thomas Goodrow Wilson, a világháború kitörése után semlegességi nyilatkozatot tett, a valóságban azonban az amerikai érdekeknek Németország megfékezése felelt meg, mert már a századfordulótól aggodalommal szemlélték a németek egyre növekvő befolyását a nemzetközi hatalmi erőviszonyok alakulására, és az 1917. évi totális német tengeralattjáró-invázió nyomán nyilvánosságra került titkos távirat hatására (Zimmerman-távirat), amely rávilágított: az USA által az antant számára nyújtott segítségnyújtás a németek Mexikó és Japán hadba léptetésével kívánták volna megakadályozni, ezek után az amerikaiak 1917. április 6-án hadat üzentek Németországnak. Sőt, a hadüzenet után világossá tették, hogy a háborút a központi hatalmak feltétel nélküli megadásáig kell folytatni, és ennek szellemében utasították

el XV. Benedek pápa békejavaslatát, mondván, a háború előtti helyzet visszaállítása csak Németországnak kedvezne.

A könyv okszerűen külön fejezetet szentel az ún. perifériák bemutatásának. Ezek sorában első helyen Afrika (az ottani négy német gyarmat: Togó, Kamerun, Német-Kelet-Afrika és Német-Délnyugat-Afrika birtoklása miatt). Majd sorrendben Kelet-Ázsia térsége következik (harc a kínai Csiaocsouért, von Mücke korvett kapitány kalandos hadjárata a csendes-óceáni hadszíntéren). Végül, de talán elsősorban Ausztrália szerepvállalásának bemutatása következik, amely a Gallipoli-fronton megmutatkozó, magára maradt ország hősiességével csúcsozdott ki, és ezért a németek kapitulációját követően Ausztrália jogosan, de eredménytelenül követelte egyenrangú részvételét a győztesek között a békeszerződések meghatározásában, mert a közel-keleti fronton 331 ezer katonájuk harcolt, s közülük 60 ezren vesztették életüket, és 151 ezren sebesültek meg.

A nagyívű, térben és időben egyaránt teljességre törekvő és célkitűzését jobbra megvalósító mű értékelése végén két érdemi hiány megemlítését sem hallgathatjuk el. Az egyik szembeszökő hiány a második fejezetben jelentkezik: az antant-hatalmak elemzése sorából egyszerűen kimaradt Nagy-Britannia (miközben Oroszország például külön elemzést érdemelt ki, amelynek szerepe a bolsevizmust követően a német érdekek kiszolgálójává degradálódott, de ide sorolható a nagyhatalmi szempontból súlytalan Olaszország külön fejezetben való tárgyalása), amire nyilván nem szemléletbeli eltévelyedés ad magyarázatot, hanem technikai okok.

A másik – elismerem, részben nemzeti elfogultságtól vezérelt – megjegyzésem az önálló magyar önérdék megvalósítása körüli anomáliák teljes elhallgatása. Tudom, ez a téma nálunk eléggé feldolgozott. De mégis: ki kellene derülnie a tanulmánykötetből, hogy ezt egy magyar szerző-kollektíva hozta létre, és ha a teljességet kívánja bemutatni, akkor egy német korvett kapitány a világháború menetét egyáltalán nem befolyásoló csendes-óceáni kalandjai leírása mellett érdemes lett volna nemcsak a békeszerződés (igaz többször publikált) súlyos és több helyen a wilsoni elveket sértő igazságtalanságait felemlíteni, hanem most már világpolitikai rálátással az erőnket meghaladó áldozatok felmutatása

kívánczított volna, hogy alig akadt magyar család, amelyik ne szenvedett volna a világegés következtében akár a halottak számát, akár a visszatért nyomorék katonák tömegeit és a földönfutóvá vált százezreket tekintjük, amelyek egyenesen vezettek az összeomláshoz.

Mindezek említése nem csorbítja alapvetően a mű érdemét: a centenáriumra egy az I. világháború jelentőségéhez méltó kötetet vehet kezébe az olvasó.

*Németh István (szerk.): Az I. világháború 1914-1918.
L'Harmattan Kiadó, Bp. 2014. 474 p.*

KISEBBSÉG- KUTATÁS

SZEMLE

NEMZETI TUDAT, NEMZETI ÉS ETNIKAI FOLYAMATOK

A 20. századi német történelem fejlődési időívekben

Doering-Manteuffel, Anselm: Die deutsche Geschichte in den Zeitbögen des 20. Jahrhunderts. = Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. 62. Vol. 2014. 3. No. 321–348. p.

A tübingeni történész tanulmánya a visszatekintő távlat már érzékelhető súlyával transznacionális távlatú társadalomtörténeti folyamatokkal mért „időívek” szerinti áttekintést javasol a 20. századi német történelem bemutatására – a szokványos eseménytörténeti korszakhatárolás helyett. Az I. vagy a II. világháború, a hitleri korszak, a kettéosztott Németország ebben csak összetevői egy másfajta, egy-egy általános érvényű gazdasági-kulturális modell uralkodó érvényével jelölhető periodizációnak. A társadalomtörténeti összefüggések talaján az időívek kereteiben egy új periódus már indul, mielőtt az előző befejeződne, s a lezárulása is már egy soron következő időív megindult folyamatába lép, vagyis abszolút korszakhatárok nincsenek. Ennélfogva nem csoda az sem, hogy a szerző a népszerű „hosszú 19. század” képlet helyett, ebből egy évtizedet lecsípve, inkább egy visszafelé meghosszabbított, továbbá akár előrefelé is kinyújtható „hosszú”, esetleg ma még befejezetlen 20. századot lát maga előtt. A hullámzó társadalomtörténeti folyamat lényegét magát a német fejlődésnek az angloamerikai liberális berendezkedési elvhez való viszonyában jelöli meg és hármas periódusváltásában ábrázolja: 1. „az antiliberalizmus kultúrforradalma – 1890-től a II. világháborúig”, 2. „a totalitárius diktátumtól a szabadságelvű integrációig” – 1930-tól 1970/75-ig, 3. „a neoliberalizmus konzervatív kísérlete” – 1975/80-tól napjainkig.

1. Németország modern iparosodása gyorsított ütemben, az angloamerikai Nyugattal egyidőben, de annak klasszikus megalapozása és liberális beágyazottsága nélkül jut csúcspontjára, és a vilmosi katonai monarchia militarista késztetésével követel részt a világ gazdasági és hatalmi felosztásából. Az I. világháború a liberális modell és antiliberális ellenpárjának küzdelmét megtestesítő konfliktus. Az antiliberális hullám a rapid modernizáláshoz kapcsolódó szociokulturális elbizonytalanodás (szkepszis, hanyatlásérzet stb.) réseibe gyökeret eresztve éled meg, majd elhatalmasodik a háborús vereséggel. A Weimari Németország a nyugati békediktátummal végső politikai válságba zuhan, melyből az erőtlén demokratizálási próbálkozások után újabb konfliktusok irányába keres kiutat. A tapogatózás és készülődés a felvilágosodásból eredeztethető liberális világgéppel történő leszámolás mentén halad. Németországnak, a németeknek először is, le kell számolnia a „belső ellenséggel” (Oswald Spengler egy korai cikkében: a „belső 'Anglia'”) – ez: a liberalizmus, mint olyan s ennek képviselőiben nem utolsósorban: a zsidó elem. Már az 1920-as évek elejétől körbejár a mítosz, az utópia a nemzet-eszmében, a jogfelfogásban, az életérzésben. Radikalizált összefoglalása testet ölt az 1930-as gazdasági világválság nyomán hatalomképesé váló nemzetiszocialista ideológiában és politikai logikában.

2. A következő periódus időíve éppen a világválsággal indul, hogy – az újabb háborús válsággal többszörözve – a 70-es évek nagy fellendülésében érjen véget. A világválságra újra kétféle válasz adódik: nyugaton a szociálliberális integráció távlatot ígérő kísérletével (New Deal), keleten pedig (az új szovjet hatalom mellett ilyen szempontból idehelyezzük Németországot) a társadalom totalitárius homogenizálásával. A szovjet kollektivista és a vezér-elvű nemzetiszocialista modell, ha eltérő ideológiai alapállással is, e tekintetben is rokon egymással, s egyrésztől mindkettő az USA technológiai progressziójához igyekszik felzárkózni, másrésztől egymás között is versengenek, és hatalmi tekintetben egyformán szembenállnak az angloamerikai térféllel. Hogy Hitler az összetett konstellációban megindítja a leszámolást a hasonszőrű riválisával is – és pedig a keleti háterszág biztosítására, a leendő „életér” feltárására, nem változtat azon, hogy hatalmi fellépésének főiránya nem lehet más, csak a

liberális-szocioliberális térfél. Ami pedig e térségnek a bolsevista ellenféllel kialakult Hitler-ellenes koalícióját illeti: a náci hatalmi tobzódás apokaliptikus végjátéka rövid távon fölülírja a rendszerek még oly antagonisztikus ellentétét. A német kapitulációt követően a konfliktusosság mindazáltal „tisztán” kettejük között folytatódik. 1945 után „két világrend” harca folyik a világméretű befolyásért, fegyverkezési versennyel. A szovjet térszerzés német szempontból legkritikusabb része a kelet-német megszállási övezet politikai betagozása Moszkva érdekszférájába. A rendszerháború frontvonala ilyenformán Németországon belül húzódik. A nyugati szövetségesek a maguk szabadság-elvű szociálliberális szisztémájának mintájára írják elő a háború utáni Nyugat-Németország berendezkedését, amihez illesztheti mind gazdasági újjraéledését, mind pedig társadalmi öngyógyulását vagy éppen határon túli „népi” menekülteinek, kitaszítottjainak integrációját is (s itt beljebb került, új határokról van szó). Mindennek koncepcionális előkészítése kezdetét veszi már évekkel a háború befejezése előtt a német emigráció aktív részvételével. A folyamat küzdelmes, át- meg átszövi az átfogó kelet-nyugati hidegháború számos bonyodalma, de végbemegy az újjáépítés, megszületik a „gazdasági csoda”, Nyugat-Németország a globális Nyugat azonos értéktudatú, integrált részévé válik. A szociálliberális modell német viszonylatban a 60-as évek szociáldemokrata kormányzása során kulminál. A szovjet blokkba beemelt NDK import-diktatúrája ezalatt kiformalja a maga kényszerek alatt „eltartott” kispolgáriságát, melynek befogadása a másik szisztémába, majd a vasfüggöny lebontása nyomán, szintén nem csekély gondokkal jár számára.

3. A kölcsönös atomfenyegetettség, a fegyverkezési verseny gazdasági túlterhei által kikényszerített „enyhülési” politika (SALT I. egyezmény, „Helsinki záróakták” stb.) a korai 70-es évektől fokozatosan elvezet a megmerevedett frontok elmozdulásához, végfejlődésként pedig a szovjet blokk válságát és felbomlását eredményezi. Ez megteremti a német újraegyesítés lehetőségét, főképp azonban véget vet önmagában a kollektivisták „termelési mód” gyakorlatának, a „világversenyt” legalább a kontinensen a demokratikus elvek javára döntve el. A harmadik „időív” egyidejűleg a szabályozási kényszerektől szabadulni igyekvő, az olaj-

ár-sokkal, az erősödő inflációval legitimált neoliberalizmus jegyében fut, jobboldali politikai koalícióknak kedvezve. Hogy önmagában a neoliberalizmus elősegítette-e a gazdaság és a technológia digitális forradalmát, nehéz lenne megmondani. De napjainkig elérve megnehezedik az elemző dolga. Németország és az európai környezet mai stagnálásának összetevői a legutóbbi monetáris válság óta lényegében áttekinthetetlenek. Válság válságot szül. Szociális oldalon válságforrás maga a neoliberalizmus. Ma nem látni, hol végzi mostani időívünk, mi lesz végül a hozadéka.

Komáromi Sándor

Válság Ukrajnában: a moldovai területi egység felkutatása

Suveica, Svetlana: Crisis in Ukraine: A Quest for Moldovan Territorial Integrity = Südosteuropa 62. 2014, 2 no., 208–220. p.

Svetlana Suveica a Moldovai Állami Egyetem docense, szakterülete a történelem. A Kelet-Európai országok helyzetével, köztük Fehéroroszország, Moldova és Ukrajna kapcsolatával több írásában foglalkozik. A Südosteuropa folyóiratban idén megjelent tanulmányában a 2013 novembere óta tartó, Kijev főteréről, a Függetlenség térről (Majdan) induló zavargások nyomán kialakult és elhúzódó ukrán válság Moldovára és Transznisztriára gyakorolt hatásait ismerteti.

A szövegben többször megjelenő Euromaidan társulás alatt egy olyan hullámot értünk, melyre jellemző a tüntetések, civil zavargások és a demonstrációk sorozata Ukrajnában. A tüntetések 2013. november 21-én kezdődtek Kijev főterén; kiváltó okuk az volt, hogy az Európai Unió társulási szerződését az akkor regnáló elnök, Victor Janukovics nem írta alá, mert egy kedvezőbb ajánlatot kapott az orosz elnöktől, Vlagyimir Putyintól. Ez az ukrán emberekben felháborodást keltett. Az ukrán tüntetési hullám hasonló érzelmeket váltott ki a moldovai emberek körében is. A Dnyeszter Menti Moldáv Köztársaság (másként Dnyeszteren Túli Terület, Transznisztria, Dnyeszteren Túli Köztársaság), mely Moldova

keleti határán húzódik, s Moldova fennhatósága alá tartozik, az eseményeket követően kinyilatkoztatta függetlenedési szándékát.

Az Euromaidan tüntetések következtében az egész világ figyelme Ukrajnára és a szomszédjaira terelődött, köztük Moldovára is, melyre mind az Európai Unió, mind az Egyesült Államok felfigyelt. Miután Moldova aláírta az Európai Unió társulási szerződését, jelentős számú diplomata és hivatalnok tett látogatást az országban, s egyre többször tűnt fel az ország híreiben.

Suveica írásában kifejti, milyen visszhangot keltett az ukrán krízis Moldovában, milyen reakciókat generált a kormányzatban, továbbá, hogy várhatóan milyen kül- és belpolitikai eszközökkel szándékoznak a helyzetet kezelni. A szerző a tanulmány első felében az ukrán krízisre adott moldovai reakciókra helyezi a hangsúlyt. Az ukrán helyzettel párhuzamot vonva a szerző kifejti, hogy miután Moldova aláírta az Európai Unió társulási szerződését, az ország megosztottá vált, az Európai Unióhoz való csatlakozás pártfogoltjai és ellenzői között vita alakult ki mind a politikai szférában, mind a médiában.

Moldova minden lépése az európai integráció felé egyúttal egy lépésnyi távolodást jelent az orosz befolyás alól. Az integráció politikai, gazdasági, továbbá stratégiai előnyöket hozna az országnak, mindez azonban az Oroszországtól való teljes és végső eltávolodást jelentené, mely jelentős következményekkel, politikai és gazdasági hátrányokkal járna Moldova számára.

„Az Oroszország vezette Eurázsiai Vámunió (ECU), melynek Moldova is tagja, a poszt-szovjet tagállamok történelmi kapcsolatán, kötődésén alapul, továbbá Moldova energiaellátása is jelentős mértékben függ a Vámunió tagságon.”¹

Egy kvalitatív kutatásból, mely a Szlovák Atlanti Bizottság (Slovak Atlantic Commission) és a Közép-Európai Politikai Intézet (Central European Policy Institute) együttműködésével jött létre, s melyet a mol-

¹ Suveica, Svetlana: Crisis in Ukraine: A Quest for Moldovan Territorial Integrity. *Südosteuropa* 62 (2014), 211.

dovai média közölt, kiderül, több moldovai inkább az Eurázsiai Vámunió felé orientálna, mintsem az EU felé.²

Az ukrán események fokozódása, és különösen a Krím-félsziget elvesztése, Moldovában is feszültségeket okozott. Habár a társadalmi diskurzus középpontjában továbbra is az EU integráció előnyeinek és hátrányainak mérlegelése maradt, a területi egység sértetlenségének problémája is komoly kérdéssé vált a médiában. Ekkor került a képbe Transznisztria, amelyet Oroszország nyugati „előőrs”-ének tekintenek.

A szerző gondolatmenetét a transznisztriai helyzet ismertetésével folytatja: „A Krím-félsziget hozzácsatolása Oroszországhoz azonnali reakciót váltott ki a transznisztriai hatóságokból. Népszavazás során kiderült, hogy a krími és a transznisztriai lakosok egyaránt hisznek az orosz világ újjáéledésében, s az embereknek igénye van az orosz egységhez tartozáshoz. Ám Transznisztria régóta követelt függetlenségi szándéka nem volt benne Oroszország terveiben: az oroszok ugyan mutattak stratégiai érdeklődést a terület iránt, de ennél komolyabb szándékot nem közöltek Transznisztria irányába.”³

Az ukrán konfliktus következményeképp az orosz–ukrán viszony jelentősen megromlott, s ezzel együtt az orosz támogatás (ami például a kedvezményes gázárakban testesül meg) megszűnt.

A nemzetközi médiában Transznisztria többször jelent meg a „következő Krímként”. Politikai szakértők egy transznisztriai „második front” megnyitását is reális opciónak tartják.

A moldovai hatóságok aggodalma azonban nem korlátozódik csak Transznisztria területére. Gagauzia, amely Moldova déli részén elhelyezkedő autonóm terület, figyelmeztette Moldovát, hogy elszakad tőle, amennyiben Moldova megváltoztatja politikai státuszát. Míg Moldova szerint az életszínvonal emeléséhez és a gazdaság modernizálásához az egyetlen út az Európai Unióba való belépés, a gagauz vezetők szerint az Eurázsiai Vámunióba lépés hozná meg ugyanezeket a változásokat. A gagauzoknak azonban fontos a jó kapcsolat ápolása az oroszokkal, hiszen az orosz munkaerőpiac egy részét gagauz munkaerő képezi.

² Suveica, 2014: *Crisis in Ukraine*, i.m. 211.

³ Saját fordítás, Suveica, 2014: *Crisis in Ukraine*, i.m. 212.

Az ukrajnai krízis dilemma elé állította Moldovát: csatlakozzon-e az Európai Unióhoz vagy sem? A dilemma egyik oka az ország területi sértetlenségét veszélyeztető növekvő fenyegetettség, amit főleg a transznisztriai és a gagauz régiók miatt érzékelnek. Az Európai Unió és az Egyesült Államok képviselői moldovai látogatásaik során kifejezték bátorításukat az ország és az EU-s csatlakozás irányában. Sokan azonban jobbnak látnák, ha Moldova az oroszok hatásköre alatt marad az energiaforrások miatt. A Moldovában lévő két ellenzéki párt, a Szocialista párt, továbbá a Kommunista párt, nyíltan felvállalta Európai Unió ellenességét.

Transznisztriában a média minden lehetőséget kihasználta, hogy téves információt közöljön Ukrajna és Oroszország szerepéről, Moldováról, továbbá az Európai Unióba való integrációról.

2014. június 27-én Moldova, Ukrajna és Grúzia aláírta az Európai Unió társulási egyezményét. A csatlakozásig még ugyan hosszú út áll előttük, de jó esélyük van a teljes integrálódásra.

Szabó Vivien

KISEBBSÉGEK KULTÚRÁJA

Richard Wagner zenei világa a Bánság kulturális életében

Metz, Franz: Die Musik Richard Wagners im Banat. Eine Rezeptionsgeschichte zum 200. Geburtstag des Komponisten. = Spiegelungen. 8. Jg. 2013. 4. no. 396-407. p.

A Liszt-év után (2011; lásd Kisebbségkutatás, 2012/1.) most 2013, a zenei nagyromantika másik nagy alakjának, Richard Wagner születési bicentenáriumától volt hangos. Ha a müncheni Délkelet-német Intézet folyóirata a magyar Liszt Ferencre vonatkozólag érdekes kapcsolatot talált az erdélyi szász vagy bánsági sváb milió egykorú kulturális életével, úgy még erőteljesebb kapcsolódásról adhat számot Wagner esetében, aki a zenedrámái alkotásokban feldolgozott német mítosz- és legendaörökséggel a nemzeti öntudatot is élesztette.

*

A régi magyarországi Délvidék, főként a Bánság multikulturális viszonyai a 19. században és a 20. század első felében sok szálon egybefonódtak mind Bécs, mind pedig Budapest szellemi életével. Így a legtöbb hatás, amit a korán polgárosodó régió befogadott, közös Duna menti örökség is. A nagyszentmiklósi Nákó Kálmán gróf körének korai nexusa Wagnerrel az 1860-as évekből, a helyi hatástörténet kezdetén még egyoldalúan bécsi kapcsolatból származik. Nem is véletlen, ha a Nákók alakját és környezetét a hazai múltismeret bármi összefüggésben alig is tartja számon. Hadd bővítsük itt tehát a Romániából elszármazott zenetörténész által elmondottakat. A Balkánról Bécsbe települt macedoromán kereskedőcsalád a 18. század végén az árverés alá került bánsági kincstári földek megvásárlásával nyer letelepedést a töröktől visszavett Bánságban s emelkedik a hazai birtokosság osztrák háttérű újarisztokrata

rétégébe (l. Harruckernek, Wenckheimok stb.). A Nákók központjukat Nagyszentmiklóson építik ki, és városi építkezéseikkel, mintagazdaságokkal, közhasznú létesítményeikkel szereznek megbecsülést és tekintélyt a térségben. Említést érdemel mezőgazdasági iskolájuk, melyben az itt született Bartók Béla felmenői munkálkodnak. Nákó Kálmán (1822–1902) kitűnik műgyűjtő/műpártoló szenvedélyével is, és az alkotóművészi képességeket csillogtató, kiművelt bobdai (papdi) Gyertyánffy Bertát veszi feleségül a nemességet szerzett, erdélyi örmény eredetű családból, mely hasonlóan kincstári árverésen nyert birtokot a közelben. Gyertyánffy Berta fest (főként portrét, munkái gyűjteményekben megtalálhatók, olykor kiállításon is megfordulnak; Madonnája máig díszíti az apósa által építtetett nagyszentmiklósi katolikus templomot), emellett kitűnően zongorázik, s ezzel hívja fel magára – nem a bánási fészekben, hanem a bécsi Nákó-palota salonjában – Richard Wagner figyelmét is. Wagner 1861-ben tartózkodik Bécsben hangverseny-körútja során, s kíváncsi a magyar grófné játékára, melyről korábban többek között Párizsban, Metternich hercegnétől hallott. A grófné, mint a vendég idézett levélrészletéből sejthető, alkalmasint improvizációt adott elő, amibe a szerző nagy tetszésére dallamokat szőtt bele annak *Lohengrin*-jéből. De bemutatta a maga zongoraszólamával kibővített cigányzenekarának művészetét is. Wagner még későbbi, posztumusz kiadott önéletrajzában is (*Mein Leben*) felelegeti az élményt. A Nákó-házaspár néhány év múlva a frissen felépített nagyszentmiklósi kastélyban is meggyökerezteté a szalonéletet, egyebek mellett Wagner tiszteletét sugározva.

*

A 18. században németországi telepésekkel benépesített Bánság központja, Temesvár maga is német (osztrák) arculatú városként újul meg, sok-sok bécsi háttérű intézményes és informális kapcsolattal. A bécsi „divat” előbb-utóbb ide is elérkezik, s a császári fővárosban is elég nagy késéssel először játszott *Tannhäuser*t a temesvári színház – a színpadméret, a nagyzenekari létszám stb. hiányosságai ellenére – két évtizeddel a drezdai ősbemutató után 1866-ban műsorára tűzi. (Ugyanekkor Pesten már a későbbi Lohengrint adják.) Köze lehetett a temesvári vál-

laláshoz a helyből származó Apolonia Schwefelberg nemzetközi karriert befutó szopránénekesnőnek, aki a bemutatón Venus szerepét adta. A helyi sajtó útján (melybe olykor-olykor Schwefelberg asszony is írt) az előadást természetesen megelőzte Wagner hol mereven elutasított, hol rajongással övezett „forradalmi” zenei stílusának, egyúttal a zeneszerző kétes írói ambícióinak vagy épp antiszemita allúrjeinek a híre. Maga a siker közepesnek mondható, és sokáig nem mutatkozik további igény Wagner-bemutatók iránt. A városi Zenekedvelő Egyesület, a megkereséseket elhárítva, még egyszerű hangverseny megszervezésére sem kíván vállalkozni. Temesvárt és a Bánságban másutt csak később, a zeneszerző utolsó éveiben vagy a halála után kerülnek műsorra főképp kórusrészletek vagy énekes-szólók Wagner-zenedrámákból, olykor kifogástalan előadásban, ahogy az például August Pummer bassz-baritonján emlékezetessé vált. Ugyanakkor előadásra kerülnek – farsangkor – Wagner-paródiák (1876: Temesvár, 1888: Oravica). A vidék nagyobb tehetségeit Bécs vagy a magyar főváros lehetőleg magához is vonzza, mint a varjasi születésű Karl Hubert, aki a pesti Nemzeti Színháznál csinál karmesteri karriert Wagnerrel (*Lohengrin*, 1866, stb.), hegedűvirtuóz fia pedig – Hubay Jenő néven – onnan indul világhódító útjára. Temesvárt 1876-ban adnak egy közös koncertet, de úgy tűnik, nem Wagner-művekkel.

A *Lohengrin* a Bánságba csak jóval később érkezik meg: 1898-ban Temesvárra – az induló, később nagy bécsi mesterré váló Bruno Walter irányításával (aki visszaemlékezéseiben fel is idézi a nagyegyüttes és állóképes szólisták hiányában oly küzdelmes felkészülést) –, majd pedig Aradra – egy nehezen azonosítható előadó-gárda jóvoltából (1903), amely az előadást Temesvárra is átviszi 1906-ban. Zenei írónk a színlapokat találta meg az aradi városi múzeumban. Ugyanitt lelt rá az előadásnál használt karmesteri partitúrára is, amelyben az énekes szólók eredeti német szövege át van ragasztva a magyar fordítással, tehát magyar nyelvű volt az előadás volt, mint az már kötelezővé vált Magyarországon. Gyanítható, hogy éppen Huber pesti partitúrájából vagy legalábbis annak a nyomdokain dolgoztak.

Wagner hiánytalan népszerűségét a Bánságban az új század hozza magával. A temesvári székesegyház karnagya, Járosy Dezső (hamarosan a budapesti Zeneakadémia tanára, de 1917-ben visszatér honába) 1908-ban a zeneszerző halálának negyedszázados évfordulójára teszi közzé magyar nyelvű ismeretterjesztő füzetét *Wagner Rikárd a zenedramaturg* címmel, s bevezető előadást is tart azon a temesvári emlék-hangversenyen, melynek keretében a korai zenedrámák nyitányaiból, kórusrészleteiből, áriáiból adnak elő a 29-es ezred fúvószenekarának a Filharmóniai Egyesület, valamint Blanda Heller szopránénekesnő közreműködésével. A katona- vagy bányászzenekarok egyébként mindig is sokat segítettek a Wagner-művek hangszerhiánnyal küzdő előadása során. Járosy később sokat cikkezik a Wagner-életmű utóéletéről, valamint örököséről: Cosima Wagnerről. Utóda székesegyházi állásában és szakírói szerepében egyaránt Braun Dezső, aki *Bánsági Rapszódia* (1937) című, a térség színházi és zenei múltjának szentelt művében az 1866-os Tannhäuser-előadástól kezdődően a Wagner-befogadás állomásait is áttekinti. Említi bizonyára (F. Metz nem mondja) a bécsi opera két vendég-előadását 1928-ból (*A bolygó hollandi*, *Walkür*, ezek újdonságok Temesvár számára) és a kolozsvári opera többszöri vendégszereplését újra a *Tannhäuserrel* (1932 és a következő években).

A nagy német „zenedramaturg” igazi „szezionja” mégis a Magyarországról már levált bánsági németiség értelmiségi köreit megmozgató nemzetiszocialista időszak vonzatában érkezik el, amely a maga hazug módján heroizált Wagner-kultusszal tolakszik elő. Halála immár fél-évszázados évfordulója éppen 1933-ra esik, és magának a Führernek is a „kedvenc” zeneszerzője. Az újabb alapítású Bánsági Német Kulturális Egyesület hivatott előkészíteni az emlékhangversenyt. Beiktatják a bayreuth-i fesztiváloknál használatos, a közönséget hívogató fanfárjelzéseket a helyfoglaláshoz. A Zenebarátok Társaságának zenekara játszik több szólístával, a Bánsági Német Kóruszövetség énekkarával. A szokásos repertoárdarabok vannak műsoron, kibővítve az utolsó mű: a *Parsifal* „Nagypénteki varázs” részletével. Nem marad el a bevezető emlékbeszéd sem. A laptudósító (*Temesvarer Zeitung*), a neves Sárkány Gábor, aki terjedelmes méltatást közöl is az újságban, csak finoman jelzi a 19. századi nagy újító kultúrpolitikai aktualitását, nem szajkózza a

szólalom, miszerint zenei forradalma a németiség belső „újjászületését” szolgálja. Ezt követően mindenestre gyakoribbá válnak a Wagner-műsorral jelentkező, Temesváron kívül is saját erőből megoldott koncertek. A műsorok összetétele viszont egyre egyhangúbb a hangzatos, nagy nyitányokkal és az unosuntig ismert kórusművekkel. Elmaradhatatlanná válik a *Mesterdálnokok*-nyitány, a műegészről elszakítva a maga otrombán bombasztikus frázispuffogatásával. A háborús időszakban a bajtársi búcsúztatók is egyre inkább Wagner-számokat kívánnak, viszont egyre hiányosabbak a hangszeregyüttesek, hiszen szép sorjában a zenésztársak is kikerülnek a frontra. A német kapitulációt követően a Wagner-koncertek főbb részvevőit, nem Wagner miatt, hanem a náciknak tett propagandaszolgálat okán a szovjethez átállt Romániában büntetik, de Temesvár többszöri névváltoztatáson átment városi zenekarát Mihály király 1947-ben „rehabilitálja”. Az együttes ezentúl horogkeresztes zászlókkal övezett Hitler-porté helyett hamarosan egy-egy nagy Sztálin-kép (majd újabb ábrázolatok) alatt játszhat, az új kultúrpolitika dicséretére legyen mondva, most is a *Mesterdálnokok*-nyitányon kezdve. Az új temesvári opera az 1960-as években tanulja be *A bolygó hollandit* s még egyszer a *Lohengrint* is, de nem jut el a *Mesterdálnokok* teljes bemutatásáig, *A Nibelung gyűrűjéig*, a *Trisztán és Izolda*ig vagy a *Parsifalig*.

Komáromi Sándor

Vallásilag vegyes házasságok a történelmi Magyarországon. Jogi normák és társadalmi gyakorlat 1848-ig

Šoltés, Peter: *Konfesionálne zmiešané manželstvá v Uhorsku. Právne normy a sociálna prax do roku 1848.* = *Historický časopis.* 62. r. 2014. 3. no. 415–446. p.

A vallásilag vegyes házasságok nem csupán egyháztörténeti szempontból, hanem társadalmi és kulturális nézőpontból is érdekes és inspiratív kutatási témának bizonyulnak. Ezekben a házasságokon keresztül kiválóan megfigyelhetők és elemezhetők a polgári és egyházi jogi normák

és a kodifikálatlan társadalmi normák kialakulása, formálódása, elfogadása és betartása a mindennapi életben.

A vallásilag vegyes házasságok a legintenzívebb interkonfesszionális kommunikáció területét képviselték. Két különböző vallási felekezethez tartozó egyén között létrejött házasság ugyanis befolyásolta az egész helyi közösséget.

A kutatás a Mária Terézia uralkodásától az 1848–49-es forradalomig tartó időszakot öleli fel. A Habsburg Monarchiában a jozefinizmus előtti korban az államhatalom hozzáállása a vallásilag vegyes házasságokhoz teljes mértékben megegyezett az egyházi állásfoglalással, azonban a Türelmi rendelettel (amely az addiginál szabadabb vallásgyakorlást engedélyezett) az egyház és az állam céljai és érdekei szétváltak. Az így kialakult helyzetben a következő kérdésekre kerestek választ: mely felekezet papja és milyen körülmények között jogosult összeadni különböző felekezetű párokat és melyik vallás szerint neveljék a gyermekeket?

A katolikus egyháznak a házasságkötésre vonatkozó formáját és egyházi jogi feltételeit a tridenti zsinat határozta meg: a házasság szentségének dogmája, a bűnbocsánat és az Eucharisztia szentségében való részesedés a házasságkötés előtt kizárta a felekezetileg vegyes házasságok létrejöttét. Azonban a 18. század folyamán a vegyes házasság és a vele összefüggő felmentés iránti egyre nagyobb igény miatt az egyház fontolóra vette a katolikusok és nem katolikusok közötti házasságkötés egyházi jogi szabályozását. XIV. Benedek pápa pápai engedélyhez kötötte a felmentés jogát, amennyiben a katolikus felet nem fenyegeti az elszakadás veszélye, a gyermekek katolikus hitben nevelődnek, és ha a katolikus fél a nem katolikus társ megtérését szorgalmazza. Bár az egyház álláspontja a későbbiekben is alapvetően elutasító maradt, a 19. század első harmadában hat pápai bullát adtak ki a vegyes házasságokra vonatkozóan. VIII. Piusz pápa már elismerte a protestáns lelkész előtt, a katolikus pap passzív részvételével zajló házasságkötést is. XVI. Gergely pápa 1832-ben kiadott enciklikájában részletesen meghatározta a teendőket vegyes házasság megkötése esetén: a pap kötelessége a házasulandó felek felvilágosítása az ilyen házasság veszélyeiről és az egyházi előírások betartásának és a gyermekek katolikus neveltetésének fontosságáról. Azonban ilyen házasságot a templom területén kívül, egyházi szertartás

nélkül, a jegygyűrűk és a házastársak ünnepélyes megáldása nélkül kell megkötni. 1841-ben Lambruschini kardinális reagálva a magyarországi püspökök indítványaira, a gyermekek és a házastárs katolikus hitének garanciája esetén engedélyezte a házasság megáldását.

Magyarországon a 18. század közepén felekezeti vegyes házasság megkötése esetén kötelezvényt kellett aláírniuk a házasulandó feleknek, miszerint katolikus hitben fogják nevelni a születendő gyermekeket. A kötelezvény gyakori megszegése miatt királyi határozatban (1756, 1761) büntetést helyeztek kilátásba. Mária Terézia és II. József uralkodása változást hozott: korlátozták Róma befolyását a helyi egyházra. A Türelmi rendelet változást hozott a két protestáns felekezet életébe is: megszüntette a nem katolikus félnek a gyermekek katolikus nevelésével kapcsolatos aláírási kötelezettségét.

A Türelmi rendelet kimondta: ha az apa katolikus, minden gyermeket (nemtől függetlenül) az apa hitében kell nevelni; ha az apa protestáns és az anya katolikus, a gyermekek nemük szerint kövessék szüleik hitét. Mindkét norma intenzív ellenállást váltott ki mindkét felekezeti táborban.

A két protestáns egyház hozzáállása is elutasító volt a vegyes házasságokkal szemben. Véleményüket neves teológusok érveire alapozták.

A legkomplikáltabb esetek abból adódtak, amikor olyan vegyes házasságból született párok kötöttek házasságot, akiket a törvény ellenére sem neveltek katolikusnak. Az államhatalomnak folyamatosan reagálnia kellett a helyi közösségnek a törvényekkel szemben tanúsított szembeszegülésével.

Az államhatalom a 19. sz. első felében két célt tartott szem előtt: az államvallás kiváltságának megőrzését és a nem katolikus lakosság lojalitásának biztosítását. A normák fejlődése és változása során olyan összetett helyzet állt elő, amelyben a katolikus egyház szempontjából az előzetes egyházi felmentés nélkül megkötött házasság megengedhetetlennek bizonyult, míg polgárjogi szempontból az ilyen házasságok jogerőre emelkedtek.

A liberális ellenzék egyik legfőbb célja lett a protestánsok valósi egyenrangúsítása és az interkonfesszionális kapcsolatok igazságos elrendezése. A vegyes házasság kérdése országos problémává vált. A két

ellenfél (a liberális és reform nemesség az ellenzéki sajtóval kontra katolikus egyház és a konzervatív politikai körök egy része) a sajtóban, az országgyűlésben, kaszinókban és kávéházakban mérte össze erejét.

A történet érdekessége, hogy éppen Kossuth Lajos és Meszlényi Terézia volt az az első felekezeti pár, akiktől katolikus pap tagadta meg a házassági áldást. Az ellenzék az 1647/14. sz. törvénycikkelyre hivatkozva 600 arany bírsággal kívánta súlytani minden egyes hasonló módon eljáró katolikus papot.

A vegyes házasságok a forradalom előtti időszakban is mind társadalmilag, mind politikailag fajsúlyos kérdést képviseltek. A katolikus egyház bennük látta a vallási indifferentizmus, a szekularizmus, az erkölcsi hanyatlás és a vallásosság meggyengülésének egyik fő okát. Elutasító állásfoglalással találkozunk a protestáns diskurzusban is: a teológiai okok mellett a gyermekek vallásos nevelésének megoldatlan helyzete miatt, ugyanis elvileg a vegyes házasságokban csupán a gyermekek negyedét lehetett református hitben nevelni.

A vallásilag vegyes házasságok leghatékonyabb szabályozó eszközei a kötelezvények (írásbeli nyilatkozatok) voltak. Ezt a jogi rendelkezést a magyar jogrendbe 1749-ben vezették be és a 18. század 60-as éveinek végéig ellenőrizték a betartását. Ebben az írásos nyilatkozatban a nem katolikus fél, illetve mindkét házastárs vállalta a katolikus hit megőrzését és a gyermekek katolikus hitben való nevelését. A nyilatkozatok nem csupán a kötelezéseket foglalták magukba, hanem a pontosan megszabott büntetést is a vállalt kötelezettségek be nem tartása esetén.

A szabadságharc kitörése előtt, hosszas huzavona után sikerült érvényesíteni az interkonfesszionális kapcsolatok megoldásának modelljét, amely a reciprocitás elvéből indult ki és megszüntette az államvallás kiváltságát.

Császári Éva

A német „Délkelet-kutatás” és a müncheni Délkelet-Európa Társaság náci kötődésű terhei

Höpken, Wolfgang – M. Beer – A. Korb – M. Martens – G. Seewann – N. Spannenberger – A. Wirsching: *Vor- und Gründungsgeschichte der Südosteuropa-Gesellschaft: Kritische Fragen zu Kontexten und Kontinuitäten.* = *Südosteuropa Mitteilungen.* 54. Jg. 2014. 4.no. Sonderheft. 120 p.

2013 elején történt, hogy a Délkelet-Európa Társaság (Südosteuropa-Gesellschaft) által adományozott, megbecsült korábbi vezetőjéről elnevezett „Rudolf Vogel-érmet” soros címzettje: Andreas Ernst történész, publicista, azidőben a Neue Zürcher Zeitung belgrádi tudósítója, a névadó 1945 előtti, nemzetiszocialista kötődésű korai pályafutására emlékeztetve visszautasította, miután rátalált a Wikipédia egyébként évek óta a hálón fent lévő Vogel-cikkére. Az esetet a sajtó is nagy dobra verte. Az 1952-ben alapított, jelentős térségi kapcsolat- és kutatásszervező tevékenységére méltán büszke Társaság vezetősége meghökkent, de azonnali hatállyal törölte Vogel nevét a kitüntetés elnevezéséből, s azt egyszerű „újságírói díjra” változtatta. Vogel, aki már a Társaság alapításából kivette részét, 1959 és 1965 között töltötte be az elnöki szerepet, majd utána is sokáig alelnök volt. A váratlan leleplezés súlyos mulasztásokra figyelmeztet az eredetileg etnopolitikai érdekű, az etnikai nyúlványokra és szigetekre kitekintő német Délkelet-Európa-kutatás már hatalmi-politikai előjelű náci előzményeit illető múltfeldolgozás tekintetében s magának a Társaságnak ebben viselt felelősségére. Ma már nyilvánvalóan nem a tudatos elhallgatásról és büjtatásról van szó, ám a hiteles, maradéktalan feltárás, úgy látszik, az elkényelmesedéssel is törést szenvedhet, elnyújtva a tények lappangását. Nem véletlenül kongatta a vészharangokat – szélesebb történeti összefüggésekben – az 1998. évi német történész-tanácskozás. A Délkelet-kutatás szakember-gárdája akkor 2002-ben megrendezett szimpóziumával reagált a történész szakma felhívására; az elemzések, állásfoglalások napvilágot láttak a Mathias Beer és Gerhard Seewann szerkesztette gyűjteményben: *Südostforschung im Schatten des Dritten Reiches* (Délkelet-kutatás a Harmadik Birodalom árnyékában, München, 2004). Most a Társaság is megfelelt a friss kihí-

vásra, és már az év későbbi időszakára tudományos konferenciát hívott össze a számvetés célkitűzésével. A Társaság orgánuma itt ismertetendő számában e konferencia súlyponti előadásait foglalja össze. A tanácskozás, előzetesül ahhoz, hogy a szervezet önmegtisztulásának elakadását mielőbb „tetten érje”, az elvi számvetés, a módszertani lehetőségek kérdéseit tűzte napirendre. E kérdések minden ponton a háború előtti alapító nemzedék tagjainak a korfordulót átívelő tevékenységébe, a személyi bázis folytonosságába ütközött, aminek az érdekeltek évtizedeken keresztül nem tulajdonítottak kellő jelentőséget, vagy adottságként kezelték. Esetleg eleve homályban maradt a pályák terheltsége. Fontos hozadéka a konferenciának néhány ilyen pálya felfedező vagy nyomatékító bemutatása.

*

A német Délkelet-kutatás markáns ős-szereplői sorában nem újdonság az úttörő, mindvégig dinamikus Fritz Valjavec (1906–1960) kiterjedt érintettsége, ami 1945 utáni tevékenységében nem sokban gátolta. (A Magyarországon jól ismert Norbert Spannenberger szolt erről, Gerhard Seewann-nal együtt, immár már többed alkalommal.) Valjavec Budapestről, Bleyer Jakab köréből 1930 körül kerül Münchenbe. Itt végzi egyetemi tanulmányait s itt indul kutatói pályája. A kezdetek a nemzetiszocialista párt militáns diákszövetségében, a délkeletről érkező külföldi hallgatók irányában vállalt pártfogó szerep jegyében zajlottak. A részvételükkel szervezi az ún. országszolgálatokat, melyek keretében a megbízottak szűkebb honuk „népi” németisége körében hivatottak „felvilágosító” tevékenységet végezni. E tekintetben a „nagynémet” eszmék nemzetiszocialista hangszereléséről van szó. A délkelet-európai térség (súlyponttal: Magyarország, Jugoszlávia, Románia) német érdekekre kiható múltjára és akkori jelenére irányulnak kutatásai is, melyeket a többi között az 1930-ban létrejött Délkeleti Intézet (Südost-Institut, München) kereteiben (1935/40 között vezető pozícióban), majd a Biztonsági Főhivatalnak alárendelt berlini Német Kultudományi Intézetben (Deutsches Auslandswissenschaftliches Institut) végez. Szemléletét, nem is titkoltan, a „német kultúrfölény” premisszája jellemzi. Munkás-

sága többkötetes, monumentális főművében összegződik: *Geschichte der deutschen Kulturbeziehungen zu Südosteuropa* (A németység és Délkelet-Európa közötti kulturális kapcsolatok története, 1953/58). Előzetesként egy magyar–német kapcsolattörténet-kötetet dolgoz ki: *Der deutsche Kultureinfluss im nahen Südosten - Unter besonderer Berücksichtigung Ungarns* (Német kulturális befolyás a közeli Délkeleten – főképp Magyarországot ideértve, 1940). Valjavec az 1930-as évek végétől egyre szorosabb kapcsolatokat tart a magyarországi Volksbunddal. A Kultudományi Intézet keretében folyó munka a háborús időszakban közvetlenül kamatozik az SS-biztonsági szolgálat (SD) számára. Önmagában a Délkelet-kutatás immár „ellenségkutatás” formáját ölti. Valjavec – 1933 óta a náci-pártban – ekkor akár kényszerűségből az SS-nek is tagja, „bevetésére” is sor kerül a frontvonal menti helyszíni akciókban. Egészen új a felfedezés, ami szerint ezek során 1941-ben történetesen Csernovic körzetében társaival belesodródott a háborús bűncselekményekbe. Valjavec a háború után gyakorlatilag akadály nélkül kezdheti újra tevékenységét – a Délkeleti Intézetet újrászervezve, előkészítve a Délkelet-Európa Társaság, a Délkeleti Német Történelmi Bizottság (*Südostdeutsche Historische Kommission*) vagy a délkelet-német menekült-bázisú kulturális intézet, a Südostdeutsches Kulturwerk létrehívását. Törekvéseit a háború utáni nyugat-német politika színterén a menekült/elűzött csoportok szülőföld-emlékezetének ápolása, egyszersmind – a hidegháború – talaján az új bolsevista rezsimek jelenére kihegyezett „ellenségkutatás” célkitűzése legitimálja. Valamennyi intézmény vagy szervezet munkájában, bár mostmár sokakkal versenyben, oroszánrészt is vállal. Valjavec rövidre szabott életének utolsó idejében tanszéket is kap a müncheni egyetemen speciális kutatásainak tárgykörében.

*

Az 2013. év újonnan leleplezett „hőséről”, Vogelről Michael Martens szól. Rudolf Vogel (1906–1991) felső-sziléziai honából kerül Berlinbe, és gazdaságföldrajzi, szociológiai tanulmányai után újságírói és sajtószervező karriert fut be. Eredetileg katolikus-konzervatív nézeteket valló elme, 1933-tól azonban szorgosan igazodik a nemzeti-szocialista

aktualitáshoz. A világháborús időszakban fronttudósító, majd a Néptájékoztató és Propagandaminisztérium számára „jelent” a németek megszállta Balkánról. Kitűnik mindenekelőtt véresszájú antiszemita uszításával. A háború után, hona lengyel elcsatolását követően, „menekültként” telepszik meg a württembergi régióban, politikai pályára lép a Kereszténydemokrata Unió (CDU) színeiben. 1949–1964 között a német Szövetségi Gyűlés tagja, különböző választmányi tisztségeket is betölt, ezt követően négy évig Nyugat-Németország követe Párizsban az OECD-nél. Szórványos sajtógyanúsítások náci múltját illetően nem ártanak politikai karrierjének. Valjavecvel együtt részese a Délkelet-Európa Társaság létrehívásának, majd 1959–1965 között az elnöki tisztelet is betölti, és további negyedszázadon át mint alelnök munkálkodik tovább. A Wikipédia-cikk lényegében a korai gyanúsítások állításaira, kérdéseire utal. Ebben SS-szolgálat, a német kapituláció tájékán háborúsbűnös-szöktetés is szerepelt, melyek egyelőre bizonyítatlan feltételezések. A német Szövetségi Levéltár mindazonáltal gazdag tárháza Vogel antiszemita sajtó- és propagandatevékenységének.

*

Az „országszolgálat”-szervezés területén Valjavec jelentős támasza 1936–1944 között ifjabb pályatársa, a Thüringiából származó Franz Ronneberger (1913–1999; a konferenciaanyagon belül többen is érintik), aki jogász pályán indul, majd társadalomkutató tevékenységéről lesz ismertté. Első, történetesen délkeleti irányú, elemző munkái nyomán meghívják az Anschluss utáni bécsi helytartóság külügyi hivatalába, ahol a „Duna menti és balkáni térség” német vezetéssel, a „népi” németiség közreműködésével történő átrendezésének és integrációjának tervező-elemző munkálataival bízzák meg. Ronneberger a témában szerteágazó publicisztika tevékenységet is kifejt, cikkei, tanulmányai a szlovákiai, romániai német nyevű orgánumoktól a magyarországi Volksbund sajtójáig betérítik a térséget. Vezetésméi közé tartozik a zsidó jelenlét kérhetetlen felszámolása. A háború utáni igazolási eljárást „politikamentes” tevékenységének következetes hangoztatásával vészeli át, miután Essenben, Münchenben, majd Nürnbergben jut egyetemi pozí-

ciókhoz. Tudományos munkássága merőben új irányba fordul: a kommunikációtudomány, benne a *public relation*-elmélet úttörő, mind szélesebb körben elismert művelője (*Legitimation durch Information*, 1971, stb.). Háború előtti nyomok egyes, főképp liberális oldalról érkező kritikák szerint tetten érhetők antidemokratikus felhangokban vagy hangsúlyokban. Ronneberger párhuzamosan továbbra is figyelmet szentel Délkelet-Európának politikai és szélesebb intézményi rendszerkérdések vonatkozásában (pl. *Institutionen und institutioneller Wandel in Südosteuropa*, 1994), amivel szükségképp partner marad a Társaság számára.

*

Az 1945-ös korfordulón szabadon átívelő pálya délkeleti vonzáskörben Theodor von Uzorinac-Koháry (1909–1967), horvát–osztrák családból származó, boszniai születésű ügyvédé, újságíróé és az őt mindenhová követő Hermann Proebst (1904–1970) berlini író-újságíróé is. (A két életutat bemutatja: Alexander Korb.) Uzorinac-Koháry (névelemzésével a magyar elem tekintetében lehetne foglalkozni) Grácban nő fel, ugyanitt kezdi egyetemi tanulmányait, majd Berlinben és Münchenben folytatja, mindinkább elkötelezve magát a náci szellemű diákmozgalomnak. Egyidejűleg kapcsolatba kerül Usztasa-tájékozódású horvát kortársaival is, bekapcsolódik az emigráció jugoszlávellenes propagandatevékenységébe. Ausztria hitleri bekebelezése után belép a náci-pártba, Jugoszlávia német megszállásának előszelében pedig a Wehrmacht központi elhárításának ügynöke lesz. Egyidejűleg azonban a Harmadik Birodalom és a horvát fasiszta bábállam, illetve szélesebb – már megszállt vagy szövetségesült délkeleti régió –, közös jövőjét propagáló ténykedést is felveszi programjába. Közösen Proebsttel kiadót alapít (Europa-Verlag, 1941) Zágrábban nagyralátó, nemzetközi terjesztésben és felfutásban gondolkodó tervekkel. Helyi viszonylatban a kiadó számos lap, folyóirat mellett szépirodalmi, ismeretterjesztő és politikai célzatú egyedi kiadványokkal a horvát közönség „átneveléséhez” kívánt hozzájárulni. Társa 1945 elején még kijut a szerb partizánegységek által körülkerített Zágrárból, a végsőkig kitartó Uzorinac viszont belefut a győztesekbe. Ez tíz évébe kerül jugoszláv őrizetben. Kiszabadulva 1955 folyamán Münchenbe siet,

jelentkezve a Valjavec vezette Délkeleti Intézetnél, majd a náci múltú Rudolf Vogel elnöksége alatt alelnöki pozíciót nyer a Délkelet-Európa Társaságnál a maga Usztasa-előéletével. Barátja, Proebst is előkerül, aki időközben előlépett a Süddeutsche Zeitung – kompromittált nézeteitől talán megvált – főszerkesztőjévé, Uzorinac pedig funkciókhoz juttatja a saját környezetében. Ő maga ártatlan mesékkal altatja el a munkatársak vagy a közvélemény gyanakvását zágrábi éveit illetően, tízévi börtönét pedig elintézi a jugoszláv kommunista hangoztatásával. Ugyanakkor kevéssel Münchenbe érkezése után az Usztasa-emigráció csoportjaival lép kapcsolatra.

*

A múltfeldolgozás mulasztásaira kézenfekvő lehet az 1945 utáni nyugat-német fejlődés kikerülhetetlen adottságaira utaló számos magyarázat (a múlttal érintett értelmiség hatalmas túlaránya, a társadalom kifáradása, jó másfél korai évtized politikájának hidegháborús ellenérdekeltsége stb.). A Délkelet-kutatás, ha korábban „stratégiai ágazatnak” számíthatott, a háború után már súlyát veszítette. Kikkel is dolgozhatott volna a szakterület, ha nem ad teret az alkotóereje teljében lévő régi gárdának? Mennyiben árthattak a régiek a kutatás aktuális célkitűzéseinek megvalósításában? Ilyen és hasonló kérdésekkel szembesülnek a terület mai protagonistái, és az ezekre adandó válasz mentén tapinthatják ki a szakaszonkénti mulasztások felelősségének – kétségkívül visszatekintésben is tanulságos – oksági összefüggéseit. A koordinációs-kapcsolat-szervező feladatokra létrejött Délkelet-Európa Társaság felelőssége talán a legnagyobb, s talán túlon túl „kivárt” a számvetéssel, ami most végképp a körmére égett. Tennivalói tehát e vonatkozásban is számosak, hisz saját történetének irodalma igencsak csekélynek mondható.

Komáromi Sándor

Skandináv sziget szláv nyelvi környezetben

Man'kov, Aleksandr Evgen'evič: Skandinavskij ostrov v slavânskoj âzykovej srede= Slověne 2. évf. 2013. 1. sz. 60–110. p.

Az ukrajnai Herszon megye Beriszlavi járásának – történelmi nevén – Starošvedskoe községét 1782-ben alapították és – a svéd nevén Dagö – a mai észtországi Hiiumaa szigetéről származó svéd telepesekkel népesítették be. A sziget akkor az Orosz Birodalomhoz tartozott, ma Észtország része. A Dnyeper partján létesült svéd kolónia ma – az ukrajnai hivatalos nevén – Zmijivka település része. Ez úgy alakult ki, hogy a 18. század végén a svéd település szomszédságában egy német falu is létesült, amelyet a német település a Dnyeper menti ártéri réteken hemzsegő kígyók miatt *Schlangendorf*nak (‘Kígyós’) nevezték el. A németek nevezték el a velük szomszédos, de korábban alapított svéd falut *Altschwedendorf*nak (‘Svédófalú’), amit az orosz hivatalos adminisztráció *Starošvedskoeként* fordított oroszra, míg a német falu orosz neve *Zmejevka* lett. A szovjet időkben a két falut egyesítették, és a közös név a német falu neve lett az ukrán *Zmijivka* változatban. A németek adta név fordítása a svéd *Gammalsvenskby* is.

A XVIII. században a Krími Kánság annektálása után a Novorosz-szija (‘Újoroszország’) tartomány gyéren lakott terület volt; II. Katalin kormányzata erőfeszítéseket tett a vidék benépesítésére, többek között külföldiek meghívásával is. E folyamat része volt a svédek idetelepítése Dagö szigetéről. Az idegen telepesek közül a legtöbb német volt. 1838-ban egyedül a Herszoni kormányzóságban 39 német település volt. A XIX. század közepére a kormányzóság vegyes nemzetiségű összetételűvé vált, egy 1852. évi összeírás szerint a nem orosz lakosság között volt „75 000 moldvai, 11 132 bolgár, 436 szerb, 850 lengyel, 3500 görög, 1990 örmény, 31 700 német, 168 svéd, 22 424 talmudista zsidó, 446 karaim, 2516 cigány, összesen 150 162 fő”. Egy 1865. évi adat szerint Oroszország déli tartományaiban (Herszoni, Jekatyrinoszlávi [ma: Dnyepropetrovszki], Krími, Besszarábiai kormányzóságok) 151 925 „német, valamint csekély számú svéd és svájci” élt, miközben az oroszok száma mindössze 13 162 volt.

Starošvedskoe svéd lakossága valószínűleg sosem haladta meg az 1000 főt. Dagö szigetéről 966 telepes indult útnak, de csak 880-an érkeztek meg rendeltetési helyükre. Az életkörülmények az új helyen meglehetősen mostohák voltak, ezért a telepesek száma rohamosan csökkent, 1800-ban már csak 150–160 svéd élt a faluban. A XIX. században a falu élete normalizálódott, 1917-ben már 718 volt a svéd lakosok száma. 1927-ben a svédeknek sikerült engedélyt szerezniük ahhoz, hogy Svédországba települjenek át, 1931-ben azonban egy részük visszatért, mert Svédországban beilleszkedési nehézségeik támadtak, így a falu idős lakóinak némelyike 1929 és 1939 között Svédországban született. Az 1930-as években 18 svéd esett áldozatul az akkori szovjet terrorhullámnak. A II. világháború idején a német megszálló hatóságok a svédeket is „Volksdeutsch“-nak nyilvánították és kitelepítették őket Németországba. Egy részük a háború után rögtön hazatért falujába, többségüket azonban Komiföldre száműzték, ahonnan egy az őket ért igazságtalanságról véletlenül tudomást szerző svéd mérnök közbenjárására viszonylag hamar, már 1947-ben hazatérhettek Starošvedskoéba.

A falunak jelenleg körülbelül 2000 lakosa van. Nyelvi szempontból a népesség 3 csoportra osztható. 1. oroszul vagy orosz–ukrán keveréknyelven (szurzsik) beszélő lakosok, ők teszik ki a település lakóinak túlnyomó többségét; 2. az idős nemzedékhez (1920–1930-as években születettek) tartozó etnikai svédek, számuk legfeljebb 15 fő; 3. az idősebb nemzedék gyermekei (1950–1970-es években születettek). Az ő első és alapvető nyelvük az orosz–ukrán szurzsik. Az iskolában fakultatív tárgyként tanítják — és sokan tanulják is — a svéd irodalmi nyelvet, így ez második nyelvüknek tekinthető. Közülük azonban senki sem beszél az idősebb nemzedék által fenntartott svéd nyelvjárást. Elbeszélésük szerint gyermekkorukban még hallották, hogy nagyszüleik ezen a svéd nyelvjáráson beszéltek egymással, de mindig csak szigorúan egymás között, sosem a fiatalabb nemzedékkel való érintkezésben, s mindez tudatosan történt így.

A tanulmányban ismertetett kutatás a 2. csoportra irányult. Az ő első nyelvük az a svéd dialektus, amely a Dagö-szigeti elődök nyelvjáráására megy vissza. A legtöbbit használt nyelvük nekik is a szurzsik, de egymás között gyakran beszélgetnek a svéd nyelvjárársban. A nyelvjárás

beszélői mind jól tudnak németül is. Sokan közülük — ki a szüleitől, ki az iskolában — tanulták a svéd irodalmi nyelvet is, és jól is beszélik, de nyelvjárásukat mint anyanyelvüket élesen megkülönböztetik a svéd irodalmi nyelvtől, mint tanult nyelvtől.

Az, hogy a svéd nyelvjárás mai is létezik, a legutóbbi időkig nem volt ismeretes a nyelvészek körében. Ez valószínűleg azért történt így, mert nem sokan értesültek arról, hogy 1931-ben a Svédországba kivándorolt lakosok egy része visszatért és ily módon fenntartotta ezt a nyelvjárást. Ráadásul a visszaköltözöttek az 1930–1940-es években elszenvedett üldöztetések miatt nem igyekeztek magukról hírt adni. Így alakult ki az a benyomás, hogy a falu lakóinak 1929. évi Svédországba költözésével a dialektus megszűnt létezni.

Starošvedskoe egyedülálló művelődéstörténeti jelenség. A svéd nyelvjárás annak ellenére fennmaradt, hogy beszélői kevesen vannak, és a nyelvjárást számos idegen hatás érte az irodalmi svéd, a német, az orosz–ukrán keveréknyelv részéről. Leírása nemcsak a svéd dialektológia, hanem a nyelvi kapcsolatok révén az összes érintkező nyelv, így a szlavisztika szempontjából is fontos. A Starošvedskoében megőrződött egykori Dagö-szigeti svéd nyelvjárás már az 1930-as években kihalt. Amíg beszélték, az észttel szoros kölcsönhatásban állt, tehát ennek nyomait is őrzi Starošvedskoe svéd nyelvjárása. Ráadásul az észtországi svédek többsége már 1940-ben áttelepült Svédországba, ahol nyelvjárásuk elenyészett, így a dagöivel rokon észtországi svéd nyelvjárások sem tanulmányozhatók ma már közvetlenül, hanem csak a múlt század eleji nyelvjárás gyűjtések alapján.

Zoltán András

Német nyelvszigetek az Altaj vidékén

Moskaljuk, L. I.: Nemeckie „âzykovye ostrova” v Altajskom krae= Voprosy âzykoznaniâ 2014. 3. sz. 55–66. p.

Az utóbbi évtizedekben meredeken csökkent az oroszországi németek száma az anyaországba való tömeges kivándorlás miatt. Ugyanakkor a magukat németnek való lakosok száma továbbra is eléggé jelentős. Így van ez az Altaji határvidéken is. Egész Oroszországot tekintve a német lakosság száma 1989 és 2002 között 842 ezerről 597 ezerre, 30 százalékkal, majd 2002-től 2010-ig további 30 százalékkal (597 ezerről 394 ezerre) csökkent. Az Altaji határvidék összlakosságának (2419,8 ezer fő) 2 százalékát teszik ki a németek (56,7 ezer fő), ez 2002-höz képest 36,2 százalékos csökkenést jelent. A minőségi változás még ennél is jelentősebb: az 1989. évi népszámláláskor még ezernél több olyan falu volt Oroszországban, ahol a németek a település lakosságának túlnyomó többségét (több mint 80 százalékát) alkották, a 2002. évi népszámlálás viszont már egyetlen ilyen települést sem talált.

Az első német telepések II. Katalin 1763. július 22-i manifesztuma értelmében kiváltságokkal rendelkeztek. Az I. világháború kitörése után úgynevezett „likvidációs törvényeket” léptettek életbe az 1915. február 2-i és december 13-i cári ’ukázokkal’, amelyek e privilégiumokat felszámolták. Betiltották a német nyelvű újságokat, az iskolákban bevezették az orosz nyelvű oktatást. Ennek ellenére a kompakt német településeken a kommunikáció alapvetően továbbra is a német nyelvjáráson folyt.

A Szibériába települt németek a Volga-vidékről és Ukrajnából érkeztek. Ezeken a területeken a történeti adatok szerint a XIX. század második felében még csak elvétve voltak kétnyelvű egyének. Az ide érkező németek egyrészt valamelyik német nyelvjárást beszélték, másrészt a német iskolában elsajátították a német irodalmi nyelvet is, s ezt használták a vallási és kulturális életben, sőt a helyi közigazgatásban is a németek lakta járásokban. Ekkor a lakosság többsége egyáltalán nem beszélt még oroszul. A Szibériába való áttelepülés után, a XX. század első évtizedeiben a német nyelv funkciói még bővültek is. 1927-ben

a szlavgorodi körzetben német járást alakítottak ki, amelybe 57 falu (ebből 54 német többségű) tartozott. A világháborús és polgárháborús éveket leszámítva itt az iskolai oktatás 1938-ig német nyelven folyt, az orosz államnyelvet iskolai tantárgyként tanulták a gyerekek, de a zárt településeken egymás közt továbbra is a helyi német nyelvjáráson kommunikáltak.

1938-ban az egész Szovjetunióban megszüntették az autonómiákat, bevezették az orosz oktatási nyelvet, a németet mint idegen nyelvet kezdték tanítani az 5. osztálytól kezdve. Ezzel megindul a német–orosz kétnyelvűség tömegessé válása.

Az 50-es évek végén és 60-as évek elején újra változik a helyzet. Ismét bevezetik a német nyelv anyanyelvként való oktatását, feloldják a német nyelvű sajtót és rádióadásokat sújtó tilalmakat, megpróbálják visszaállítani a német nyelv korábbi funkcióit. De az előző évek gyakorlata miatt ez már nem járhat sikerrel. A németek tömegesen térnek át a koordinatív német–orosz kétnyelvűsége.

Az 1970-es évektől folyik a falvak egyesítésének politikája, a kis falvak felszámolása. Ezzel megindul a kétnyelvűség behatolása a mindennapi életbe. Az 1990-es évek elejéig, amíg a szibériai német falvak lakossága legalább 80 százalékban német volt, megmaradt a viszonylagos egyensúly a két kommunikációs forma – a német nyelvjárási és az orosz irodalmi nyelv – között. A német nyelvjárási elengedhetetlen tartozéka volt a német nyelvű lakosság nemzeti identitásának.

Az 1980-as évek vége és az 1990-es évek első fele azzal tűnik ki, hogy megkezdődik a szubordinatív kétnyelvűség terjedése, vagyis a domináns nyelvvé az orosz válik, míg a német visszaszorul a magán-szférába. A helyzet akkor kezdett rohamosan változni, amikor a német lakosság tömegesen kezdett Németországba költözni. A távozók helyére más nemzetiségű lakosok érkeztek, de például németek is Kazahsztánból és más közép-ázsiai volt szovjet köztársaságokból. Ezek a németek azonban csak nagyon gyengén beszéltek már németül, ezért a falun belül egyre inkább az orosz lett az általános érintkezési nyelv. A német nyelvjárási lényegében csak családi körben volt használatos.

Ami a mai helyzetet illeti, az Altaji határterület egykor tisztán német lakosságú községeiben a kétnyelvűség különböző formái uralkodnak. Az

idősebb nemzedék számára a német továbbra is alapvető kommunikációs eszköz megőrizve vezető szerepét az oroszul szemben. A fiatal nemzedéket egyértelműen az orosz, mint általános kommunikációs eszköz felé való elmozdulás jellemzi. A középnemzedék átmeneti állapotot tükröz: tud még németül kommunikálni az idősebb nemzedékkel, de a legtöbb kommunikációs helyzetben már az oroszra támaszkodik.

Jelenleg az oroszországi németeket az orosz nyelv magas fokú ismerete jellemzi, az oroszul nem tudó oroszországi németek száma a nullához közelít: ezek olyan idős emberek, akik nem jártak iskolába és nem hagyták el sosem félreeső falvaikat.

Az Altaji határvidéken ma használatos német nyelvjárások mind a négy, az egykori Szovjetunióban honos német nyelvjárásosztályt képviselik. Ide tartoznak: 1. az alnémet alapú ukrainai nyelvjárások; 2. a nyugat-közép-német alapú Volga menti nyelvjárások; 3. a kelet-közép-német alapú volhíniai nyelvjárások; 4. a délnémet eredetű ukrainai nyelvjárások.

A fenti nyelvjárástípusok mintáit közölve a szerző megállapítja, hogy a fentebb említett változások miatt ma már egyik Altaj vidéki német nyelvjárás sem vezethető vissza a megfelelő németországi dialektusokra: Oroszországban a Szibériába település során végbement kölcsönhatások, illetve az utóbbi évek nivelláló hatásai következtében kevert nyelvjárások alakultak ki.

Zoltán András

Nyelvi konfliktus a posztsovjet nyelvi tájképben

Pavlenko, Aneta: Language Conflict in Post-Soviet Linguistic Landscapes = Journal of Slavic Linguistic, 2009. 17 (1–2), 247–274. p.

A nyelvi tájkép fogalmának meghatározására több definíció is létezik, ám általában a Landry – Bourhis⁴ szerzőpáros leírását szokták elfogadni

⁴ Landry, Rodrigue – Richard Bourhis 1997. Linguistic landscape and ethnolinguistic vitality. *Journal of Language and Social Psychology*, 16., 23–49.

alapvetésnek, miszerint „a hivatalos útjelző táblák, utcanevek, helynevek, kereskedelmi egységek feliratai és kormányzati épületek hivatalos táblái adják az adott terület, régió vagy városi agglomeráció nyelvi tájképét.”⁵ A nyelvi tájkép (linguistic landscape/LL) vizsgálata a szociolingvisztika egyik legújabb kutatási területei közé tartozik. Az utóbbi időben a nyelvi tájkép fogalmával és jelenségével egyre több nyelvész kezdett el foglalkozni szerte a világban és a Kárpát-medencében élő kisebbségek szempontból is. A vizuális táblákon keresztül következtetni lehet a nyelvi jogok de facto és de jure jelenlétére, az adott közösség nyelvi vitalitására.

A nyelvi tájkép, azaz a vizuális nyelvhasználat diakrón kontextusban történő dinamikus jelenségként való vizsgálata – különös tekintettel a posztszovjet területeken 1991 óta végbement változásokra – a többnyelvű posztszovjet és szláv vizuálisan megjelenő többnyelvű szociolingvisztikai valóságába enged betekintést.

Aneta Pavlenko tanulmányában két fő célt tűz ki maga elé: egyrészt rávilágít a posztszovjet államok nyelvi tájképen keresztül közvetített identitáspolitikájára, illetve bemutatja, milyen fontos megközelítési lehetőséget kínálnak a területen végbement nyelvi és társadalmi változások a nyelvi tájkép vizsgálata számára.

A szerző a tanulmány kezdetén részletes szakirodalmi áttekintést nyújt a fiatal kutatási terület különböző elméleti és módszertani kérdései kapcsán, melyeket hét problémafelvetés aspektusából közelít meg: 1. A reprezentativitás és mintaválasztás kérdésköre (Hogyan válasszunk reprezentatív mintát? Egyetlen utca vagy egy terület adatai elegendőek-e egy egész városra vonatkozó következtetések levonásához?); 2. Az elemezni kívánt egységek, nyelvi jelek (Milyen csatornákon keresztül közvetített nyelvi jelek szolgálhatnak az elemzés tárgyaként? Buszfeliratok, képeslapok szövegei, könyvek; látott, halott, beszélt szövegek?); 3. A nyelvi jelek szerzősége (Kell-e különbséget tenni az állami hivatalok (*top-down or official signs*) és a magánszemélyek (*bottom-up or*

⁵ Idézi: Pavlenko, Aneta: Language Conflict in Post-Soviet Linguistic Landscapes. *Journal of Slavic Linguistic* 2009, 17 (1–2), 248.; Magyar fordítás: Laihonen, Petteri: Nyelvi tájkép egy csallóközi és egy mátyusföldi faluban. In: Fórum Társadalomtudományi Szemle, 2012. 14/3, 27.

non-official signs) által közvetített nyelvi jelek között?); 4. A nyelvi jelek szerzősége, elsődleges funkciója, célközönsége; 5. A nyelvi jelek forrás- és célnyelvének meghatározása (a nyelvjáték, kontaktushatások, transz-literáció következtében nem mindig lehetséges); 6. „Kódpreferencia” (Hogyan értelmezendő a nyelvek közötti, vizuális térben megjelenő hierarchia?); 7. A különböző megközelítésmódok értelmetlensége (egységes elméleti keret kidolgozásának szükségessége).⁶

A Szovjetunió széthullása óta eltelt két évtized alatt a posztszovjet területeken nagy változások mentek végbe a deszovjetizáló politikának köszönhetően. Nyelvi szempontból ez a politika a derusszifikációt célozta meg, így egyfajta nyelvcserét szorgalmazott az orosz nyelv használatának háttérbe szorítása érdekében az anyanyelvek, illetve az angol, mint új lingua franca irányába. Ilyenképp a nyelvi tájkép olyan területté alakult, amelyben a nyelvi konfliktus látható formát ölt.

A szerző munkája további részében a kódváltás ötféle megnyilvánulását részletezi: nyelvtörlés, nyelvcseré, a nyelv előtérbe helyezése vagy háttérbe szorítása, nyelvszabályozás, szabálysértő feliratok.⁷

A hatóságok által alakított nyelvi tájkép egy fontos színterét képezi a különböző nyelvpolitikai rendeletek végrehajtásának, a kollektív identitás létrehozásának, valamint a közösségi magatartás manipulációjának. Ez egy tervezett megnyilvánulása a *nyelvtörlés* folyamatának, mely a posztszovjet államokban az orosz nyelv – általában a cirill betűs írásmód – eltüntetését célozza; legjellemzőbben a balti államokban, Türkmenisztánban és Üzbegisztánban. Három lehetséges módja létezik ennek a folyamatnak. Az első – a leghatásosabb és egyben legdrágább – az eltüntetni kívánt nyelven írt, régi jelek/táblák újakra való cserélése. A második mód a kétnyelvű feliratokból egy rész törlése (többnyire lefestéssel), ez főleg Riga utcanév-tábláira jellemző, ahol az alsó sorban lévő orosz feliratot világoskék színnel festették le. A harmadik módja a genetikailag rokon nyelvekre jellemző, melyek ugyanazt az ábécét hasz-

⁶ Pavlenko, Aneta, 2009. *Language Conflict in Post-Soviet Linguistic Landscapes.*, i.m. 248–253.

⁷ Uo., 254–267. *Language erasure, language replacement, language upgrading and downgrading, language regulation and transgressive signage.*

nálják, pl. az Ukrajnában lévő útjelző táblákon az orosz ábécé 'ò' és 'bì' betűit 'i' és 'n' betűkre cserélték (*L'vov* > *L'viv*).

A *nyelvcseré* esetén egy új nyelv veszi át a megszüntetni kívánt nyelv funkcióját; a posztszovjet területeken az orosz helyére az angol kerül, melynek szimbolikus funkciója a nyugati kultúrához való közeledés. A szerző itt, többek között, ukrainai példákkal szemlélteti e jelenséget: egy Kijevben készült kávézó ukrán–angol feliratát említi, valamint a korábban már érintett Lemberg útirányjelző tábláját. Helyesen jegyzi meg a vázlatpont végén, hogy a kijelentés további vizsgálatokat igényelne, ugyanis valóban nem szerencsés egy az ország fővárosában készített fotó alapján általános következtetéseket levonni. Tapasztalataim szerint ezen a területen igencsak kevés angol nyelvű kiírással találkozhatunk, ugyanakkor az ukrán nyelvű feliratok latin betűkkel történő átírása, transliterálása annál jellemzőbb (l. a már említett helységkiírások). Mindemellett fontos megjegyeznünk, hogy ezeknek a területeknek rendkívül vegyes az etnikai összetétele, többek között a magyar preferált nyelvként való megjelenésére is találunk példát.⁸

A nyelvek státusa közötti különbség – *előtérbe helyezése vagy háttérbe szorítása* – tükröződhet a kétnyelvű feliratok közötti betűtípus, betűméret, szín- és anyagbeli, térbeli elhelyezkedésbeli stb. eltérésében is. A preferált nyelven írt szöveg baloldalon/ elől vagy felül, a periférikus

⁸ L. Bartha Csilla – Petteri Laihonnen – Szabó Tamás Péter: Nyelvi tájkép kisebbségben és többségben. *Pro Minoritate*, 2013, 23 (3), 13–28. Itt: 20.

¹tt kell említést tennünk a Kárpát-medence kisebbségi magyarságának szempontjából a nyelvi jogok gyakorlatba való átültetésére irányuló kezdeményezésekről, melyek a nyelvi tájképekben is formát ölthetnek/formát kell, hogy öltsenek. Rendkívül fontos, hogy a nyelvhasználók megismerjék nyelvi jogaikat, s ezáltal nyelvi tudatosságuk is növekedjék. A társadalmi összefogás bizonyítékeként alakult a *Kétnyelvű Dél-Szlovákiáért* csoport (amelynek célja a magyar nyelv törvény által garantált vizuális megjelenési jogának gyakorlatbeli megvalósítása...), a szlovákiai *Fontos vagy!* mozgalom, az erdélyi *Igen, tessék!*, valamint a kárpátaljai *Itt Magyarul is* (melyek főleg a hétköznapi, üzleti és kereskedelmi színtéren megjelenő kétnyelvű – államnyelvi és magyar – feliratok előnyeire hívják fel a figyelmet szorgalmazva a magyar nyelv minél gyakoribb használatát nemcsak a hétköznapi gyakorlatában, hanem a vizuális térben megjelenő nyelvhasználatban egyaránt). Bővebben lásd: http://bgazrt.hu/_files/NPKI/anyanyelvhaszn%C3%A1llat.pdf, letöltés ideje: 2014. december 14.

nyelven írt szöveg pedig jobbra vagy alul (olykor kisebb betűkkel írva) helyezkedik el. A feliratok eltérő tartalma is jelezheti a preferáltságot.⁹

A *nyelvszabályozás* a nyelvválasztás és nyelvhasználat manipulációjára tesz kísérletet direkt módon közvetítve az „egy nemzet – egy nyelv” ideológiáját. A szerző két ukrainai példával szemlélteti e jelenség legdirektebb típusát. Az egyik egy lemerbergi klinikán található felirat, mely az ukrán nyelvű beszédre szólít fel Ukrajna egyik 1989.02.28-án kelt rendelete alapján. A „Nálunk ukrán nyelven beszélnek.”¹⁰ felirat fontosságát hangsúlyozza az is, hogy piros színnel és nagyobb betűmérettel van feltüntetve. A jelenség egy másik típusa, amikor a feliratok a preferált nyelv helyes használatát szorgalmazzák; egy szintén Lembergben készült buszfelirat nemcsak a helyes beszédre szólít fel, hanem egy oszlopban feltünteteti az orosz kontaktuselemeket, illetve azok helyes ukrán megfelelőit.

Szabálysértő nyelvi jelekkel legtöbbször a kereskedelmi feliratokon találkozunk, amikor is az államnyelvtől eltérő nyelvű kiírásokat tüntetnek fel; ezek többféle szimbolikus jelentéstartalmat közvetíthetnek: jelölhetik a célközönséget pusztán kereskedelmi érdekből, esetleg a felirat szerzőjének nyelvi kompetenciáját. Kijev egyik könyvesboltján háromnyelvű – ukrán, orosz, angol – felirattal találkozhatunk.

Összegzésként megállapítható, hogy a feliratok két alapfunkciója: kommunikatív és szimbolikus funkció. Ha eltekintünk az állami intézmények által közölt – direkt vagy indirekt módon manipulatív szándékú – feliratoktól, akkor azt látjuk, hogy a posztszovjet államok nyelvi tájképe egy soknyelvű valóságot tár elénk.

Aneta Pavlenko kutatása nemcsak a posztszovjet államok szociolingvistái számára tartalmaz értékes eredményeket, hanem a nyelvi tájkép vizsgálatával foglalkozóknak is olyan gondolkodásra ösztönző kérdéseket tesz fel, melyek további kutatások kiindulópontjaként szolgálhatnak.

Görög Nikolett

⁹ Scollon and Scollon 2003. Idézi: Laihonnen, Petteri: Csíkszentdomonkosi nyelvi tájkép. *Székelyföld*, 2013, 17 (7), 157–177. Itt: 165.

¹⁰ У нас розмовлять українською мовою/ U nas rozmovljat' ukrains'koju movoju.

NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK TÖRTÉNETE

Az I. világháború zsidó emlékezete Ausztriában, 1914–1938

Lamprecht, Gerald: Erinnern an den Ersten Weltkrieg aus jüdischer Perspektive 1914–1938. = Zeitgeschichte. 41. Jg. 2014. 4.no. 242–266. p.

Az Osztrák-Magyar Monarchia zsidósága, miután gazdasági és kulturális teljesítményét már odakölcönözte, az I. világháború kezdetén a 19. század közepétől kezdődően végbement emancipálódás és társadalmi integrálódás zárókövének tekintette a frontokon történő honfiúi helytállás vállalását. A frontjelenlét a megbecsült és hű alattvaló önbecsülésének záloga volt, emellett a csírázó antiszemitizmus színterén az egyenjogú és egyenértékű társadalmi szerepet is hangsúlyozta. Az első időszakban súlyponti jelentőségű orosz front, ahol az elődökre és sorstársakra oly sok szenvedést mérő cári hatalom ellen küzdöttek, mindezen túl a zsidó katonát már-már a „szent háború” öntudatával és lelkesedésével is eltöltötte. A birodalmi multikulturalitás kötetlen zsidó identitásképe épp a háborús időszakban fordul át a honpolgári önazonosság minőségébe. Végül a háborús vereséggel felbomló birodalom egyik utódállamaként létrejött nemzeti „Kis”-Ausztria teremtette meg az össztársadalmilag korántsem optimális kereteket e honpolgári önazonosság „nemzeti” valorizálására. A zsidó frontjelenlét öntudata és büszkesége csakhamar a veszteségek gyászával és az emlékezés párhuzamos szólamával vegyült. A háború befejezését követően nem egyéb, mint maga ez az emlékezés került az ausztriai zsidó identitás diskurzusának súlypontjába. Az emlékezőtörténet feltártsága a Németországban már korán megindult (1933-tól természetesen ott is elakadt) feldolgozással egybevetve ausztriai viszonylatban sokáig közel a nullával volt egyenlő. Az első átfogóbb feldolgozást a közlemény irodalomjegyzéke jelzi: *Marsha Rozenblit:*

Reconstructing a National Identity – The Jews of Habsburg Austria during World War I. (Oxford, 2001); ugyancsak felveszi Deák István publikációját a nem érdektelen magyar párhuzamra vonatkozólag: *Jewish Soldiers in Austro-Hungarian Society* (New York, 1990).

*

A bécsi zsidó sajtó a kezdetektől tudósít az eseményekről, a zsidó esetelekről és kitüntetettekről, valamint a frontélet egyéb zsidó vonatkozású (pl. vallási-rituális) eseményeiről. A tudósításokat természetesen átszővi a legitimációs diskurzus, melynek részeként a régi zsidók katonai küzdelmeit idéző ószövetségi analógiák élednek fel (Makkabeusok stb.), de helyt kap a társadalomban növekvő antiszemitizmusra történő válaszok keresése is. Napvilágot látnak kiemelten a frontemlékezet céljaira alapított új sajtókiadványok és neves rabbi-személyiségek tollából származó propagandairatok. Továbblépésként egyes hitközségek „hadikronikái” a maga folyamataiban kezdik nyomon követni az egy-egy települést, környéket képviselő hadfiak sorsát, előmenetelét, cselekedeteit. Végül megnyílnak a katonai temetők, s később ezekben kapnak helyet az emlékművek.

A hadi temetkezés során jelentkezik problémaként a vita tárgyaként a vallási, illetve honfíui kegyelet elsőbbsége. Kisebb települések zsidó háborús hősei a meglévő felekezeti temetőhelyre kerülnek, ezzel azonban elsikkad a frontáldozat „hősi” hangsúlya. Nagyobb központokban az ausztriai zsidó közösségnek némi erőfeszítéssel sikerül kivívnia a saját létesítmény, vagy a felekezeti közös sírkerten belül a saját parcella lehetőségét a zsidó kegyeleti rítus és a jelképhasználat zavartalansága érdekében. A vallási-kegyeleti sajátosság megőrzése minden emancipáció és integrálódás közepette tényező marad; a felekezeti kötelekeket levető szekularizáció a frontra vezényelt egyének soraiban kevésbé is volt jellemző. A sajátosság jogainak érvényesülését illetően a kezdeti zavarok után példás egyetértés alakul ki a bécsi központi katonai temető kialakítása során már 1914-ben, amit más nagyobb városok is követnek. A rendezett viszonyoktól távol (főként frontközvetlen) minimális elvárás marad a felekezeti szertartás biztosítása mint a tábori rabbi útján elérhető lehetőség.

*

A háborús emlékezet a háború után a hazatérő veteránok részvételével társadalmi méretekben is kiszélesedik. Veteránegyletek jönnek létre, melyek kezükbe veszik az ekkor meginduló emlékműállítás ügyét is. Egyesületi vonatkozásban már fel sem merül az átfogó honfitársi közösség kérdése. Zsidó részről 1919-ben megalakul a „zsidó háborús rokkantak, özvegyek és árvák szövetsége”. Az 1920-ban alakult „Német-Ausztria frontharcos szövetsége” már kiköti, hogy csak „árja-német” tagokat fogad be. Zsidó megfelelője csak 1932-től működik – „ausztriai zsidó frontharcos szövetség” néven –, de csakhamar túl is nő eredeti célkitűzésein, és az emlékezet ápolása, illetve integrált szervezése mellett – egyéb, arra hivatott magasabb szintű szervezet híján – a német birodalmi betagolásig terjedő néhány évben reprezentálja a zsidó érdekek átfogó képviselőjét, beteljesítve ezzel a tudatosan felvállalt világháborús frontharc tudatos legitimációs küldetését.

A zsidó emlékezőskultusz a maga emlékmű-programját illetően eleve függetleníti magát a többségi társadalom menetrendjétől, amely a maga általános jelentésű műtárgyait, ha „árja” utalás nélkül is, szerzetesét az ország területén felállítja. A zsidó háborús emlékművek a felekezeti temetőekben (temetőrészekben) és zsinagógákon belül vagy templomkertekben kerültek elhelyezésre – hitközségi és magánkezdeményezésből, később esetleg a frontharcos szövetség jóvoltából. A fokozódó antiszemitizmus nyomását tekintetbe véve ezek az emlékművek a kegyelet kollektivitásának szolgálata mellett arra is hivatottak, hogy a zsidóság részvállalását a honért folytatott küzdelemben a nem zsidók számára is demonstrálják. A legismertebb, monumentális vagy legalább impozáns zsidó háborús emlékművek Linzben (1920), Innsbruckban (1925), Bécsben (1929), illetve Grácban (1935), néhol hosszas, akár még a háborús évekig visszanyúló előkészületek után kerültek felállításra. (A tanulmány lapjain fotókkal, alaprajzokkal illusztrálva.) Az innsbrucki avatóünnepség érdekessége, hogy időpontja egybeesett Olaszország hadba lépésének évfordulójával, a temetőben nyugvó katonák tiroli helytállásának, nemkülönben Dél-Tirol elszakításának emlékezetével. A bécsi emlékműhöz a temető területén nyugvó orosz zsidó, természe-

tesen első világháborús hadifoglyok emlékét megörökítő, ugyanakkor avatott emléktábla is kapcsolódik. A 30-as évek gazdasági válsághelyzete okán is késedelmet szenvedő gráci emlékmű végre a frontharcos szövetség támogatásával valósul meg és széleskörű társadalmi, magas szintű politikai részvétel mellett kerül felavatásra. (Ez az emlékmű Eugen Székely nevű helyi építész alkotása; a magyar hangzású, számunkra ismeretlen név mögött rejlő művész személyét illetően a jegyzet hivatkozása: *Architektur – Vergessene jüdische Architekten in Graz*, Wien-Köln-Weimar, 2011.) A zsidó legitimációs diskurzus fokozatos elszigetelődéséről árulkodik 1937-ben az innsbrucki zsidó temető sírkőfelújítását avató, szintúgy a frontharcos szövetség által szervezett ünnepség minden nyilvánosságot kizáró megrendezése, ahogy annak kifejezést ad az illetékes rabbi avatóbeszéde is.

Komáromi Sándor

Liang Qichao 1902-ben: Kína erős, modern állammá válása az új gondolkodásmód által

Lomova, Olga: Liang Qichao v roce 1902: Přeměna Číny v silný a moderní stát za pomoci nového myšlení. = Český časopis historický. 112. r. 2014. 2. no. 197–226. p.

A tanulmány szerzője az 1890 és 1911 közötti időszakban zajló kínai nemzeti kultúra átalakulásának folyamatát mutatja be Liang Qichao (1873–1929) személyén keresztül.

Liang Qichao korának legnagyobb intellektüelje a tradicionális kínai és a nyugati mintát követő modern világ határán állt. Az elvesztett japán–kínai háborút követően Japánba menekült, ahol 14 évet töltött beleértve a világban tett utazásait is. Politikailag aktív maradt és az emigrációban is Kína alkotmányos monarchiává változtatására törekedett, de kapcsolatban állt a köztársaságpárti forradalmárokkal is. A császárság megdőlése után 1912-ben Liang Qichao visszatért Kínába, ahol kezdetben aktívan politizált, később a rendszerből kiábrándulva Európába utazott. Élete végén ismét a kínai hagyományok felé fordult.

Liang Qichao nagy érdeme, hogy lerakta a modern államról és társadalomról szóló gondolkodásmód alapjait Kínában. Felismerte, hogy az elmaradott és gyenge Kína nem képes ellenállni az idegen hatalmak nyomásának és így nem képes biztosítani a saját népe létét sem. A megoldást Kína teljes, nyugati mintára történő átalakításában látta.

Qichao konfuciánus gyökerei ahhoz a meggyőződéshez vezették, hogy a társadalom jellegét a neveléssel terjesztett eszmék formálják, ezért a kínai társadalom ideológiai alapjait kell megváltoztatni. Az újságírást is elsődleges felvilágosító tevékenységnek tekintette. 1899 telén Jokohamában megalapította saját folyóiratát *Qingyi bao* (*Önzetlen kritika*) címmel, amelyben a kínai viszonyok kritikája dominált. Az újság megszűnését követően *Új nép* (*Xinmin congbao*) néven negyedévente megjelenő periódikumot hozott létre, amelyben az új ismeretekre fókuszált. Az *Új nép* a Japánban tanuló kínai diákokat célozta meg, de Kínában is nagy volt az olvasótábora és hatása óriásinak bizonyult. Liang Qichao-t tág látókörű kiváló stilsztának tekintették, aki az új gondolatokat érthető nyelven, jelentős érzelmi töltöttséggel közvetítette. Az új gondolatok a nyugati eredetű gondolatokat jelentették, a kínai nép megújulása, radikális megváltoztatása alatt pedig azt értette, hogy a már meglévő tulajdonságokat ki kell egészíteni a hiányzókkal. A fő cél tehát a kínai emberek nyugati eszmék szerinti átalakítása etikai és népnevelési módszerekkel, továbbá olyan erős nemzetállam létrehozása, amely képes konkurálni a nyugati államokkal.

Az egyéni és a közkerkölcstről írt eszme-futtatásában a világ különböző népeit jellemzi: a fehér fajt, és köztük is az angolszászokat, tekinti a legsikeresebbeknek, akik független szellemükkel tűnnek ki; ők képviselik számára az eszményi „új embert”.

A világ tudományos értelmezésére szakosodott *Új nép* két speciális rovata *Elmélet* és *Gondolkodás* címmel jelent meg, míg az *Ízelítő*ben rövid információkat közöltek a tudomány és a technika felfedezéseiről.

Mivel Liang Qichao számára Európa képviselte az új gondolkodásmódot, az *Elmélet* című rovatban a modern civilizáció alapítóit mutatta be (Bacon, Hobbes, Locke; Descartes, Spinoza, Leibniz, Wolff), és tette mindezt a lehető legegyszerűbb stílusban, szemléletesen, konkrét példákon, egyszerű idézeteken keresztül az újkori filozófia magyarázatát a kínai viszonyokra igazítva.

A *Gondolkodás* című rovatban a gondolkodás erejének hatásairól ír: az emberiség történetének kezdetétől kronológiai sorrendben mutatja be a civilizáció és főképp az európai civilizáció fejlődését. Megnevezi az európai civilizáció tíz rendkívüli egyéniségét, valódi „bölcset”, akik rendkívüli intellektusuk és erkölcsi tulajdonságuknak köszönhetően a társadalmuk vezetésére lettek teremtve (Kopernikusz, Bacon, Descartes, Franklin, Watt, Montesquieu, Rousseau, Adam Smith, Bluntschli, Darwin). Liang Qichao hangsúlyozza: a gondolkodás fejlődése befolyásolja a világot és annak javára válik, emellett kiemeli, hogy az új eszmékért, gondolatokért harcot kell vívni az egyházi konzervativizmussal és a vallási dogmákkal.

Az egyik legerősebb hatást az evolúcióelmélet fejtette ki Kína intellektuális és kulturális fejlődésére. Az evolúcióelmélet és a szociális darwinizmus legfőbb terjesztője Yan Fu (1854–1921) politikai filozófus volt, aki lefordította, illetve saját kommentárával egészítette ki Thomas Huxley értekezését az evolúcióelméletről. Fu-t elsősorban az evolúció személytelen mechanizmusa ragadta meg, továbbá a fejlődés, a haladás természetességének gondolata. Yan Fu az evolúciót a világegyetem törvényének tekintette, amely állandó változásban van és ahol a jobb győzedelmeskedik. Huxley szerint az ember maga is tehet a társadalom és saját körülményeinek javításáért. Yan Fu értelmezésében a természetes kiválasztódás törvénye a társadalomra is ráhúzható. Könyve választ adott arra, miért hanyatlik Kína, ám egyúttal reményt is adott arra, hogy a helyzeten lehet változtatni. Liang Qichao nagy csodálója volt Yan Funak.

Liang Qichao Darwint a biológia mesterének, az evolúcióelmélet óriásának tartotta. Azonban Liangot nem a biológia és nem is az ember eredete érdekelte, hanem az evolúció mint egyetemes törvény, amely az államok közötti viszonyokat irányítja az imperializmus korszakában. Liang Qichao Darwintól eltérően az evolúcióelméletet és a természetes kiválasztódás tanát szisztematikusan alkalmazta a társadalomra is.

Liang Qichao a két civilizáció (Nyugat és Kína) természetes összefonódását házassággként képzelte el, amelyben a menyasszony Nyugatról jön és olyan fiúkat szül, akik a kínai ősök tiszteletére válnak.

Császári Éva

RESUME

István NÉMETH

The First World War rethought

The author's analysis focuses on the underlying reasons of the desintegration of the Austro-Hungarian Monarchy, in terms of both domestic and foreign policy. The study draws the decided conclusion that in the eyes of the Entente, the Monarchy as a potential ally of Germany failed to contribute to the balance of power in Europe.

Mária GYETVAI

The First World War as the ultimate fulfilment of Serbian expansionism

It was indeed the assassination of Franz Ferdinand, the heir to the throne of the Habsburg Empire that prompted World War I, but had been a long array of events and political manoeuvres that can be seen as preparations for it. Searching for the causes in the history of Serbia itself we could go back as far as to the short lived Empire of Czar Dushan in the XIV century or, in European history, to the Napoleonic wars, the failed Polish uprising of 1830 or the Crimean War in 1853-56. With the Ottoman Empire on the decline Britain sought a state to fill the power vacuum. France strived to redraw the map of Europe by creating nation states in the stead of empires. Russia wanted to expand its sphere of interest and have free access to the Dardanelles. France and Russia worked out soon enough that it is not just the Ottoman Empire but also Austria-Hungary that hinders the realisation of their plans. In the Principality of Serbia they found a suitable means and an ally. Serbian efforts were directed towards creating a Greater Serbia first at the expense of Turkey later Austria-Hungary as well. However, under the pressure of the circumstances and the design of its protectors, Serbia reconciled itself to heading a Kingdom of Serbs Croats and Slovenes. Serbia and its allies deliberately sought to ignite the fire of war because it was clear to them that their plans regarding rearranging Europe could not be carried out by peaceful means.

Béla POMOGÁTS

Appraisal and vision – Dezső Szabó and Karl Kraus on the First World War

Perhaps the two most important literary works giving an account of the sufferings of the First World War in contemporary Hungarian and Austrian literature are the novels Dezső Szabó's *Az elsodort falu* ('The Village Swept Away') and *Die letzten Tage der Menschheit* ('The Last Days of Mankind'). The author of the study establishes and appraisal and a vision on the First World war based on these two works.

Attila PAPP Z.

School and competences. Lessons from a pilot study from 2013

The paper provides a comparative analysis of the competences of ethnic Hungarian pupils living in the countries neighbouring Hungary, based on a pilot research project conducted at 12 locations in 4 countries. The performance of Hungarian children is analysed according to the place of residence and the language of education, moreover, data of children belonging to the ethnic majority and ethnic minority, as well as those living in ethnically homogeneous and heterogeneous regions are compared, too. From the comparison based on residence it turned out that Hungarian pupils in Vojvodina (Serbia) and Transylvania (Romania) performed above the average, while Hungarian children in Slovakia and Subcarpathia (Ukraine) produced poorer results. Concerning the language of instruction, the general conclusion of the research is that pupils learning in their mother tongue perform better than their fellows attending classes where the language of education is the state (majority) language. On the whole the research showed that school performance is to a great extent dependent on the social-economic background of the family as well as on the early institutional-educational path; in fact, in the case of Hungarian minorities in the Carpathian basin, the effect of family background on the child's school performance underplays that of interethnic coexistence.

Zsombor CSATA

The determinants of school achievement of Hungarian pupils in Transylvania based on TIMSS studies

The study uses data from the Romanian TIMSS surveys (1995-2011) in order to analyse whether the language of learning affects the math and science achievement of the children. The results show that (1) eight graders in Hungarian schools generally have higher scores compared to the pupils who learn in Romanian institutions, (2) Hungarian-speaking children in Hungarian schools perform better than those who learn in Romanian. The analysis also showed that the differences in achievement are smaller in Hungarian schools. However, there is no convincing evidence that Hungarian institutions would be more efficient in reducing the effects of inequalities related to social origin.

Tünde MORVAI

Results of TIMSS and PIRLS studies in Slovakian Hungarian relation

Among the Slovakian participants of the PIRLS and TIMSS surveys analysing the fourth grade pupils, we can find the pupils of the Hungarian language schools too. Their achievement can be analysed separately using the appropriate methodological correc-

tion. The survey displays the Hungarian pupils' achievement, its comparison with the majority language pupils' accomplishments and some background factors which influence the pupils' capacities.

**Lívía JOÓ HORTI – Ildikó MENGYÁN PLETIKOSZITY – Ilma CSERNIK –
Róbert BADIS**
**Hungarian child, Serbian school, or how promising is to study
in Hungarian in Vojvodina**

In the Autonomous Province of Vojvodina, Serbia, children can study in Hungarian, Romanian, Slovakian, Rusyn and Croatian schools, besides Serbian ones. Between the years of 2013-2014 26 local governments' in 73 schools had 14,828 pupils studying in Hungarian, from first to the eighth grade. 1,828 of them were first graders. 401 children of Hungarian origin studied in Serbian for their first years.

The Hungarian National Council's prominent program from 2011 has the goal to convince most parents of Hungarian nationality to choose the Hungarian education for their children. After three years our research is looking into the reasons, why the 14% of children of Hungarian nationality is studying in Serbian schools, even though they have the opportunity to attend Hungarian schools/classes. What is the background of the decisions on what language they are learning, and how well they know and are familiar with their native tongue?

From our research, it turns out that among children of Hungarian nationality, who study in Serbian classes only 19.2% know the Hungarian language well enough to actually be recommended to be educated in Hungarian.

Viktória FERENC
**Unseen in international assessments: pupils' competences
in Subcarpathia**

In the neighbouring countries of Hungary datasets of international assessments (e.g. PISA, TIMSS) ensures a good basis to answer the research question, however in case of Subcarpathian (Ukrainian) Hungarians the ratio of the community is so small (0.3%) in the country level, that it made impossible to split the sample according to our target. In order to visualize the school performance of the unseen Hungarian pupils, we carried out a case study in an ethnically mixed town, Beregszász/Berehovo. During the fieldwork altogether 290 14 years old respondents filled the test and the enclosed questionnaire, which were elaborated on the basis of test items used in TIMSS (basically testing two major competences: Reading and Mathematics). Results showed that ethnically based background factors have less effect on the performance, while other ethnically neutral factors (gender, age, parents' qualification and occupation, learning environment at home) explains the differences in pupils' performances significantly.

The language of school has a significant effect only on competences only in Mathematics. However shifting the language of instruction between school levels (e.g. choosing Ukrainian school after Hungarian kindergarten or vice versa) has a significant negative effect on the performance. Further on there are huge differences between schools in the same town: schools enrolling Hungarian speaking Roma pupils with peripheral location are falling far behind Ukrainian and Hungarian elite schools.

Zoltán SZÁSZ

'Hungarian History' by count Miklós Bánffy

Count Miklós Bánffy was one of the most significant figures of modern Hungarian political and cultural history. It was the foreign policy pursued by Prime Minister Bethlen and Foreign Minister Bánffy that put an end to Hungary's spite with almost the entire world. Count Bánffy also served as the visual designer and organiser of King Charles IV's coronation in 1916 and subsequently as the superintendent of the Budapest Opera House. Abandoning political activity, he returned to Transylvania in 1926 and, as a writer, drew up a critical sketch of the road leading to the World War and became a leading organiser of Transylvanian literary life.

A szemle rovat forrásai

Český časopis historický (Csehország)

Historický časopis (Szlovákia)

Journal of Slavic Linguistic (Amerikai Egyesült Államok)

Slověne (Oroszország)

Spiegelungen (Németország)

Südosteuropa Mitteilungen (Németország)

Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte (Németország)

Voprosy âzykoznanîâ (Oroszország)

Zeitgeschichte (Ausztria)

SZÁMUNK SZERZŐI**NÉMETH István**

Történész, Eszterházy Károly Főiskola, Eger

GYETVAI Mária

Szlavista, politikai elemző

POMOGÁTS Béla

Széchenyi-díjas irodalomtörténész

PAPP Z. Attila

Szociológus, igazgató, MTA TK Kisebbségkutató intézet

CSATA Zsombor

Szociológus, egyetemi adjunktus, Babeş-Bolyai

Tudományegyetem, Kolozsvár

MORVAI Tünde

Doktorandusz, ELTE PPK, Neveléstudományi Doktori Iskola,
fiatal kutató MTA TK Kisebbségkutató Intézet, külső munkatárs,
Nemzetpolitikai Kutatóintézet

JOÓ HORTI Livia

Pszichológus, Magyar Nemzeti Tanács, Szabadka

MENGYÁN PLETIKOSZITY Ildikó

Pszichológus, Dositelj Obradović Gimnázium, Topolya

CSERNIK Ilma

Pedagógus, Id. Kovács Gyula Általános Iskola, Bácskossuthfalva

BADIS Róbert

Szociológus, Bolyai Tehetséggondozó Gimnázium, Zenta

FERENC Viktória

Nyelvész, kutató, Nemzetpolitikai Kutatóintézet, Budapest

SZÁSZ Zoltán

Történész, MTA Bölcsészettudományi Kutató Központ

CHOLNOKY Győző

Közgazdász, könyvtáros, kiadóvezető, Lucidus Kiadó